

Frazer J. G.: A Társadalmi Embertan célja*

tanszéknek, amelyet betölteni szerencsém van, a Társadalmi Embertan a tárgya. Miután ez a tudomány még viszonylagosan új és határai még kissé elmosódottak, székfoglaló előadásomat annak szentelem, hogy meghatározzam e tudományág végcélját és nagyjából megjelöljem legalább annak a résznek a határait, amely résszel én előadásaimban foglalkozni szándékozom.

A tudományok gazdag és viruló családjában — bármily meglepően is hangzik ez — az Anthropológia, vagyis az Ember tudománya a legkésőbbi szülött. Annyira fiatal még, hogy angol alapítói közül a három legkiválóbb: E. B. Tylor tanár, Lord Avebury és Francis Galton, szerencsére még az élők sorában vannak.** Igaz ugyan, hogy az ember komplex természetének egyes körülírt területei már régóta különleges tanulmányok tárgyát képezik, így az anatómia a testet, a pszichológia a lelket kutatta fel, a theológia és a metafizika pedig megkísérelték bebocsátani mérőőnukat azokba a mélységekbe, amelyek az embert mindenfelől körülveszik; de a jelen nemzedéknek, vagyis jobban mondva a most elmulónak lett fentartva, hogy megalapítsa azt az átfogó tudományt, amely az embert, mint egészet tekinti és meg nem elégedve az egyén testi és lelki struktúrájának vizsgálásával, összehasonlítsa az ember különféle fajtáit, megjelölje rokonvonásaikat és a tények gazdag gyűjteményére támaszkodva, oly messze kövesse a múltban az emberi gondol-

* Ezt az előadást az illusztris szerző, mint székfoglalóját a liverpooli egyetemen tartotta. Abból az alkalomból, hogy most a *Psyche's Task* (London, Macmillan & Co. 1913) című könyve második kiadásának függelékeként először adatik át a nyilvánosságnak, örömnkre szolgál, hogy a nagy tudós programmszerűi fejtegetéseit olvasóinknak is bemutatathatjuk. *A szerk.*

** Azóta Lord Avebury meghalt. *A ford.*

kodás és intézmények fejlődését, amennyire csak lehetséges. Mint minden más tudománynak, úgy ennek is az a célja, hogy fölfedezze azokat az általános tüneményeket, amelyeknek az egyes tényekben engedelmeskednek; föltételezhetjük, hogy ezt a célt elérhetjük annál a tudománynál is, amely minket jelenleg foglalkoztat: hogy mindenütt rendre és törvényszerűsége bukkanunk, ahol szorgalmasan kutatunk és hogy ennek megfelelőleg az ember tényei — ha még oly összetetteknek és kiszámíthatatlanoknak tűnnek is fel — sem képeznek kivételt a természet egységessége alól. Az anthropológiának ezek szerint a szó legtagabb értelmében az a célja, hogy fölfedezze azokat az általános törvényeket, amelyek az emberiség történetét a múltban szabályozták és amelyek, ha a természet tényleg egységes, azt a jövőben is ezen törvényszerűsége felépülő várakozásunknak megfelelőleg szabályozni fogják.

A Társadalmi Embertan (Szociális Anthropológia) tehát bizonyos fokig összeesik azzal a tudománnyal, amelyet a Történelem filozófiája elnevezés alatt régóta már ismerünk és azzal is, amelyet nem olyan régen Társadalomtudománynak, Szociológiának neveztek el. Valóban némi joggal azt lehetne gondolni, hogy a Társadalmi Embertan, vagyis a társaságban élő ember tanulmányozása csak egy második kifejezése a szociológiának. Mégis azt vélem, hogy ezt a két tudományt kellőképpen megkülönböztethetjük és hogy amíg a szociológia nevet a legtagabb értelemben vett emberi társadalom tanulmányozásának tarthatjuk fenn, addig a Társadalmi Embertan elnevezést ezen óriási kiterjedettségű tudomány egy különleges területére korlátozhatjuk.

Én a magam részéről már most hangsúlyozom, hogy nem kívánok az egész emberi társadalom múltjával, jelenével és jövőjével foglalkozni. Nem akarom megkockáztatni annak a kérdésnek a fölvetését, hogy vajjon egyetlen ember észbeli átfogó képessége és tudásának birodalma elégséges lehet-e ilyen óriási vállalkozásra; de azt korlátozottan és minden habozás nélkül állíthatom, hogy az én képességeim és az én tudásom erre elégtelenek. Én csak arról beszélhetek, amit tanulmányoztam és az én tanulmányaim az emberi társadalom történetének jóformán csak egy kis, nagyon kis részére szorítottak. Ez a rész az eredet, vagyis inkább a kezdetleges fázisok: az emberi társadalom csecsemő- és gyermekkora. Ennek megfelelőleg indítványozom, hogy a Társadalmi Embertan célját

ennek a korszaknak tanulmányozására korlátozzuk. Részemről én mindenesetre itt vonom meg munkálkodásomnak határait. Azok, akik utódaim lesznek ezen a tanszéken, majd kiterjeszthetik kutatásaikat ezeken a szűk határokon túl is, amelyeknek betartására az én tudásom korlátai engem kényszerítenek. Vizsgálhatják és áttekinthetik majd a szokások és törvények, a tudományok és a művészetek, a vallás és az erkölcsök legkésőbbi fejleményeit ép úgy, mint legkorábbi kezdeteit és ezekből a vizsgálatokból levezethetik azokat az alapelveket, amelyek hivatva lesznek az emberiséget a jövőben vezérelni, úgy hogy azok, akik utánunk következnek, kikerülhessék azokat az árkokat és csapdákat, amelyekbe apáink és még mi is beléestünk. Mert a tudomány legszebb gyümölcse a tudás és jogosan remélhetjük, hogy az emberiség múltjának mélyebb és kiterjedtebb megismerése államférfiainkat még idejekorán képesekké fogja tenni arra, hogy fajunk sorsát szebben és jobban alakítsák, mint amilyen formában ma az előttünk áll. Éntőlem azonban, a Társadalmi Anthropológia tanárától azonban ne várják azt, hogy ezt a társadalmi épületet ledöntsem. Én nem vagyok látnok, hogy előre lássam és nem vagyok próféta, hogy előre megjósoljam egy földi mennyország eljövételét; nem vagyok csodadoktor, nem ismerek varázsszert minden betegség ellen, sem keresztes vitéz módjára háborút nem vezethetek a nyomor és a szükség, a betegség és a halál, valamint a szegény emberiséget pusztító mindenfajta gonosz szellem ellen. Mások, nálam nagyobbképességűek és nemesebb természetűek fogják majd megfűjni a riadót és lesznek vezérek ebben a Szent Háborúban. Én csak egy szerény tudós vagyok, aki a múltat tanulmányozza, aki talán elmondhat Önöknek egy keveset, nagyon keveset abból, ami azelőtt volt, de aki nem tudja, nem meri megmondani azt, hogy minek kellene lenni. De az a kevés is, amivel én hozzájárulhatok a múlt megvilágításához, hasznos és érdekes lehet, ha munkám majd végérvényesen elfoglalja helyét a tudománynak abban a nagy templomában, amelynek felépítéséhez egy téglával hozzájárulni minden kutatónak becsvágya. Mert erős a hitünk, hogyha igazán szeretjük és keressük a tudományt önmagáért, minden mellékcél nélkül, akkor munkánk minden eredménye — legyen az a legkisebb adat is — együtt fog majd hatni az egész felhalmozott kincessel az emberiség általános jólétének emelésére.

A Társadalmi Embertan szférája tehát, ahogyan én értel-

mezem, vagy legalább is, ahogyan én előadni szándékozom az emberi társadalom fejlődésének legkezdetlegesebb szakára szorítkozik és nem foglalja magában ennek a komplex növekedésnek érettebb szakaszait, még kevésbé öleli fel a gyakorlati problémákat, melyekkel államférfiainknak és törvényhozóinknak kell foglalkozniuk. Az emberi gondolatok és intézmények embriológiájának nevezhetjük tehát ezt a tudományt vagy még világosabban szólva: olyan kutatásnak, amely bizonytságot igyekszik szerezni, először is a vad népek híveseiről és szokásairól, másodsor pedig ezeknek a híveseknek és szokásoknak ereklyéiről, amelyek mint fossziliák fenmaradtak magasabb kultúrák rétegződései között. A Társadalmi Embertan területének ebben a körülírásában befoglaltatik az a föltevés, hogy a civilizált népek ősei valamikor vad népek voltak és hogy átruháztak vagy átruházhattak műveltebb leszármazottaikra ideákat és intézményeket, amelyek bármennyire nem illenek is későbbi környezetükhöz, teljesen összhangban voltak annak a társadalomnak a gondolkodási és cselekvési módjával, amelyből származtak.

Röviden ez a meghatározás magában foglalja azt a megállapítást, hogy a civilizált állapot mindenkor és mindenütt a vadállapotból származott. A bizonyítékok tömege, amelyen ez a megállapítás nyugszik, nézetem szerint oly nagy, hogy vitathatlanná teszi ezt az indukciót. Én legalább, ha bárki is vitába bocsátkoznék efelett, nem tartanám érdemesnek a vitába beleelegyedni. Gondolom, ma is vannak még a civilizált társadalomban egyesek, akik azt tartják, hogy a hold lapos és hogy a nap kereng körülötte, de okos ember nem fog időt vesztegetni arra, hogy hiábavalóan megkísérelje az ilyen embereket tévedésükről meggyőzni. Pedig ezek a holdlapítók és napforgatók legalább teljes joggal hivatkozhatnak érzékeikre, hogy hallucinációikat igazolják. Azonban azok, akik tagadják azt, amit mi az ember primitív vadságáról állítunk, még erre a mentségre sem hivatkozhatnak.

Ennélfogva a vadember életének tanulmányozása igen fontos része a Társadalmi Embertannak, mert a vadember, ha civilizált emberrel hasonlítjuk össze, a társadalmi fejlődésnek megállapodott vagy legalább is megkésett stádiumát tárja elénk, tehát az emberi szellem fejlődésének ugyanolyan bizonyítékait szolgáltatja, mint amilyeneket az embrió vizsgálása szolgáltat az emberi test megismerésére. Más szavakkal kifejezve, a vadember olyan a civilizált emberrel szemben, mint amilyen a gyermek a felnőttel szemben. Mint ahogy a gyermek intelligen-

ciájának fokozatos növekedése megfelel a faj intelligenciája fokozatos növekedésének és bizonyos értelemben rekapitulálja azt, úgy a barbár társadalom tanulmányozása fejlődésének különböző fokain képesekké tesz bennünket arra, hogy, hozzávetőleg, bár korántsem pontosan, követhessük azt az utat, amelyen a magasabb fokon álló fajok őseinek haladniuk kellett a barbárságon keresztül a civilizációig. Egyszóval a vadállapot az emberiség kezdetleges állapota és ha megakarjuk ismerni, hogy milyen volt a kezdetleges ember, ismernünk kell azt is, hogy milyen ma a vadember.

De óvakodnunk kell egy gyakori félreértéstől. A ma élő vademberek csak relatív, de nem abszolút értelemben primitívek. Kezdetlegesek, ha mivelünk hasonlítjuk őket össze, de nem olyanok, ha valóban ősemberrel, vagyis olyan emberrel állítjuk szembe, amilyen az ember akkor lehetett, amikor először emelkedett föl létének tisztára állati fokáról. Valóban a ma legalacsonyabb fokon élő vadember egybevetve az abszolút őállapotban lévő emberrel, kétségtelenül magasan fejlett és kultúrázott lény, miután minden bizonyosság és minden valószínűség mellett szól, hogy az embernek minden létező faja, a legdurvább épúgy mint a legműveltebb is, mostani kultúrszínvonalát, legyen az akár alacsony, akár magas, csakis lassú és kínos fölfelhaladás útján érthette el. Ez a fölfelhaladás sok ezer, sőt talán sok millió év munkája volt. Azért, ha ma élő vademberekről, mint primitívekről beszélünk, sohse feledjük, hogy ezt a szót csak relatív és nem abszolút értelmében alkalmazzuk. Azt értjük alatta, hogy kultúrájuk viszonyítva a művelt nemzetekéhez kezdetleges, de korántsem azt, hogy identikus az ősember kultúrájával.

Szükséges hangsúlyozni a „primitív” szónak ezt a viszonylagos értelmét, ha ma élő vad népekre alkalmazzuk, mert a szó kettős értelméből származó kétértelműség sok félreértésnek és zavarnak volt már okozója. Gondatlan vagy lelkiismeretlen írók játékot űztek vele, vitatkozás közben a szót hol egyik, hol másik értelmében használták, ahogyan épen beleillett okoskodásukba és nem vették észre vagy legalább is nem jelezték a kétértelműséget. Hogy elkerülhessük ezeket a szóbeli tévedéseket, csak azt kell folyton szem előtt tartani, hogy amíg a Társadalmi Embertannak sok mondani valója van a relatív értelemben vett primitív emberről, semmi mondani valója sincs az abszolút értelemben vett primitív emberről és pedig azon

egyszerű oknál fogva, mert semmit sem tud róla, és amennyire ma megítélhetjük nem valószínű, hogy valaha is megtudjon róla valamit. Felépíteni az emberi társadalom történetét oly módon, hogy az abszolút ősemberből induljunk ki és sok ezer és millió éven keresztül jussunk el a mai primitív emberi intézményekig, bizonyára olyan munka lenne, amelynek mint a csapongó költői fantázia termékének lehetnének érdemei, de amely nem volna tudományos munkának nevezhető. Ilyen eljárás a helyes tudományos műveletnek épen a megfordítottja lenne. Azt jelentené, hogy *a priori* az ismeretlenből következtetünk az ismertre, ahelyett, hogy *a posteriori* az ismertből következtetnénk az ismeretlenre, mert sok mindenre tudunk a mai vadember társadalmi állapotairól, de ismétlem: egyáltalán semmit sem tudunk az igazi ősember társas életéről. Tehát a józan kutatónak, aki megkísérli a történelem derengése előtti korszakban élt ember társadalmi fejlődésének megvilágítását, nem az ismeretlen és csupán föltételezett ősemberből kell kiindulnia, hanem az általunk ismert legalacsonyabbrendű vademberekből, akiről elegendő adatunk van. Az ő szokásaik, híveseik és tradícióikból kiindulva a tények megbízható alapján azután, legalább hypothezisek világossága mellett egy kis darabon visszafelé is haladhat a múlt sötétségein keresztül, vagyis felállíthat egy észszerű elméletet arról a módról, ahogyan ezek a szokások, hívések és hagyományok nőttek és fejlődtek többé-kevésbé távoli korszakokban, de amelyek valószínűleg nem eshettek nagyon távol attól a kortól, amelyben észlelték és följegyezték őket. De ha, amint föltételezem, józan kutatóval van dolgunk, sohasem fogja az emberiség történetének ezt az újrafölepítését a nagyon messze múltba kiterjeszteni és még kevésbé fog arról álmodni, hogy összekösse azt a kezdet kezdetével, mert tudni fogja, hogy nincsenek bizonyítékaink, amelyek képesekké tennének bennünket arra, hogy habár csak hypothetikusán is áthidalhassuk ezer vagy millió éveknél azt a szakadékát, amely a mai vadembert az ősembertől elválasztja.

Hadd világítsam meg egy példával az előbb mondottakat. A házassági szokások és a rokonság rendszerének megállapítása, amelyekkel némely vad népnél, de még a kultúra magasabb fokán levő népeknél is találkozunk, erős bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy azokat a házasságra és rokonságra vonatkozó rendszereket, amelyek ma a civilizált népeknél érvényben vannak, többé-kevésbé távoli korszakokban a házasság és a rokonsági

ízek számításának egészen más módjai előzték meg; vagyis, hogy az egynejűség és a közeli rokonság tilalmai egy régibb rendszernek a helyébe léptek, amely szexuális vonatkozásokban sokkal tágabb és lazább volt. De ez nem jelenti azt, hogy ezek a tágabb és lazább vonatkozások jellemzők lettek volna az emberiség abszolút ősi állapotára. Csak azt jelenti, hogy ezek, a még a jelenben is létező szokások és hagyományok fajunk történetének valamely elmúlt szakában széles körökben el voltak terjedve. Hogy ez az időszak mennyire volt távoli, azt nem mondhatjuk meg; de ha tekintetbe vesszük azt a roppant kiterjedésű időszakot, amióta ember a földön él, valószínű, hogy a szexuális kommunizmus kora, amelyre ezek a bizonyítékok rávilágítanak, nem volt nagyon távoleső; más szavakkal kifejezve, hogy az az időszak, amely elválasztja azt a korszakot a mi korunktól, a civilizált fajoknál inkább az évek ezrei, mint százazezreivel számítandó; míg a létező vad népek legalacsonyabb fajainál, aminők például Ausztrália őslakói, lehetséges, sőt valószínű, hogy ez az időköz nem terjed túl néhány száz esztendőn. De bárhogyan legyen is ez, még ha a most felhozott bizonyítékok erejével ki is tudnók mutatni a múltban egy szexuális kommunizmuson alapuló rendszernek uralkodó voltát az emberiség összes fajainál, ez csak egy lépéssel vezetne bennünket vissza fajtánknak hosszú történelmében; nem igazolna bennünket azonban abban a feltevésben, hogy ez a rendszer volt gyakorlatban az igazi ősembernél is, még kevésbé igazolná ezt, hogy ez a rendszer uralkodott az emberiségnél kezdettől fogva a viszonylagosan újabb korszakokig, amelyekben ennek a kommunizmusnak létezése a rendelkezésünkre álló bizonyítékokból következtethető. Ismétlem, hogy az ősember társadalmi viszonyairól semmit sem tudunk és hiábavaló minden spekuláció ebben a kérdésben. Őszülőink ép úgy lehettek szigorúan monogámok, mint Whiston vagy dr. Primrose, de lehettek ezzel ellentétes állapotban is. Nincsenek híradásaink erről és valószínűleg soha nem is lesznek. Megszámlálhatatlan sok év telt el azóta, hogy a férfi és a nő egymás kezét fogva először sétált az Éden kertjében vagy majommódra először ugrált az őserdők lombos ágai között. Azóta egymáshoz való viszonyuk számtalan változáson mehetett keresztül. Mert az emberek dolgai, ép úgy, mint az égi testek pályái, visszatérőknek látszanak: a szociális inga ide-oda leng pályájának szélső pontjai között; a politikai szférában a demokráciától a deszpotizmusig és vissza ismét a deszpotizmustól a demokráciáig és

épen úgy a házi szférában sokszor lenghetett ide-oda a liberálinizmus és a monogámia között.

Ha meghatározásom a Társadalmi Embertanról helyes, úgy nagyjából két részre oszthatjuk birodalmát; az egyik rész felöleli a vad népek szokásait és hivéseit, a másik pedig ezeknek a szokásoknak és híveseknek a kultúrásból népek gondolkodása és intézményeiben föllelhető maradványaival és ereklyéivel foglalkozik. Az első részt elnevezhetjük a vad állapotok tanulmányának, a másodikat a népszokások (*folklore*) tanulmányának. Már elmondtam egyet és mást a vad állapotokról, most a népszokásokról fogok beszélni, vagyis ama kezdetlegesebb fogalmak és gyakorlatok maradványairól, amelyekkel egyébként magasabb kultúrfokra emelkedett népeknél találkozunk.

Hogy ilyen maradványok minden nemzetnél találhatók, azt ma már senki sem vonja kétségbe. Ha például arról olvasunk, hogy Írorszában egy paraszt halálra pörkölte a feleségét gyanúból, hogy az asszony boszorkány volt,* vagy arról az angol paraszt-asszonyról, aki vérmérgezésben halt meg, mert nem sebtét ápolta, hanem azt a rozsdás szöveget kenegette, amellyel megsebesült, bizonyosak lehetünk abban, hogy azokat a babonákat, amelyeknek ezek a szegény teremtések áldozatul estek, nem az iskolában vagy templomban tanulták, hanem hogy azok csak külsőleg civilizálódó nemzedékek által megőrizve és továbbadva, vad őseikről maradtak reájuk.

Az ilyen híveseket és szokásokat helyesen nevezték el *superstition*-nak, ami a szóeredet szerint „túlélés”-t jelent. A Társadalmi Embertan második része főleg ilyen babonákkal, elmúlt korszakok szokásainak, erkölceinek magukat túlélő maradványaival foglalkozik.

Ha azt kérdezzük, hogyan lehetséges az, hogy babonás hívesek fenmaradhassanak olyan népeknél is, amelyek általános-ságban véve magasabb kultúra színvonalára emelkedtek, a választ az emberek természetes, általános és ki nem írható egyenlőtlenségében találjuk meg. Nemcsak hogy különböző fajok különböző módon fogékonyak intelligencia, bátorság, szorgalom stb. tekintetében, de ugyanazon nemzetnek ugyanazon nemzedéke is óriási különbségeket mutat fel képesség és érték dolgában. A legtévesebb és legkártékonyabb az az absztrakt tantétel, amely az emberek természetes egyenlőségét állítja.

* Ez 1895-ben történt Ballyvadleaban.

Igaz, hogy a törvényhozónak úgy kell tekinteni az embereket, mintha mind egyenlők volnának, mert a törvényeknek szükségszerűleg általánosoknak kell lenniök és nem hozhatók úgy, hogy az egyéni esetek végtelen változataira tekintettel legyenek. De nem szabad azt hinnünk, hogy mivel az emberek egyenlők a törvény előtt, bensejükben is teljesen hasonlóak egymáshoz. A tapasztalat erősen rációfol az ilyen hiú képzeletre. Az iskolában és az egyetemen, munka és játék közben, békében és háborúban, az emberek szellemi és erkölcsi egyenlőtlensége sokkal szembeszökőbb, semhogy megtehetnők azt, hogy tudomást ne vegyünk erről vagy kétségbe vonjuk létét. Egészen véve a legélesebb intelligenciájú és legerősebb jellemű emberek vezetik a többieket és gyűrik azokat a formákat, amelyek szerint a társadalmak, legalább külsőleg, alakulnak. Miután az ilyen emberek a tömeghez viszonyítva szükségszerűleg kevesen vannak, a közösség mindig egy felvilágosodott kisebbséget ural, még olyan országokban is, ahol a hatalom névleg a számbeli többség kezébe van letéve. A tény az, hogy bármilyen nevet is adjunk neki, az emberiség kormányzása mindig és mindenütt lényegében arisztokratikus. A politikai gépezettel még oly ügyesen végzett szemfényvesztés sem képes ezt a természeti törvényt érvényen kívül helyezni. A tompaelméjű többség csak látszólag vezet, végeredményben az éleselméjű kisebbséget követi. Ez a megváltása és ebben rejlik minden haladás titka. A magasabb emberi intelligencia épen úgy uralkodik az alacsonyabb felett, mint ahogyan az emberi intelligencia általában úr lett az állat felett. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a társadalom végleges vezetése a névszerinti kormányzók: királyok, államférfiak, törvényhozók kezébe volna letéve. Az emberek igazi vezetői a gondolkodók, akik a tudást gyarapítják, mert épen úgy, amint fensőbbes tudása és nem fensőbbes ereje által uralkodik az ember az állatvilág felett, úgy az emberek között is a tudás az, ami vezeti és ellenőrzi a társadalmi erőket. Az új igazságok felfedezői tehát az emberiségnek valódi, bár koronázatlan királyai: császárok, államférfiak és törvényhozók csak segédei ezeknek a vezetősellemeknek; az ő eszméiket valósítják meg, tehát az ő parancsaikat hajtják végre. Mentül jobban tanulmányozzuk a társadalom belső életét és a civilizáció előrehaladását, annál tisztábban látjuk, hogy mind a kettőt a gondolatok vezérlik. Ezek a gondolatok — kezdetben nem is tudjuk hol és hogyan — néhány fensőbbes szellemből pattan-

hattak ki és fokozatosan terjedtek, amíg az egész emberi közösség egész renyhe tömegét áthatották.

Ilyen szellemi változatoknak az eredete épen olyan homályos, amilyen homályos azoknak a fizikai változatoknak az eredete, amelyektől — ha igazuk van a biológusoknak — függ a fajok evolúciója és fejlődési lehetősége. Talán ugyanaz az ismeretlen erő, amely az egyik fajta változatokat előidézi, determinálja a másik fajta változatokat is. De ezt biztosan nem állíthatjuk. Amit állíthatunk, az az, hogy egészben véve a versenyző erők harcában, akár szellemi, akár fizikai erőkről legyen is szó, az erősebb kerül ki győztesnek. A szellem birodalmában a létért való küzdelem nem kevésbé elkeseredett és heves, mint a fizikai szférákban, de a harc végén a jobb eszmék, amelyeket mi igazságoknak nevezünk el, viszik el a győzelmet. Rendszerint hangos ellenzés fogadja őket, ha régi előítéletek ellen vették fel a küzdelmet, de ez csak késleltetheti, nem akadályozhatja meg végleges diadalukat. A tömegnek az a szokása, hogy előbb megkövezi legnagyobb jóltevőit és azután haszontalan emlékművet állít nekik. Mindazoknak, akik életcélukul tűzték ki azt, hogy régi tévedéseket és babonákat igazságokkal és észszerűséggel helyettesítsenek, számolniuk kell életükben a feléjük repülő kövekkel, haláluk után pedig márvány síremlékekkel.

Ezeket a megjegyzéseket azért tettem, mert szeretném megmagyarázni, hogy honnan van az, hogy olyan népeknél, melyeknek alkalmuk van a jobbnak megismerésére, mindenfajta politikai, erkölcsi és vallási babona fenmarad. Ennek oka az, hogy a jobb meggyőződések, amelyek folyton képződnek a felső rétegekben, nem szivárogtak még le a legalsó rétegekbe. Az ilyen szivárgás rendszeren lassú és gyakran megesik, hogy amidőn az új fogalmak lekerülnek oda — a felső rétegekben már elévültek és mások kerültek a helyökbe.

Ha két olyan embernek, akik egy országban és egy nemzetében élnek, de az intellektuális létrának két ellentétes fokán állanak, fel tudnók nyitni a koponyáját és el tudnók olvasni gondolatait, valószínűleg ép olyan különbséget találnánk gondolkodásukban, mint hogy ha különféle fajkhoz tartoznának. Az emberiség, ahogyan helyesen mondják, fokozatosan halad előre, vagyis a csapatok nem egy színvonalban menetelnek, hanem szakaszokba osztva, különböző távolságra a vezér mögött. Ez a kép jól rávilágít arra a különbségre, amely nemcsak a különböző népek között, hanem az ugyanazon nép és nemze-

dékhez tartozó egyének között is fennáll. Ahogyan némely nemzet folyton megelőz más nemzeteket, úgy egyazon nemzet kötelékében is vannak emberek, akik mindig megelőzik társaikat. Ebben a versenyben az elsők mindig azok lesznek, akik ledobták magukról a babona terhét, azt a terhet, amely az utánuk következőknek még nyomja a hátát, még lassítja lépését. De ejtsük el a metaforát: a babona fenmarad, mert habár a közösségnek felvilágosodott tagjai túl is vannak azon, hogy higgyenek bennök, ezek a téves hívesek még mindig összhangban vannak azoknak az embereknek az érzéseivel és gondolataival, akik bár fölvtették az előttük lévők nevelő hatása alatt a civilizáció bizonyos látszatát, mégis bensejökben barbárok vagyis vadak maradtak.

Innen van az, hogy a felségsértésnek és boszorkányságnak barbár büntetéseit és a rabszolgaságnak borzalmait Angliában megtúrták és védelmezték egészen a modern időkig. Az ilyen, magukat túlélő babonák két osztályba sorozhatók, aszerint, hogy nyilvánosak-e vagy rejtettek, más szóval, hogy be vannak-e kebelezve az ország törvényeibe, vagy pedig a törvény tilalma ellen, vagy itt-ott a törvény elnézésére számítva, titkos zugokban és szögletekben bújnak-e meg. A példák, amelyeket épen most felhoztam, az első osztályba tartoznak. A boszorkányokat nyilvánosan égették el és az árulóknak nyilvánosan szedték ki beleit Angliában nemis olyan régen; a rabszolgaság pedig, mint törvényes intézmény még későbbi időkig maradt fenn. Az ilyen nyilvános babonák, épen nyilvánosságuknál fogva, képesek sokáig fenmaradni, mert mindaddig, amíg véglegesen el nem söpri őket a haladás növekedő áradata, feles számban akad ember, aki védelmezi őket, mint olyan intézményeket, amelyek szükségesek a nyilvános jólét szempontjából és isteni és emberi törvények által vannak szentesítve. Más elbírálás alá esnek azok a babonák, amelyeket általában népszokásoknak neveznek. Civilizált társadalomban a legtöbb művelt ember nemis sejti azt, hogy közvetlen közelében mily nagy terjedelemben élnek még a vad tudatlanságnak ezek a relikviái. Ezeknek a babonáknak nagyterjedelmű túltengését valóban csak a múlt században fedezték fel, főleg a Grimm testvérek Németországban. Az ezen idő óta a kevésbé művelt osztályokban és különösen a parasztok között folytatott rendszeres kutatások földerítették azt a bámulatba ejtő, sőt riasztó valóságot, hogy a népnek nagy tömege, ha nem a többsége, minden civilizált államban még értelmi

vadságban él, hogy minden művelt társadalom sima felülete tulajdonképpen alá van aknázva a babona által. Csupán azok, akiket tanulmányaik vezettek arra, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzanak, tudják azt, hogy lábaink alatt a földet láthatatlan erők milyen mélyen vájta ki. Mintha vulkánon állnánk, amelyből minden pillanatban füst és tűz törhet elő, hogy romba döntse és pusztulásba a régi kultúrának, amelyen annyi nemzedéknek dolgos keze munkálkodott, körülötte elterülő kertjeit és palotáit. Renan, amikor Pestum görög templomainak romjait szemléli és összehasonlítja azokat az olasz parasztok piszkosságával és vadságával, így kiált fel: „Megremegtem a civilizációért, látva, hogy az mily korlátolt, mily gyöngye alapokra van felépítve, mily kevés egyéven nyugszik, még azokban az országokban is, ahol ő az uralkodó.”

Ha vizsgáljuk azokat a babonás hívéseket, amelyekhez némán, de erősen ragaszkodnak honfitársaink, azt fogjuk találni — talán csodálkozásunkra — hogy épen a legrégebb és legnyersebb babonák a legmakacsabbak az életben, míg olyan nézetek, amelyek bár szintén tévesek, de modernebbek és finomtabbak, a nép emlékezetéből hamar kivesznek. Például Egyiptomnak és Babilonnak, Görögországnak és Rómának nagy isteneit régi idők óta elfelejtették az emberek és azok már csak a tanultak könyveiben élnek tovább; mégis a parasztok, akik sohasem hallottak Isisről és Osirisről, Apollóról és Artemisről, Jupiterről és Junóról, mai napig is hisznek boszorkányokban és tündérekben, kísértetekben és manókban, a mythosi képzelet ezen alacsonyabb teremtményeiben, amelyekben az ő apáik hittek már sokkal azelőtt, semhogy a régi világ istenségeire gondoltak volna és amelyekben — minden látszat szerint — az ő utódaik folytatólag hinni fognak azután is, hogy a jelenkor nagy istenségei elődeik sorsára jutnak. Annak az oka, hogy a babona magasabb formái, a vallások (mert egy nemzedék vallása könnyen válhat a következő nemzedék babonájává) miért kevésbé tartósak, mint az alacsonyabb formái, egyszerűen abban található, hogy a magasabb hívések a magasabb értelemnek alkotásai és így csak kevéssé tudnak gyökeret verni a közönséges emberek lelkében, akik látszólagosan vallják azokat egy időre, hogy megfeleljenek műveltebb kortársaik akaratának, de gyorsan eldobják maguktól és elfelejtik őket, amint azok a hívések a művelt osztályoknál divatjukat múlják. Azonban míg a hitnek olyan dolgait, amelyek csak felületesen, csupán a műveltek közvéle-

ményének súlyával vannak a nép lelkébe bevésve, minden fájdalom és erőlködés nélkül hagyja el, a tudatlan és együgyű tömeg makacs megalkodottsággal ragaszkodik a sokkal ormótlanabb hívesekhez, amelyek valóban megfelelnek az ő kifejtetlen értelme durvább szövedékének. Így van az, hogy míg a felvilágosult kisebbség bevallott hite állandóan változik a gondolkodás és kutatás hatása alatt, az emberek tömegének valóságos, bár be nem vallott hite állandónak látszik. Annak, hogy oly kevésbé változik, az oka abban van, hogy az emberek többségénél, legyen vadakról szó vagy csak külsőleg műveltekről, a szellemi előrehaladás oly lassú, hogy alig észrevehető. A társadalom felülete ép úgy, mint az Óceáné, állandó hullámmásban van, de a mélysége ép úgy, mint az Óceáné, mozdulatlan marad, így először a vad állapot tanulmányozása, azután ennek az állapotnak a civilizált világban még élő maradványainak vizsgálatából a Társadalmi Anthropológia megkísérli, hogy megrajzolja az emberi gondolat és intézmények korai történetét. A történelem nem lehet tökéletes addig, míg a tudomány föl nem fedez valamely módszert arra, hogy hogyan olvassuk elmúlt idők elmosódott följegyzéseit, amelyekről a mi nemzedékünk már alig álmodik. Tudjuk, hogy tényleg minden esemény, legyen bár jelentéktelen, változást jelent, ha még oly csekélyét is a világegyetem állapotában. Úgy, hogy a világ egész története egy bizonyos értelemben rá van írva az arculatára, bárha a mi szemeink túl gyöngék is arra, hogy elolvassák ezeket a följegyzéseket. Lehetséges, hogy a jövőben feltalálunk majd egy mágikus erejű vegyszert, amellyel elő fogják tudni hívni a természet minden titkos kézjegyét.

Ezt a mi nemzedékünk aligha éri meg. A jelenleg rendelkezésünkre álló kutatások birtokában meg kell elégednünk az emberi elme és társadalmi fejlődés prehisztórikus történetének nagyon rövid, tökéletlen és nagy mértékben hozzávetőleges előadásával. Amint már előbb kimutattam, tudományosan megállapítható bizonyítékaink csak rövid úton vezetnek bennünket vissza az ember földi életének megmérhetetlen múltjába, csakhamar elveszítjük a fonalat, az alig fénylő fonalat és a teljes ismeretlenségnek áthatlan sötétjében találjuk magunkat. Még abban a néhány ezer évre tehető, viszonylag igen rövid időben is, amely többé-kevésbé a látkörünkbe esik, oly mély és terjedelmes szakadékok vannak, amelyeket csak hipotézisekkel tudunk áthidalni, ha azt akarjuk, hogy az evolúció története

folytatólagos legyen. Ilyen hidakat építünk az antropológiában ép úgy, mint a biológiában az összehasonlító módszer által, amely képessé tesz bennünket arra, hogy valamely bizonyítás láncolatának egy láncszemét kölcsön vegyünk és azzal töltjük ki valamely más láncolatnak egy hézagát. Mi nem az állati élet különböző formáit, hanem az emberi értelem különböző termékeit vizsgáljuk és így az összehasonlító módszer törvényes volta a mi kutatásainknál azon a jól megállapított tényen nyugszik, hogy az emberi értelem minden emberfajánál hasonlóan működik. Hangsúlyoztam már azokat a különbségeket, amelyekkel nemcsak a különböző fajoknál, de egy és ugyanazon faj és nemzedék különböző egyéneinél is találkozunk, de jegyezzük meg jól magunknak és emlékezzünk reá vissza, hogy ezek a különbségek inkább mennyiségi, mint minőségbeliek, inkább fokozatiak, mint lényegbeliek. A vadember nem más fajta lény, mint civilizált testvére, ugyanazok az észbeli és erkölcsi képességei vannak, de kevésbé vannak kifejlődve. A fejlődése meg lett állítva, vagyis inkább késleltetve és így egy alacsonyabb fokon vesztegel. Miután a vadember-fajok nincsenek mind egy színvonalon, hanem a fölfelé vezető útnak különböző pontjain állapodtak meg, őket egymással összehasonlítva, bizonyos mértékig felépíthetjük a társadalmi haladásnak egy skáláját és megjelölhetünk néhány állomást azon a hosszú úton, amely a vad barbárságból a civilizációba vezet. Az értelmi fejlődésnek ilyen skálája a szellem birodalmában megfelel a morfológikus fejlődés skálájának az állatok világában.

Remélem, hogy mindazokból, amiket mondtam, fogalmat alkothatnak maguknak arról, hogy milyen rendkívüli fontosságú dolog a vademberek életének tanulmányozása az emberiség korai történetének megismerése szempontjából. A vadember egy emberi dokumentum, adathalmaz, amely megmutatja, hogyan erőlködik az ember, hogy az állat színvonalán felülemelje magát. Csak a legutóbbi időkben kezdjük ezeket az emberi okmányokat teljes értékük szerint becsülni és bizonyára még ma is vannak emberek, akik dr. Johnson véleményét osztják, aki rámutatva a *Voyages to the South Seas* épen akkor megjelent három vastag kötetére, ezt mondta: „Ki fogja őket végigolvasni? Egerek és patkányok fogják megrágni a lapjait, mielőtt valaki végigolvassa őket. Kevés tanítást nyújthat az ilyen könyv: egyik fajta vadember olyan mint a másik”.* De a világ sokat tanult Johnson

* J. Boswell: *Life of Samuel Johnson*. London, 1822.

ideje óta és azok a följegyzések, amelyeket a boltcourti tudós minden skrupulus nélkül az egerek és patkányok martalékául jelölt ki, most az emberi archívumok legbecsesebb könyvei között foglalnak helyet. Sorsuk a Sybillák Könyveinek sorsa lett: elhanyagolták és megvetették őket, amikor teljességükben megszerezhetők voltak és most tudósok királyi váltságdíjjal fizetnének nyomorúságosan megcsonkított és tökéletlen maradványaikért.

Igaz, hogy a mi időnk előtt is akadtak civilizált emberek, akik érdeklődéssel szemlélték a vadembereket és értelmesen írták le őket; némely ilyen leírás még ma is tudományos értékű. Amerika fölfedezése például az európaiakban élénk érdeklődést keltett az új világ lakói iránt; hiszen ez az új világrész úgy tárult fel előttük, mint hogyha bűvész varázsvesszőjének érintésére a nyugati ég kárpitja hirtelen szétnyílván káprázatosan ragyogó képeket fedett volna fel. Ennek megfelelőleg néhányan a spanyolok közül, akik a csodáknak ezt a birodalmát meghódították, az indiánok szokásairól és erkölcséről olyan leírásokat hagytak reánk, amelyek pontosság és a részletek gazdagsága tekintetében valószínűleg felülmúlnak bármely rokonfajról előbb megjelent ismertetést. Ilyen például Sahagun franciskánus barát nagy munkája a mexikói benszülöttekről és ilyen Garcilisso de la Vegának — aki maga is félig Inka volt — leírása a perui Inkákról. Később a tizennyolcadik században a Csendes-Oceán felkutatása, amely egy örök nyár övezte tengerben dúsan szétszórt tündérszigetektől emelte fel az ismeretlenség fátyolát, izgatta Európa fantáziáját és annak a kíváncsiságnak, amely ily módon ébredt fel sokak lelkében — ha mindjárt dr. Johnsonéban nem is — köszönhetünk a távoli szigetlakókról szóló sok becses feljegyzést.

Ezek az írások és más abból a korból származó leírásai a vadembereknek mindig megfogják őrizni érdekességüket és becsüket azok szemében, akik a Társadalmi Embertan tanulmányozásával foglalkoznak, annál is inkább, mert ezek a régi leírások a benszülötteket természetes, elszigetelt állapotukban hozzák szemünk elé, mert oly időkből valók, amikor európai befolyás változtatólag avagy pusztítólag még nem hathatott ősi szokásaikra és cselekvés módjaikra. Mégis a mai értelemben vett kutatás szempontjából ezek a korai feljegyzések sokszor igen hézagosak, mert íróik olyan tényeknek, amelyek a közönséges szemlélő előtt csekélyeknek avagy undort keltőeknek tet-

szenek, nem ismerték tudományos értékét és így a legnagyobb érdekű dolgokat sokszor teljes hallgatással mellőzték, mások pedig rövid és bosszantó célzásokkal érintették csupán. Ennélfogva szükséges, hogy a régebbi írók feljegyzéseit a vademberek életének pontos és fáradságot nem ismerő megvilágításának eredményeivel egészítsük ki, hogy ilyen módon, amennyire ez lehetséges, kitöltsük ismereteink hézagait. Fájdalom, ez nem mindig lehetséges; sok vad törzs vagy teljesen kipusztult vagy annyira megváltozott az európaiakkal való érintkezés következtében, hogy nem nyerhetünk többé megbízható értesülést régi szokásaik és hagyományaikról. Valahányszor egy primitív faj régi szokásai és hívesei feljegyzések nélkül elenyésznek, az emberiség történetének egy okmánya pusztul el. Fájdalom, az okmányoknak ez a pusztulása rohamosan halad előre. Némely helyen, mint pl. Tasmaniában a vademberek már kivesztek, más helyeken, mint pl. Ausztráliában kiveszőfélben vannak. Más helyeken ismét, mint pl. Közép- és Dél-Afrikában, ahol számban és erőben a benszülöttek nem fogyatkoztak meg a létért folyó küzdelemben, kereskedők, tisztviselők és hittérítők befolyása oly gyorsan dezintegrálja őket és tünteti el ősi szokásaikat, hogy a régebbi nemzedék eltűnésével ezeknek a szokásoknak sok helyen még az emléke is el fog enyészni. Azért a legnagyobb tudományos fontosságú dolog késedelem nélkül teljes és pontos feljegyzéseket készíteni ezekről a pusztuló és átalakuló törzsekről, hogy úgy mondjam tartós másolatokat ezekről a becses emlékművekről, mielőtt teljesen elpusztítják őket. Még nem késő! Még sokat lehet tanulni pl. Nyugat-Ausztráliában, Új Guineában, Melaneseában, Közép-Afrikában, India hegyi törzsei és az Amazon folyómenti erdei indiánok között. Még van idő expedíciókat küldeni ezekbe a régiókba, pénzzel segíyezni olyan embereinket, akik azokon a helyeken laknak és beszélik az illető nyelveket és a benszülöttek bizalmát bírják, mert vannak olyan emberek, akik vagy birtokában vannak éppen azoknak az ismereteknek, amelyeket mi kívánunk, vagy könnyű szerrel megszerezhetnék azokat, de akik nem tudva, hogy milyen megbecsülhetetlen értékűek ezek a dolgok a tudomány szempontjából, meg sem kísérik ennek a kincsnek megőrzését az utódok számára, és ha nem sietünk a mentéssel, menthetetlenül elhagyják pusztulni ezt a kincset.

Az emberi tudomány egész területén nincs sürgősebb feladat, mint az, hogy az ember korai történetének ezeket a meg-

becsülhetetlen bizonyítékait összegyűjtsük, amíg nem késő. Mert közel, nagyon közel van az idő, hogy ez az alkalom, amelynek ma még örvendhetünk, örökre elmúlik. Egy negyedszázad múlva mint szemtanúk valószínűleg már nagyon keveset, vagy semmitsem jegyezhetünk fel a vademberek életéről. A vademberek akkorára kivesznek, kipusztulnak mint a dodó-madár. A homok leperreg, az óra ütni fog, a feljegyzések lezáródnak és a könyvet lepecsételhetjük. És mi, a mai nemzedék ott fogunk állani utódaink ítélőszéke előtt, felségsértéssel vádolva: árulással fajunkkal szemben, mert elhanyagoltuk kipusztuló embertársaink tanulmányozását, bár költséges expedíciókat szerveztünk a csillagok vizsgálása és a pólusok jéglepte régióinak felkutatására, mintha a poláris jég elolvadna és mintha a csillagok megszűnének ragyogni, ha mi nem leszünk. Ébredjünk fel alvásunkból, gyűjtsük meg lámpásainkat és övezzük körül derekunkat. Az egyetemek azért vannak, hogy a tudományok haladását elősegítsék: kötelességük, hogy ezt az új provinciát hozzácsatolják a tudás ama gazdag birodalmához, amelyet olyan szorgalommal művelnek. Cambridge — tisztelet adassék neki érte — megmutatta az utat: anthropológiai expedíciók felszerelésével és kiküldésével. Most Oxfordon, Liverpoolon, az ország minden egyetemén a sor, hogy hozzájáruljon éhez a munkához.

De ezenfelül minden civilizált államnak kötelessége hozzájárulni ehhez a feladathoz. Ebben a tekintetben az amerikai Egyesült Államok azáltal, hogy egy hivatalt állítottak fel az uralmuk alatt álló területek benszülőtteinek tanulmányozására, olyan példát mutattak, amelyet minden felvilágosodott nemzetnek, amely alacsonyabb fajok felett uralkodik, követnie kellene. Egy nemzeten sem nyugszik tisztábban és súlyosabban ez a kötelesség, ez a felelősség, mint az angol nemzeten, mert az emberiség egész történelmének folyamata alatt egynek sem adatott meg az uralom annyi és oly különböző emberfaj felett. Mi valóban testvéreink őrzőivé lettünk; jaj nekünk, ha elhanyagoljuk kötelességünket velők szemben. De nem elegendő az, hogy igazságosan kormányozzuk a népeket, amelyeket kardunk meghódított. Tartozunk nekik, tartozunk magunknak, tartozunk az utódoknak azzal, hogy le is írjuk azt, hogy milyenek voltak, mielőtt rájuk találtunk, mielőtt valaha meglátták az angol lobogót, mielőtt szerencsájukra vagy vesztükre először hallották meg az angol nyelvet.

Mert Anglia más hangon is tud beszélni meghódított

népeivel, mint a puskák ropogásának hangján. A békének is megvan a maga győzelme, nemcsak a háborúnak és vannak nemesebb trófeák is, mint elfogott zászlók és ágyúk. Vannak hatalmas, pedig csak lenge, tűnő szavakból összerakott emlékművek, amelyek még fenn fognak állani, ha már zászlóink elporladtak és ágyúink széthullottak is. Amidőn a római poéta az örökkévalóság képét akarta felidézni, azt mondta, hogy szeretné, ha emléke fenmaradna mindaddig, amíg a római birodalom fenn fog állani, mindaddig, amíg a Vesta szüzek és Pontifexek fehér ruhás menete imádkozni vonul fel a Capitoliumi Jupiter templomába. Ez az ünnepélyes menet már rég megszűnt a Capitolium lejtőin felfelé haladni, maga a római birodalom régen megszűnt létezni, úgy mint hogy Sándor birodalma, meg Nagy Károlyé, úgy mint a roppant spanyol birodalom, amelyben soha nem ment le a nap és mégis mindeme királyságok romjai közepette is áll a poéta emlékműve, mert verseit ma is olvassák és ezek a versek ma is őrzik emlékét. Felszólítom az egyetemeket, felszólítom ennek az országnak kormányát, hogy egyesüljenek egy emlékmű, egy áldásos, békés emlékmű felállítására! A Brit Birodalom emlékműve lenne ez:

*„Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere, aut innumerabilis
Annorum series, et fuga temporum”*,

Balkányi Béla: A magyar bérlőosztály válsága

lindul egy hóförfögeteg valahol az Alpeselek közt, túl a törpefenyők régióján, útközben hozzátapad a friss, puha hó; amikor már háznagyságban rohan le a hegyről a völgybe és elpusztítással fenyegeti a békés völgylakók házikóit, akkor ki törődik vele, hogy mi volt az első lökés, ami a lavinát megindította.

Az okfejtésnek, a nyugodt reflekszióknak az ideje még nem jött el. Ma még benne vagyunk a gazdasági válságban. Elején, közepén, végén? Ezt csak utólagosan lehet majd megállapítani. A hullámok napról-napra új piszkos folyadékot csapnak a parthoz. Erős és biztos ekszisztenciák pusztulását látjuk napról-napra. A válság, amely a pénzügyileg rosszul megalapozott ipari és kereskedelmi vállalatokat érte elsősorban, az 1913-ik év közepetáján rontott neki az eddig szilárdnak hitt gazdaosztálynak. 1913 közepe óta a fizetésektelenlések tetemes része a gazdákra esik, az árverési hirdetések nagy részénél vagyontárgy gyanánt élőállatok és gazdasági fölszerelések szerepelnek. Az 1913-ik év végén és az 1914-ik év elején a nemzetközi pénzpiac megszilárdult, a jegybankok egymástán szállították le a kamatlábat, ellenben a gazdák válsága egyre tart, sőt mind szélesebb hullámokat vet.

A válság érte az új földbirtokost, aki már többnyire a birtok vásárlása alkalmával terhelte meg túlon túl az ingatlant, aki tulajdonképpen még nem is volt tényleges, csak névleges tulajdonosa az ingatlandnak. Sújtja a régi vagy örökölt birtokú földtulajdonost is, ha más, a földbirtokán kívül álló érdekeltsége áll fenn, de különösen a bérlőosztálynál jut kifejezésre, amely, mint leginkább kapitalista foglalkozás a gazdafoglalkozások közt, legnagyobb mértékben illeszkedik be a világgazdasági kapcsolatba. Itt tapasztalhatók olyan jelenségek, amelyek az általános gazdasági válság mellett egy speciális magyar bérlőválságra engednek következtetni.

Anélkül, hogy az egész ország területéről állanának adatok rendelkezésünkre, könnyen alkothatunk magunknak egységes körképet azokból az esetekből is, amelyekről közvetlen tudomásunk van. A válság lefolyása ezekben az esetekben annyi hasonlatosságot mutat, hogy legjobb meggyőződésünk szerint tipikusoknak kell azokat tekintenünk. R. J. bérlő, 30 év óta gazda, nem az iskolázott, hanem a jó gyakorlati gazdák típusából. Nem született gazdának, mert az apja zsákkereskedő volt, de amikor egynéhány középiskolai osztály elvégzése után hazajött az apja üzletébe, akkor azt látta és azt hallotta maga körül, hogy öreg gazdák és öreg kereskedők sárga pakoló-papírosra, gyűröttfedelű kockás noteszkönyvekbe jegyezték fel a vásárrahajtott marha eladási árát, a cséplési eredményt, azt hogy a búza-kereszt hogy fizet, hogy a hízómarha beállítási és eladási ára közt megvan-e a *Spannung*, ami mellett a gazda megtalálja a számítását. R. J., mint tízezer bérlőtársa Magyarországon, ezekből a gyűrött noteszkönyvekből tanulta meg a gazdálkodást. És ahogy köztudomású, hogy az amerikai farmerek közt is az viszi legtöbbre, aki nem volt gazda odahaza az „óházában”, hanem elfogultság és előítélet nélkül igyekezett alkalmazkodni az odakint való viszonyokhoz, úgy R. J.-nek, a zsákkereskedő fiának is, amikor pár száz forinttal egy olcsó bérletbe fogott, nemcsak az volt a szerencséje, hogy szívós volt, hanem az is, hogy a magyar mezőgazdaság átalakulási korában őt nem tartotta vissza sem kényelemszeretet, sem újításoktól idegenkedő parasztkonzervativizmus.

Ez az R. J. nem volt merész újtó, ezt senkise higgye róla, hanem csak vasekével szántott, amikor a szomszéd parasztgazda faekét használt, nem ragaszkodott egy növény- vagy egy állatfajtaához, hanem azt termelte, amit jobban lehetett eladni, pénzt tudott felhajszolni nagy áldozatok árán is, ha valami jó üzlet kínálkozott, ha sertést kellett vásárolni a tarlólelelőre, ha jószág kellett, mert több takarmánya volt, mint amennyit fel tudott etetni, ha valamihez: jószághoz, bérlethez olcsón hozzá lehetett jutni.

R. J. megházasodott, nagy családja volt, fiát, leányát jól fölnevelte, taníttatta, utazott, tapasztalt, jó gazda híre és mind nagyobb hitele lett. Körülötte pedig lassan kezdett megváltozni a falu képe. Eleinte néhány félénk kísérlet, néhány értelmesebb gazda kezdi utánozni. Nem adja már el a szomszéd gazda sem a kimustrált ökrét, hanem felhizlalja, a trágyát pedig kiviszi a mezőre. A vaseke, a sorba vető gép, a kaparógép, a szecska vágó bevonul a módosabb parasztgazda gazdasági felszerelése közé. Az úribirtokos, a szolgabíró, az uradalmi intéző, az egész vadásztársaság, amely sokáig csak nevette

a boltos fiának az erőlködését, kezdi R. J.-t tekintélynek tartani mindenféle gazdasági dologban.

A mi emberünk, akit a bérlőosztály egyik tipikus alakjaképpen választottam ki, a magas gabona- és a magas terményáraknak lett az áldozata. Az 500 holdas birtok, amelyet R. J. már tizenhat év óta bérelt, 1907-ben s 1908-ban sem termett többet, mint az előző években. R. J. sem lett sokkal jobb gazda, bár beszerzett egy-két új mezőgazdasági gépet, így aratógépet is, hogy terményének kellő időben való learatását biztosítsa, de nagyobb befektetésekre, különösen állatállományának felújítására, bőven tejelő tehének beszerzésére, műtrágyahasználatra nem volt elegendő tőkéje. A gazdaság azonban a magas eladási árak folytán nagy jövedelmet hozott. R. J. ezekben az években nagyobb összeget tett félre és amikor a szomszéd községben egy 2500 holdas nagybirtok lett bérbeadó, akkor huszonöt reflektáns közül, akik a bérletre pályáztak, R. J. ajánlotta fel a legmagasabb bérösszeget. Ez a vállalkozása szerencsés is volt, mert alig egy félesztendő múlva jött egy konzorcium, amely a földbirtokostól megvette a birtokot, hogy a parasztok közt elparcellázza és R. J.-nek százezer koronát adott, hogy a bérletből kimenjen.

A százezer koronás megváltási összeg és R. J.-nek régi jógazda híre most már korlátlan hitelt biztosított számára. R. J. több birtokvásárlási üzletbe ment bele, ezenkívül egy másik 3000 holdas birtokot bérelt, most már az azóta lényegesen felemelkedett bérleti árak mellett. A bérlet berendezése, a legszükségesebb dolgoknak beszerzése is teljesen hitelműveletek alapján történt. R. J. csak úgy tudott volna a 3000 holdas uradalomban többet termelni mint elődje, ha még nagyobb befektetéseket eszközöl. Hitele azonban már eddig is óriási mértékben igénybe volt véve. Ekkor jött a pénzválság, a kamatláb rohamos felszökése és a pénznek hirtelen eltűnése, úgy hogy új hitelbeszerzésre gondolni sem lehetett. Egyetlen rossz termék elég volt, hogy R. J. helyzetét tarthatatlanná tegye. Tehenészetet, hizlalást fel kellett adni, még az igásállatok egy részének az eladásával tudott R. J. rövid haladékat szerezni, így azután a földnek csak egy részét szántotta fel. Azonban az is csak ideig-óráig tartó halogatás volt. Jött nemsokára a végső összeomlás; nemcsak törlesztésről, hanem kamatfizetésről, sőt a haszonbér fizetéséről sem lehetett többé szó.

Ha magábanálló volna az R. J. esete, akkor azt mondhatnánk, hogy túlságos kapzsisága vitte a bukásába. Ha azonban ez egy egész osztálynak vagy legalább egy osztály jelentékeny részének a sorsa és alacsonyabb helyzetből való kiemelkedésük, merész vállalkozásuk és bukásuk még időben is csaknem teljesen összeesik mindnyájuknál,

akkor az unalomig egyformán lejátszódó kis és nagy tragédiák okát nem az egyesek kapzsiságában, hanem más külső körülményekben kell keresnünk.

Az a bérlőosztály, amelynek egyik tipikus alakját igyekeztünk R. J.-ben bemutatni, amelyik együtt nőtt, együtt fejlődött, együtt lett naggyá a magyar mezőgazdasággal, amelynek története, ha meg volna írva, a magyar mezőgazdaság átalakulásának, a kapitalista termelési mód kifejlődésének története volna, egy páratlan konjunktúra után került válságba. Ez a mezőgazdasági virágzás azonban egyáltalában nem eredményezte a mezőgazdasági üzemnek olyan intenzív fejlődését, hogy a magas konjunktúrát követő depressziónak a túltermelés és az értékesítés nehézségei miatt kellett volna bekövetkeznie. Ha a magyar mezőgazdasági termékeket a hivatalos statisztika adatai alapján hasonlítjuk össze, akkor első benyomásunk az, hogy nemcsak hogy rohamos fejlődésről, de egyáltalában semmiféle emelkedésről sem lehet beszélni, mert az egymást követő országos termékek látszólag csakis az időjárás változása szerint mutatnak különbözőséget. Hosszabb időközök átlagos terméseinek beható összehasonlítására van szükség, hogy a fontosabb mezőgazdasági termények terméseredményeiben egyáltalán képesek legyünk valamely minimális fejlődést megállapítani. Így a hat legfőbb mezőgazdasági termék átlagos terményei voltak millió métermázsákban:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
1891—1895-ig	40,8	13,6	12,5	10,3	31,6	28,3
1890—1900-ig	34,9	11,6	12,0	10,4	29,0	36,9
1901—1905-ig	40,8	12,6	12,6	11,0	26,4	40,5
1906—1910-ig	40,9	12,4	13,6	11,6	41,3	46,6

Ezen termények közül is a két legfontosabb: az emberi táplálkozásra szolgáló búza és rozs látszólag semmi fejlődést, sőt inkább visszaesést mutat, a többi termények közül is csak a tengeri és a burgonya termelése mutat nagyobb arányú emelkedést. A búzatermelés stagnálását az utolsó öt éves ciklusban lehet ugyan azzal magyarázni, hogy két olyan esztendő esett belé: az 1907-es és az 1909-es, amelyek 32, illetve 30 millió métermázsás terméseikkel az utolsó 20 esztendőnek, az 1897-es évet kivéve, legrosszabb évei voltak, úgy hogy ezeket az éveket nem volna szabad az öt éves átlag kiszámításánál figyelembe venni. De még ha ezektől az abnormis rossz évektől is eltekintünk, ha csakis a jó éveket vesszük tekintetbe, akkor is alig jöhet komolyan számba a népesség nagymérvű szaporodása mellett az emberi táplálkozásra szolgáló gabonaneműek termelésének emelkedése.

Ha az 1907—1912-ig terjedő éveket mégis a magyar mező-

gazdaság nagy fellendülési idejének tartjuk, ennek oka, hogy a terményárak és az állatárak rohamosan emelkedtek. A búza átlagos ára volt 1901—1905-ig a budapesti árú- és értéktőzsde jegyzése szerint 16,83 kor., 1906—1910-ig 22,40 kor., 1911-ben 23,82 kor. A rozs ára az első időszakban 13,73 kor., a másodikban 17,15 kor., 1911-ben 18,25 kor. A takarmányárpa átlagára 1901—1905-ig 12,42 kor., a második öt éves ciklusban 14,53 kor., 1911-ben 17,07 kor. A zabé elébb 13,24 kor., a második öt esztendőben már 15,30 kor., 1911-ben 18,91 kor. A tengerié az első öt éves ciklusban 12,36 kor., a másodikban 13,35 kor., 1911-ben 14,88 kor.

Az állatárak emelkedéséről csupán a fontosabb országos állatvásárokon elért legalacsonyabb és legmagasabb eladási árak tájékoztatnak, de ezek is rendkívüli áremelkedést mutatnak, ha csak a század első és második öt éves ciklusának az árait hasonlítjuk össze. Az emelkedés általában 40—50%-ra tehető.

Ez a nagymérvű áremelkedés idézi elő a mezőgazdaság magas konjunktúráját anélkül, hogy az árakkal együtt a kínálat is megfelelő arányban emelkednék. Merőben helytelenül járnánk el, ha a mezőgazdasági válságot a magas konjunktúra következtében beállott túltermeléssel magyaráznók. Még lesz alkalmunk rámutatni, hogy viszont az árak csekélyebb mérvű visszaesése az utolsó esztendőben egyáltalában nem a megnövekedett termelésnek a következménye.

Az évszámok beszélnek. 1906-ban lépett életbe a 6,30 koronás búzavám, az 5,80 koronás rozsvám, a 2,80 koronás tengeri- és árpa-vám. Ettől az évszámtól datálódik a magyar bérlőosztály hirtelen fölemelkedése és gyors lezökkenése, ekkor emelkednek ki emberi életpályák az ismeretlenség homályából, hogy néhány évi merész küzködés után ugyanoda visszatérjenek. A magas terményáraknak a közfelfogás szerint mezőgazdasági exportállamban csakis kedvező hatása lehet az egész ország közgazdaságára, különösen pedig a mezőgazdasági üzemre és a gazdálkodó osztályra. A tények azonban azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termékek a magas terményárak idejében egyáltalában nem emelkedtek, az állatállomány emelkedése olyan minimális, hogy számba sem jöhet. Nem a termelésre ösztökélő, nem a gazdálkodást intenzívebbé tevő hatása érvényesült a magas gabonaáraknak, hanem egy addig ismeretlen spekulációnak, játékszenvedélynek a felköltése, amely egyeseket gazdaggá tett, igen sokat azonban a bukásba kergetett.

A magas gabonaárak (amelyeket két okra: az általános világpiacon emelkedésére és a vámokra vezetünk vissza) természetes kölcsönhatás útján az állatáraknak, a haszonbérösszegeknek és a föld-

áraknak emelkedését is előidéztek. Minthogy az állatok előállításához takarmány szükséges, a takarmánynak az ára pedig — hosszabb időtartamot véve tekintetbe — a gabonafélék árával párhuzamosan emelkedik vagy süllyed, tehát az állat árának is emelkedni kellett. Emelkedett volna még akkor is, ha a lakosság növekvő hússzükséglete nem növeli a keresletet, és a száj- és körömfájás az 1909—1910-es években nem apasztja le erősen a készleteket. A földbérek emelkedését megmagyarázza, hogy a mi gazdálkodási módunk mellett a gabonaneműek előállítási árából még aránylag csekély rész esik az anyag- és munkakiadásokra; a munkakiadásnak kismérvű emelkedését többszörösen felülmúlja a közép- és a nagybirtoknál a piacra kerülő gabonának métermázsánként 6—7 koronával magasabb eladási ára. Ezért a nagyobb jövedelemért csakhamar nagy versengés indul meg a bérlők közt, úgyhogy a földbirtokosnak módjában áll az egész bevételi többletet magának lefoglalni. Minthogy pedig a föld forgalmi értéke is tulajdonképpen sok embernek az értékítéletéből indul ki, amennyire az illetők rendes művelés és a remélhető terményárak mellett a birtok hozadékát becsülik, ezért a terményárak emelkedése ép ilyen változást hoz létre a földbirtok forgalmi értékében is, úgyhogy az egyetlen törvényhozási aktus, amely a magas gabonavámokat behozta, eredményezi a sok százezer hold föld áremelkedését. Csak néhány évi időre volt szükség, amíg a magas terményárak folytán bekövetkezett kedvezőbb konjunktúra köztudomásúvá lett.

Ha egy termelési ágban a legfontosabb termelő eszközöknek, a mi esetünkben a földnek és az állatállománynak beszerzési ára emelkedik, akkor kétséget sem szenved, hogy az a gazdasági ág még az eddigi arányban is csak sokkal nagyobb tőkebefektetéssel folytatható. Az új gazda saját tőkéjét más vállalatából viszi a gazdaságba, a hiányzót hitel útján szerzi meg. Ha az állatokért és a földért nagyobb összeget kell fizetni mint eddig, akkor már a rendes művelés mellett is sokkal nagyobb az eladósodottsága, mint az alacsony terményárak idején. Az egészen külterjes és primitív gazdaság berendezése is több tőkét nyel el, nagyobb mértékben teszi a gazdát a pénzüctől függővé, mint alacsony árak mellett a legbelterjesebbé. Hiába ösztökéli most már a magas búzaár a gazdát, hogy egy katasztrális holdon többet termeljen, ha a tőkéje nincsen meg, hogy erősebb igásállatot szerezzen be, amelyik mélyebben szántja meg a földet, hogy több haszonállatot tartson, és azoknak trágyájával rövidebb turnusokban trágyázza át a földét. Hiába számítjuk ki pontos üzemi kalkulációval, hogy ezek a befektetések kitűnően gyümölcsöznének, ha a gazdának ez a tőke egyáltalán nem áll rendelkezésére.

A szerződés által végbement birtokváltások száma volt az 1901—1905. évek átlagában a magyar birodalom területén 424.000, 1906—1910-ig 462.000, 1911-ben 497.000; pénzértékben a birtokok eladási ára az első ciklusban 569 millió, a második ciklusban már 933 millió, 1911-ben 1459 millió korona. Egy birtoktestnek átlagos értéke, amelyik szerződés folytán gazdát cserélt, előbb 1344, majd 2017, 1911-ben már 2937 korona. A magas vételárak és a magas állatárak idézik elő az ingatlanoknak óriási mérvű megterhelését, amelyre csak három szám adatot hozunk fel: 1901—1905 évek átlagában 207 millió kor.-val haladták túl az újonnan keletkezett terhek a megszüntetett terhek összegét, 1906—1910-ig évi átlagban 463 millió, 1911-ben 806 millió koronával. Ezek az új megterhelések nem szolgálhattak jelentékeny mértékben a birtok állományának a javítására, mert hiszen a fentebbi adatokból kitűnik, hogy még ezeknél is sokkal nagyobb összegek voltak szükségesek a gazdát cserélő birtokok vételárának kifizetésére. Ép így a bérlőnél, aki lényegesen magasabb haszonbérösszeggel kezdett új bérletet, a biztosíték letevése és a fél- vagy negyedévi haszonbér sokszor már egész tőkét elvitte, úgy hogy a birtok berendezésénél, az eleven és holt leltár átvételével már egészen hitelre szorult. A magas terményárak folytán remélhető nagy nyereségszanszok és az egyidőben derűre-borúra kínált hitel — aminek okáról még lesz szó — csábították a gazdát, hogy merész és erejét fölülmúló vállalkozásba kezdjen, a termelő eszközöknek, földnek és állatoknak megdrágulása azonban egyenesen rákényszerítették igen nagymérvű hitelnek az igénybevételére, ha egyáltalában valami vállalatba bele akart fogni.

Még egy megoldásra váró probléma azonban, hogy honnan kerültek elő azok a rengeteg tőkék, amelyek a birtokok vásárlásához és a gazdaságok első berendezéséhez voltak szükségesek? Idővel összeesik ez az időszak jelentékeny állami beruházásokkal, vasútépítésekkel, az állami költségvetés hatalmas megnövekedésével, a városok fejlődésével, iparunk nekilendülésével. Utólagosan kialakult egy elmélet az aranyáramlatról, amelyik az 1910 — 11-es években nyugat felől mihozzánk elvetődött, amelyik gyors lüktetéssel életet, erőt vitt minden gazdasági vállalkozáshoz; ez az elmélet azután egyszerűen a külföldi pénzforrások bedugulásában látja a gazdasági válság okát és tisztára a külföldi pénz beözönlésében látja csak a segítséget. Anélkül, hogy a külföldi tőke jelentőségét kétségbe vonnánk, mégis túlzottnak tartjuk ezt a felfogást. A külföldi tőke beszivárgásának leggyakoribb módja, hogy hitelintézeteink állami kötvényeket és zálogleveleket helyeznek el a külföldön. Az újonnan felvett állami kölcsönök összege

nem emelkedik évente 250—300 millió koronánál többre, az évente forgalomba hozott záloglevelek és községi kötelezvények összege sem haladja túl a 300 millió koronát, ezeknek nagy része belföldön talál elhelyezést. Ha még föltesszük, hogy ily módon évente 300 millió korona kivándorlók által hazaküldött pénz stb. más egyéb úton összesen 500 millió korona jön hozzánk külföldről, ami itt keres elhelyezést, ez az összeg még arra is alig elegendő, hogy a külfölddel szemben fennálló tartozásaink kamatját fizessük. Abban a nagy pénzáradatban, amelyet a gazdasági válságot megelőző egy-két évben láttunk, ennek az idegen pénznek csak olyan szerepe volt, mint a villamos szikrának, amely a pokolgép felhalmozott energiakészletét egyszerre működésbe hozza.

Ez az energiaforrás, amelyből az elhelyezést kereső tőkék kiindultak, a földbirtok volt. A magas terményárak a nagy konjunktúrát megelőző években kisebb-nagyobb megtakarítást tettek lehetővé. A magas terményáraknak volt része — erre helyesen mutatott rá Rubinek Gyula vámpolitikai beszédjében — a bankbetétek emelkedésében; később látni fogjuk, hogy még nagyobb volt a közvetett hatásuk. A húsínség hirtelen magasra emeli az állatárakat. Ez tőkegazdag országban elég impulzus volna a hústermelés fokozására. Minálunk a meglevő állatállománynak forszírozott kivitelére, devaszta-tációjára vezetett. Ez ismét egy mód volt a kisebb és középgazdák bérlők számára, hogy készpénzhez: fizetési eszközökhöz jussanak. Ezek lehettek az első pénzforrások. Azt látják, hogy a föld még a legprimitívebb gazdálkodás mellett is nagy jövedelmet hoz a magas terményárak folytán és úgy látszik, hogy nincs olyan drágán vásárolt föld, amit ne lehetne még drágábban eladni. Megindul a kereslet a föld után. A vevők átvállalják a régi terheket, a különbözetet kifizetik megtakarításaikból, az eladott jószágok árából, ezenkívül új hitelt is könnyen kapnak a bankoknál, amelyeknél időközben felgyűl a birtokeladók által itt elhelyezett pénz.

Megmozdul a föld; a benne évek során át felhalmozott energia és az agrárvámok által a fogyasztóra kirótt évi járadéknak már előre kapitalizált értéke mind mozgósítatik és nagyrészt a pénzintézeteknél keres elhelyezést. Innen a betétek gyors emelkedése, amire Rubinek Gyula mutatott rá. A magyarországi hitelintézetek betétállománya 1906-ban 2600 millió, 1911-ben már 4100 millió korona. Ez az összeg azonban csak igen kis mértékben megtakarítás, amit a kedvező vámpolitika tett lehetővé. Ez a birtokoknak és részben az állatállománynak eladási ára. Ez az összeg, amit a régi birtokosok kaptak, amiért voltak szívesek az agrárvámok konzekvenciáját levonni és magas

áron eladni földjüket. Ez az összeg egyszersmind a fő hitelforrás is, amit az új birtokosok és az új bérlők ma is nyögnek, ami után a kamatokat fizetik ugyanazoknak az intézeteknek.

Nagyobb nyomatékkal kívánunk rámutatni arra a kapcsolatra, ami az agrárvámok folytán megdrágult földek magas eladási ára és az 1910 körüli évek nagy tőkegazdagsága közt van. Ezeket a tőkét az új tulajdonos és az új bérlő nem tudta egészen elvonni, mert az intézetek mégsem mehettek bizonyos határon túl a kihitelezésben. A tőkéknek egyrésze nem is került az intézetekhez. Elnyelte azokat a sok közvetítő nyeresége, azoknak magasabb életmódja, élvezete, luxus kiadása. Elnyelte az eladó földbirtokos költséges háztartása, a híres „áldomás”, amelyet Anonymus kora óta minden jó üzlet után csinálnak Magyarországon. Az új földbirtokos és a bérlő tehát csak egy részét kapta vissza rövid lejáratú hitel alakjában azoknak a tőkéknek, amelyek az előző birtokos üzemében, mint saját tőke voltak elhelyezve. A többi tőke, ami addig a földbirtokban volt lekötve és most hirtelen felszabadult, idézte elő azt a nagy pénzbőséget, azt a nagy aranyáramlatot, amely a legnagyobb ingatlanforgalom éveiben mindenütt szembetűnő volt. A városi építkezések, néhány száz gyár-alapítás, talán tíz- vagy húszezer háztartás költségesebb berendezése, majd a katonai készenlét költségei tüntetik el hamarosan ezt az aranycsillogást, ami nem az elhelyezkedésüket kereső új tőkéktől származott, hanem attól a sok százmilliónyi értéktől, amely eddig a földben, a magyarországi mezőgazdasági üzemekben volt lekötve és most egy új vámpolitikai irányzat által szabadabbá téve, kivonult a mezőgazdaságból. A gazdák, az agrárius vezérek által inaugurált vámpolitika volt az, amelyik a tőkének ezt a kivonulását a mezőgazdasági üzemből előmozdította.

Ennek a fejtegetésnek egyáltalában nem célja, hogy a gabonavámok kérdésében az olvasót állásfoglalásra bírja. Mi csak arra a szoros kapcsolatra kívánunk rámutatni, ami meggyőződésünk szerint a terményárak emelkedése és R. J.-nek és még sok ezer bérlőtársának tüneményszerű szerencséje és katasztrófális bukása között van. A magas terményárak voltak azok, amelyek őt a minél nagyobb területen intenzív módon való gazdálkodásra bírták rá, ezek akarták az állatok megdrágulását, ami az állatállomány apasztására, az állatokba fektetett tőke egy részének a kivonására, újabb befektetésektől való tartózkodásra vezetett. A magas terményárak idézték elő a haszonbéreknél és a földáraknak rohamos emelkedését, a földspekulációt, a roppant dereteket öltő ingatlanforgalmat és a birtokoknak erős kézből gyenge kezekbe való vándorlását.

Ez az átalakulási folyamat egyértelmű volt hatalmas tőkéknek a mezőgazdaságból való kivonulásával. Olyan tőkék vonultak ki onnan, amelyek szilárdan hozzá voltak kötve a mezőgazdasági üzemhez, amelyeket tulajdonosuk az üzem fejlesztésére hosszú idő múlva visszatérő befektetések eszközzésére használhatott fel. A régiek helyébe lépő új tulajdonosok és új bérlők már első befektetéseiket is rövid lejáratú függő kölcsönökből teljesítették, a további befektetések számára pedig már semmiféle hitelforrás nem állott rendelkezésükre.

Amíg a magángazdasági szempontból egy rossz termés és a hitelezések megszorítása elegendő volt, hogy egy egész osztályt válságba kergessen, addig az átalakulásnak közgazdasági hatása, hogy a tőkéket elvonja a termelés fokozására szolgáló produktív felhasználásuktól.

A magyar bérlőválság új problémákat vet fel, amelyek részben a vámpolitikára, részben a mezőgazdasági politikára és a mezőgazdasági hitel szervezésére vonatkoznak. Annak a megállapítása, hogy az agrárvámok előidéztek a bérlőválságot, ma már csak történelmi jelentőségű. Következő kérdés, hogy milyen vámpolitikára van szükség hasonló krízisek eltávolítására? A kormányintézkedések közt — erre nem most utalunk először — nem olyanokra van szükségünk, amelyek a föld jelenlegi tulajdonosának munkanélküli jövedelmét szaporítják, vagy kényelmessé teszik számára, hogy birtokán vagy állatain magas áron túladjon, amelyek prémiumot adnak a legkisebb fáradsággal és áldozattal járó gazdasági üzem fentartására, hanem olyan gazdasági politikára, amelyik előnyben részesíti a legtöbbet termelő mezőgazdasági üzemet, amelyik saját érdekében is folytonos javításokra, új befektetésekre kényszeríti a gazdát, amelyik emeli a föld értékét, de nem azáltal, hogy kis termésnek a legmagasabb áron való értékesítését teszi lehetővé, hanem nagy terméseket segít létrehozni és azoknak megfelelő értékesítését biztosítja.

A mezőgazdasági hitel kérdése talán valamennyi között a legkeményebb dió. Két áramlat küzd egymással szemben: egyik, amelyik otthonmentesítéssel, elterhelési tilalommal akarja a birtokok túlterhelését megakadályozni, másik, amelyik újabb tárgyi garanciákat akar adni a hitelezőnek, hogy új hitelforrásokat nyisson meg a mezőgazdasági üzem számára. A mi meggyőződésünk szerint ez az utóbbi mód az egyedül célravezető. A személyi hitelt kell a mezőgazdaságban minél szűkebb körre szorítani. Az, hogy az adós — gazda — fog-e tudni három hónap múlva fizetni, az nem az illető személyétől és jellemétől függ, hanem külső körülményektől, amelyeket az adós maga sem tudhat előre. Ilyen körülmények közt a tőkés pusztán a személyi

hitel alapján nem szívesen adja oda tőkét a mezőgazdasági üzem fejlesztésére. A produktivitás fokozása, a többtermelés kérdése pedig egyedül az üzemi tőkén fordul meg. Az ingó-jelzáloghitel szervezése, az állatbiztosítás elterjesztése, — ami az állathitel alapja — a közraktári intézmény kifejlesztése, szövetkezeti sertés- és marhahizláló telepek, a terményközraktárhoz hasonló állatszállások létesítése, a mezőgazdasági hitelt nyújtó intézeteknek kedvezményben részesítése képezhetnék az alapját a bérlőknek és a termelésnek érdekeit is figyelembe részesítő mezőgazdasági hitelpolitikának. A bérlőválságtól még előnyös változást várunk abban az irányban, hogy a hitelintézetek ezután ne csak aszerint ítéljék meg egy gazdának a hitelképességét, hogy hány hold földön gazdálkodik, hanem, hogy milyen a gazdasági felszerelése, milyen termőerőben van a föld a kezelése alatt, biztosítva vannak-e az állatok elhullás ellen, esetleg mennyi métermázsa terménye van a közraktárban és hány darab fejős- vagy hízóállata van a községi, társulati vagy szövetkezeti közös szálláson?

Boross László: A Habsburgmonarchia

— Befejező közlemény —

VII. Ausztria belső fejlődése

monarchiában a kiegyezést a kapitalizmus gyors fel-
lendülése követte. De a kapitalizmus más színezetű
lett nálunk, mint Angol-, Francia- vagy Németor-
szágban. A nem homogén fejlődésű államokban a
kapitalizmus bizonyos brutális kizsákmányolás irányát
veszi. Miután egyideig ellentétben áll a nemességgel, annak a
szociális jelentőségét letöri és a vezető osztályokban oly fény-
űzést honosít meg, mellyel a nemesség nem tud lépést tartani;
később a szolgáltatások alapján, melyeket nyújthat, szövetkezik
a nemességgel, melynek utolsó vára a közigazgatás és e szövet-
ségben a fiatal demokráciát korrumpálni kezdi. Így volt ez
Rómában és így van ez nálunk.

67-ben a monarchiában még azok a nemzetek voltak a
leghatalmasabbak, melyeknek számos és földtulajdonos nemessége
az egész országot behálózó szervezettel bírt. Ezekkel a „lovagias”
nemzetekkel, a lengyelekkel és magyarokkal kellett kiegyezést
kötni.

A lengyeleknek kiszolgáltatták Galíciát, hol mint ural-
kodó nemzet a zsidókat és idegeneket magukhoz kötötték, a
városokat ellengyélesítették és így a ruthénekkal szemben
többségbe kerültek. Míg a slahcic-konzervatizmus szilárdan állt,
a fegyelmezett lengyel klub a konzervatívok vezetése alatt
a Reichsrat vezető pártja volt. A parasztság Galíciában, a
jobbágyság kora után még inségesebb viszonyok közé került,
mert az üzemhez pénz kell, a pénzt csak uzsora útján kapta és
aztán elvesztette földjét. Így támadtak a római latifundiumok
is és így terjeszkedett a latifundium Galíciában. Ezalatt (nemesség
híjján) az összes ruthének szenvedtek és a lengyel parasztok.
A ruthének nemzeti emancipációval akartak segíteni magukon,
a lengyelek között időről-időre parasztpártok bukkantak fel,
melyek a lengyel klubnak hadat izentek.

A ruthének, kik tömör sorok felett rendelkeznek, az osztrák
általános választójog révén a Reichsratban oly erős képvise-
letre tettek szert, hogy ott ki tudták vívni, amit Galíciában
még sokáig nem tudtak volna. Maholnap ruthén egyetemük lesz

Lembergben, melyet Oroszországból is sokan fognak látogatni és a galíciai tartománygyűlésen erős képviselőjük, erős paraszt-képviselő lesz. Oly esetet látunk tehát, melyben a monarchia mint a haladás főtényezője oly szociális erőmegoszlást teremt, mely ha független kis államok élnek a területén, még sokáig beláthatatlan maradt volna. A lengyel konzervatívok intranzigens szárnya és az epizkopátus éles harcot folytatott a ruthén követelések ellen, mert féltek, hogy a ruthének és a lengyel néppárt (Stapinski) a tartománygyűlésen idővel radikális többséget fognak alkotni, melyhez előbb-utóbb a zsidó választókra támaszkodó kerületek és a városok különben is, hajlani fognak. Gróf Potocki egy ruszofil ruthén pártot tenyésztett erőszakos választási hadjáratokon, hogy a ruthéneket fölfelé denunciálhassa és ezzel megakadályozza, hogy a Reichsratban kivívhasanak valamit.

Csehországban cseh közjogi oppozícióval és all-deutschokkal voltak bajok. Azonban egy gazdaságilag fejlett és azontúl is rohamosan fejlődő területen hamar bekövetkezik a beletörődés a tényleges közjogi állapotokba.

A mostani harcoknak semmi nemzeti jellege nincs, csak marakodás nemzeti protekcióért, ami kitűnik a következőkből:

Ha Csehországban a nyelvek harca az egyik fél javára valaha eldőlné, ezt meg kellene előznie a nyelvi dualizmus korszakának. E korszak elején a csehek könnyebben érvénveszülneek, mert több cseh tud németül is, mint német csehül is. Ez azonban mégis a német nyelv fölényét bizonyítja. Már most:

A csehek azért harcolnak, hogy elsősorban kétnyelvű egyének legyenek Csehországban hivatalnokok. A cseh intelligencia ugyanis kétnyelvű. Vezére, Kramaf, Stürghnek a kiegyezés oktrojálását javasolta (nyelvi dualizmus alapján). A cseh agráriusok az egynyelvű parasztság képviselői, már kevésbé lelkesednek a kiegyezésért és Kramar ellen olykor *fronde*-ot csinálnak. A németek, akik nem tudnak csehül, egyénileg hátrányba kerülnének, s ezért harcolnak a nyelvek egyenjogúsítása ellen. A csehek tehát a németesedésért, a németek a németesedés ellen harcolnak. Mert ugyan ki kételkedhetik benne, hogy egy kétnyelvű Csehországban, melyben nincsenek nemzeti harcok, mindtöbben fognak a német nyelv javára optálni?

Ezt érzik a csehek és ahol elérték az egyenjogúsítást, ott már hegemoniára törekszenek. De ily prometheuszi küzdelem már felébreszti azok ellenszenvét, kik hozzászórtak, hogy állásokért küzdjenek; Morvaország már nemzeti kiegyezést kötött, Csehország már nemzeti kiegyezést áhít, és a cseh szociáldemokraták, kik pedig előbb erős nemzeti érzésről lettek a szociáldemokraták között nevezetesek, tavaly már az ellentétek kiegyenlítése és Ausztria összeolvadása mellett döntöttek. A cseh agráriusok, nem tudva mit akarjanak a nemzet számára döntő pillanatokban mindig lekenyereztetik magukat és elfogadják

az ifjúcseh politikát. A csehpárti német arisztokrácia nem csehesedett el, hanem csak akcióba lépett az az alldeuschok ellen és később a nyelvi dualizmus mellett. A német nemzeti szövetség korifeusai, mihelyt a főrendiházba vagy felelős állásba kerülnek, hasonló álláspontot foglalnak el. A német nemzeti képviselők is, kiket nem Csehországban választották, nem szoktak heveskedni a kiegyezési tárgyalások alatt és csak lojalitásból igazodtak eddig mindig a csehországiak szerint a kiegyezési kérdésekben. A csehországi németek a nyelvi dualizmus helyett a területi kettéosztás hívei, mintha a német nemzetnek a cseh elől menekülnie kellene, hogy fennmaradhasson. Pedig dehogy; hanem azokat, akik csak egy nyelvet tudnak, meg kell menteni a két-nyelvet-tudók konkurrenciája elől. De nem egyszerűbb dolog a nyelvvismeretek gyakorlatias kiegészítése?

A délszlávokról már volt és még lesz szó. Közöttük Ausztriában a katolikus néppárt (a jogpárt egy alkatrésze) dominál, melyre nézve jellemző, hogy Dalmáciában, mint a helytartóval szövetkezett kisebbség nem engedi a tartománygyűlést, liberális többsége miatt, szóhoz jutni. Így támadt szerbpárt Dalmáciában. Monarchiái, érdekek, tekintet Horvátországra és Boszniára, az új befektetések alapján várható gazdasági fellendülés itt is rendszerváltozáshoz fognak vezetni. Tudjuk, hogy Dalmáciának törvényes joga, hogy népszavazással döntsön hovartartozása felett. Tekintve Dalmácia várható gazdasági föllendülését is, és az olasz kulturális befolyást a visszahorvátosítottak között, Dalmácia jövője elé nagy érdeklődéssel nézhetünk.

A fentebbiek értelmében (pláne tekintve az egész osztrák intelligencia némettudását is) Ausztriára nézve tehát realizálódik Jászi álláspontja, melyet „Nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés” c. művében történelmi dedukcióval foglalt el, ugyanis, hogy: a nemzeti törekvések az egység felé vezetnek.

Az osztrák (bécsi) tőke Magyarországon a közös vámterület révén nagy érdekeltiséget hódított, melynek kiépítése végett hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország egy ideig vezérszerepet játsszon a monarchiában. De már az 1910-i választásokon nyersen és teljesen kibontakozott és kerületenként kimutatható a helyzet, hogy Magyarországon az osztrák tőke és a magyar közigazgatás szövetsége a még csak átmeneti demokrácia korrumpálásával kedve szerint állítja össze az országgyűlést.

Még néhány szót a papok és zsidók híres befolyásáról.

A papok befolyása minden fiatal demokráciában nagy a falusi választók között érvényesülő befolyásuk miatt. Így van ez Galícia sok kerületében, az Alpesebben és Krajnában. A grüндolási korszakra következő krach viszont Bécsben és más városokban is antiszemita pártot teremtett, melyet az egyház eleinte rossz szemmel nézett, de mely később meg is változott, a klerikálisokkal keresztényszocialista párttá olvadt és a falusi klerikálisok érdekében, mikor uralmon volt, agrárius politikát űzött, ami Bécsben meg is buktatta.

Azonban az egyház, mely mindenkit üdvözíteni akar és melynek, mint az a szentatyák irataiból is kiolvasható, erős szociális gyökerei vannak, nem lehet elvből se reakciós, se arisztokratikus. A francia forradalomban pld. a harmadik rendet az alsó papság átpártolása segítette győzelemre. A főpapok földbirtokos érdeke a papságot ebben nem zavarta meg és konzervatizmusát most se magyarázhatja kimerítően.

De a párisi rémuralom, mely a cserebogár fejét lefricskázó kéjes gyermeki kegyetlenséghez hasonlít és Napoleon valamint a szent szövetség reakcióját szülte, megfélemlítette a klérust is. És nemcsak ez. A középkori olasz liberálisok, Voltaire, a zsurnalizmus dédatyja, Heine és Börne, öregatyjai és mind, akik ezen a nyomon indultak, elterjesztették a szokást, hogy a haladás minden dicsőségét kárörvendően az egyház ellen lobogtassák. Az ő hatásuk alatt léptek fel az egyház modernistái is, akik a dogmákat az aktuális tudományos nézetekkel össze akarják egyeztetni, holott a dogmák, épen mert kategorikusak és nem részletezők, nem tűrik, de nem is igénylik az összeegyeztetést. Ahol a reformáció és ellenreformáció hatása egyáltalán nem volt, vagy már nem érezhető, a papok, mint a tanárok, a haladás és tudomány barátai szeretnek lenni, de a körülmények a konzervatizmusához és annak érdekelttségébe is szorították.

Ami a zsidókat illeti, ezek mint ős kapitalisták, kik a rómaiak és görögök mellett már az ókori kapitalizmusnak is tényezői voltak, szétszórásuk után amaz országokat keresték fel, hol ugyan lehet már kereskedni, de a nemesi gög és paraszti kultúrátlanság még szabad teret nyújtanak és versenytői nem kell tartani. Hamar kitudt, hogy Német- és Spanyolországban kedvezőbbek a kereseti alkalmak számukra, mint Olasz-, Francia- vagy Angolországban; akik ez utóbbi országokban korán felvitték valamire, valószínűleg észrevétlenül beolvadtak is. Akik Németországban nem gazdagodtak meg a dolgozó német polgárság felserdüléséig, azok tovább vándoroltak kelet felé, Magyar-, Lengyel-, Oroszország, Romániába és a kapitalizmus szellemében ahhoz szítnak, aki a legtöbbet nyújtja nekik, tehát ahol tehetik, amíg érdemes, a hatalmasokhoz. Ez a kapitalizmus természeté, de a praekapitalisztikus társadalmakban közmegvetésre találván és mert a zsidók úgyse számíthattak megértésre, inkább lemondtak az önérzet védelméről. A kapitalizmus már annyira vérükben volt, mint egy modernnek, ki nem a boldogságért, hanem az üzem kiterjesztéséért dolgozik. Hogy Németországból szorultak Keleteurópába, ezt a keleteurópai zsidók német neve és zsargonjuk önémetes kifejezése is bizonyítják. Ahol a demokrácia első kísérleteit teszi, a zsidók a tőke befolyásánál fogva maguk is befolyásosaknak látszanak, de a kapitalizmus országos felendülésével elvesznek a többi tőkészek között.

VIII. A monarchia negyedik krízise

1912-ben három oldalról kezdeményezték a balkánháborút.

A tripleentente kezdeményezését, mely az annexionból következett és a németbarát ifjútörökök megbuktatására irányult, már ismertettük. Ezzel az akcióval párhuzamos volt az angolok és franciák pénzügyi hadjárata Törökország ellen.

A második kezdeményezés Oroszországtól indult ki és a monarchia ellen irányult. Aknáját a balkánszövetségi szerződés ama pontjában helyezte el, mely az osztrák-magyar Szandzsákba vonulás esetére intézkedik. Ebben az esetben a balkánszövetségnek a monarchia ellen kellett volna fordulnia. Bulgária nem örült volna e fordulatnak, mert a monarchiával szemben kevésbé volt érdekelve. Ezért a hadi készülődések alatt már idejekorán megizente a szövetségeseeknek, hogy Törökország által fenyegetve érzi magát és a *casus foederis* fennforgónak látja. Ezzel megszabta az események irányát, még pedig a különböző intrikák irányával szemben azt az irányt, mely felé a délszlávok fejlődése, egész harci lelkesedése is vágyott.

Mert a háború harmadik és döntő iniciálója maga a balkáni fejlődés volt. Az a háború, melyet bolgárok, szerbek és görögök hat évig vívtak volt egymással török területen Macedóniáért, a müzstegi egyezmény után kialudt. Következett az ifjútörök forradalom s a balkánépek türelmetlen várakozási álláspontra helyezkedtek. A balkánszövetség eszméjét orosz és szerb oldalról már erősen kolportálták, de a bolgárok, akik senkivel se akartak osztozkodni, még ellenálltak. Mikor azonban az annexió válság után kiderült, hogy a Törökország elleni háborúnak nincs más kombinációja, mint a Balkánszövetségé, Bulgária is belépett, mindenek előtt azonban oly osztozkodási szerződést csikart ki, mely majdnem az egész Macedóniát ráhagyta. Ezzel szemben garantálni kellett Szerbia számára Albániát és a Szandzsákot.

Török győzelem esetére persze a nagyhatalmak vettek volna mindent a kezükbe és a statusquo-formula dicsőségben maradt volna. A nagyhatalmak közbelépését természetesen az oroszok kezdeményezték volna.

Tehát a Balkánszövetség összes patrónusainak és részeseinek számlájáról gondoskodva volt. Vagy beavatkozik a Habsburgmonarchia az ügyekbe és akkor a balkánszövetséggel megerősített tripleentente ellene fordul, vagy nem avatkozik be, s akkor a jövőben a megerősödött balkánszövetség áll a tripleentente mellett. Ez a logikusnak látszó számítás azonban csak papírszámítás volt, mert nem volt meg benne, hogy mi lesz, ha a hármasszövetség nem retten vissza a megerősített tripleententétől? Vajjon a tripleentente eléggé biztosnak fogja-e érezni magát, hogy akkor végsőkig vigye a dolgot?

Persze abban is reménykedni lehetett, hogy hátha Ausztria-Magyarország oly teherpróbára teszi a hármasszövetséget, melyet az nem bír ki. Előrelátható volt, hogy Németország tradíciója-

hoz híven, nem fogja nagyon buzdítani a monarchiát, mely aztán félénken viselkedhetik. Vagy hogy Németország a monarchiát le akarja beszélni valamiről, de a monarchia mégis beleugrik, s akkor az együttműködésük már csak nagyon kelletlen lehet. Oroszország a baltisparti eszmecseréken úgy állapotott meg Németországgal, hogy a Balkánon a statusquo és semlegesség politikáját követik, eszmecserét folytattak a lengyel kérdéstről és Azsiáról is; az oroszok Németország ellenszenvéről balkáni előrenyomulásukkal szemben eléggé tájékozottak voltak. Poincaré a desintéressement-formulával ki akarta kémlelni Ausztria-Magyarország álláspontját is, de Berchtold a kémkedést kivédte, mert be akarta várni a konstellációk hogy-miként alakulását. A balkánszövetségről, mely már tavasszal perfektuálódott, Berchtold tudott s már a nyáron megkísérelte volt, hogy egy konferencia összehívásával elejét vegye a háborúnak. A konferencia terve a tripleentente magatartásán persze meghiúsult. Berchtoldnak a továbbiakra nézve csak egy megállapodása volt Olaszországgal, Goluchowsky óta, arról, hogy ha a török uralom Albániában nem tartható már fenn, akkor Albánia független legyen. A szandzsák visszavétele csak abban az esetben ért volna meg nagyobb izgalmakat, ha kiterjeszthető lenne Albániáig; egy ilyen tervet Olaszország valószínűleg nem támogatott volna, talán még akkor sem, ha Németország és a monarchia garantálják neki a szigeteket.

Mindazonáltal arra is számítani lehetett, hogy, ha a monarchia bevonul a szandzsákba és Oroszország erre hadat izen, mihelyt az egyik fél döntő sikert ér el, Németország is kényszerülni fog a beavatkozásra. Úgy hogy erre való tekintettel a monarchia talán nem is fog az orosz határon kétségbeesett erőfeszítéseket tenni, hanem elsősorban arról fog gondoskodni, hogy a szandzsáki expedíciót biztosítsa. Ebben az esetben vége lett volna Albánia születendő függetlenségének is, mert Olaszország alighanem sürgősnek érezte volna, hogy a monarchia szerbiai hódításáért Valona tájékán kártalanítsa magát. Franciaország azon dilemma elé került volna, hogy kezdjen-e háborút a német és az olasz határon vagy siessen-e közvetítő ajánlatokkal jóvá tenni, hogy a tüzzel játszani mert? Nyilvánvaló azonban, hogy mindezekkel az eshetőségekre komolyan seholy se gondoltak, hogy Francia-, valamint Oroszország csak blöffölni akart, hogy Anglia a török renaissance-kísérletek megbuktatását kisebb apparátussal akarta elérni, hogy az orosz próbamozgósítás csak a balkáni presztízsért és esetleges osztrák-magyar előrenyomulási tervek irritálásáért volt. Nyilvánvaló, hogy Németország is biztos volt benne, hogy Ausztria-Magyarországnak csak Albánia függetlenségére nézve vannak (Olaszországgal együtt) szándékai, és abban is biztos volt Németország, hogy ő ezeket a szándékokat nem fogja harciasan, hanem csak közvetítő modorban támogatni; annál nyugodtabb volt, mert az ifjútörök kormány már a háború kitörése előtt meg-

bukott (lehet, hogy Mahmud Sefket pasa visszalépése német inspirációra történt) tehát Németországnak nem voltak semmiféle erkölcsi kötelezettségei, ellenben remélhette, hogy az angolbarát kormány is bukni fog.

A kérdés csak az volt, hogy Ausztria-Magyarország nem fog-e túllépni a hármasszövetség által óhajtott kereten? A valószínűsítészámításokat provokációk, mint a Prohászka-ügy, Nikita viselkedése, szándékok, melyeket a bécsi katonapártnak tulajdonítottak, az egyre türelmetlenebb méltatlankodás, melyet a monarchiában egyes dicstelen szituációk látása ébresztett: könnyen felboríthatták. Annál is inkább, mert a hármasszövetségi politika 1913-ban nem felelt meg az osztrák-magyar tradícióknak, nyílt szakítás volt Andrássy és Kállay politikájával, s ezt érezték úgy a monarchiában mint a Balkánon. Ez volt az oka a szerbek és Nikita diadalérzésének s kihívó viselkedésének is.

Berchtold e helyzetben azt a külpolitikát vitte keresztül, melyet kényelemszeretetből majdnem mindenki óhajtott és e kényelemszeretetért elégtételül majdnem mindenki szidott. A monarchia népei nem akarták a háborút. A honfi büszkeség ama fellángolásai és zúgolódásai, melyek különböző helyeken manifesztálódtak, nem valamely köz- vagy magánérdekeltség, sem valamely ellenállhatatlan erejű történelmi irányzat jelentkezései voltak, hanem épen csak a honfi büszkeség akadémikus állásfoglalásai az eseményekkel szemben. Sokkal kevésbé voltak erélyes és magabizó állásfoglalások, mint a délszlávok és csehek lelkesedése a szerbekért és a balkánszövetségért. Horvátországban az alkotmány ép felfüggesztve volt és a horvát-szerb koalíció, mely a délszlávok nemzeti egységét hangoztatta, harcias népszerűségnek örvendett. Isztriában nem működött a tartomány gyűlés az olaszok és délszlávok harca, Dalmáciában és Krajnában délszláv belviszályok, Boszniában a szerbek reszisztenciája miatt. Az egész monarchiabeli délszláv-ságban malkontencia uralkodott, minden párton szidták a magyarokat és németeket, az egyik (a szerbbarát) oldalon azért, mert a monarchia minden kényelmetlensége és baja kéjesen felvillanyozta őket, a másik (a jogpárti) oldalon meg azért, mert noha ellenségei voltak a szerbeknek, nem akartak a törökverőkkel szembehelyezkedni, mikor még csurgott sebeikből a vér és villogott szuronyaikon a nap, mely győzelmeiket még látta és föllelkesedett rajtuk. A jogpártot nyílt állásfoglalás, az első balkánháború alatt bomlásba kergette volna. Minden vidéken, ahol egy műveltebb és egy műveletlenebb nemzet együtt él, gyakori eset, hogy az egyik a parasztosságot és a másik a fennhéjázást a másik nemzet faji tulajdonságának tartja és ezt nem is titkolja el. A slávok a monarchiában sokat szenvedtek ily viszonyok alatt és a szerb-bolgár győzelmek ezért nagyon lelkesítően hatottak önérzetükre. „Most megmutattuk, hogy kik vagyunk! Az a Vilmos már nem fogja úgy fölpederni a bajuszát!” hallottam Isztriában egy izgatott horvát utcai csoportban a

kirkkilisszei győzelem után (melyről még csak a „Piccolo”-ból értesültek). E hatás alatt a szerbellenes horvát jogpárt akkoriban (ha csak múló időre is) sok hívet vesztett és titokban nagyon aggodalmaskodott. Ezzel a délszláv hangulattal számolni kellett, ha 1912-ben nem is volt még mély gyökere. A monarchia délszláv-sága ugyanis még mindig csak olyan nemzeti egységet alkot, mint amelyet a berlini hordárok, a lüneburgi és a bajor parasztok alkotnának egy fölöttük számosan és szervesen elhelyezhető középosztály nélkül. A különböző vidékiek, kiket egyazon intelligencia még nem kapcsol össze, bizalmatlanok egymás iránt és mikor ez a bizalmatlanság a katolicizmus és az orthodoxia, a konzervativizmus és liberalizmus küzdelmében tágabb szervezetekre megy át, ez alapjában véve már a fejlődés jele náluk és a mindtágabb közületekbe való tömörülés irányzatára vall. Míg a szlávok testvériségből perhorreszkáltak minden balkáni terjeszkedést, ők azért mégis jobban örültek volna neki, mint a magyarok és a németek, kik a szláv-ság terjeszkedésétől a monarchiában félték. De harciasak voltak a lengyelek és a ruthének (egy okkal több, hogy Németország ne legyen harcias). Ha a belügyek nem ösztönözték nagy tettvágyra Berchtoldot, nem teheték ezt elméleti megfontolások sem, mert a történelem azon lapjai, melyek az adott helyzetben tanulságot nyújthattak, az erőfelesleg nélkül kezdett terjeszkedés pillanatnyi sikereiről és biztos bukásáról beszélnek.

Ily körülmények között Berchtold csak arra vállalkozott, amire a múlt szerződéseai egyenesen kötelezték. Ez főképp Albánia függetlensége volt; Albánia függetlenségének elvéből következett viszont, hogy Szerbia ne kapjon helyet az Adrián. Erre az albán programra annál nagyobb súlyt helyezett Berchtold, mert tudta, hogy a balkánszövetségi szerződés egyik alapfeltétele, hogy Albánia Szerbiának jusson; ha ez elmarad, Szerbia kénytelen vagy Macedóniában kárpótlást keresni, vagy belenyugodni abba, hogy a jövőben a balkánszövetségnek csak alárendelt faktora legyen. Berchtold azt is tudta, hogy Németország, ha többet nem is, az albán programot fedezni fogja, már csak Olaszországra való tekintetből is.

Hogy a tripleentente viszont némi ellenállás után beletörődött Albánia függetlenségébe, ez azt bizonyítja, hogy nem érezte magát, még a balkánszövetség társaságában sem elég erősnek a hármasszövetséggel szemben. Hogy Albániát — hála Németország konciliáns magatartásának — meg tudta csonkítani: ez legföljebb Albánia baja, mely fölött szintén sajnálkozunk, mely azonban még se zavarta, hogy a szerbek elszoruljanak az Adriától és neki szoruljanak Macedóniának, hol aztán délszláv testvéreikkel háborúba keveredtek.

Célszerűnek látszott arról is gondoskodni, hogy e háborúban a bolgárok győzzenek. Romániát bolgár barát politikába

ugratni, mindenesetre nehéz dió volt; e törekvés csak Románia hadi készültsége miatt ígérkezett egy ideig sikeresnek. Talán jó lett volna erre (miről 1912 decemberében is írtam) egy autonóm Macedónia, esetleg román királyfi fejedelemsége alatt bolgár és albán többséggel és a biztos kettéosztlás reményével; de vajjon lehetett-e Bulgáriával Kirkkilissze után autonóm Macedóniáról, e biztos prédájáról beszélni? Gesow és Danew tervszerűtlen bluff politikája, — a később nyugdíjazott Ivanov oktan táviratai, melyek Drinápoly alól, majd a görög harctérről, túlbüszke optimizmussal informáltak és félrevezették a bolgár vezérkart, — a drinápolyi kaland, — a kicsinyeskedés Szilisztria körül, — mindez arra vall, hogy Bulgáriát fiatal gőgje buktatta el, fejlődési katasztrófa, mely tanulságaival, felemelkedésében még javára lesz (a jövőben nem fog egy alkudozó bolgár miniszter a közvélemény felháborodásától félni). Róma rosszabb napokat is túlélt; a fiatal szervezeteknek megvan az az ellenálló képességük, melyre oly gyakran szükségük is van.

Nyilvánvaló az is, hogy Bulgária vereségéhez az orosz kétszínűség vele szemben is hozzájárult. Oroszország ugyanis csak azzal tudta Szerbiát rávenni, hogy nyugodjon bele Albánia függetlenségébe és ne provokáljon háborút: hogy Macedóniában kárpótlást ígért neki. Es mikor Bulgária akadályokat gördített ez ígélet teljesítése elé, az oroszok ellene szabadították Romániát is (ahol különben semmi hadikészülődés addig nem volt és a mozgósítással botrányos könnyelműségről és korrupcióról hullott le megint a fátyol). Oroszok és bolgárok már Konstantinápolyról is különböző véleményen voltak; a kettősszövetség a bolgár-ellenes koalíciót pénzügyileg is segítette; a földrajzi viszonyok Bulgária külforgalmát és hadi ellátását is megnehezítették. Nagyon sok a török ellen elesett bolgár helyét silányabb hadianyaggal kellett pótolni; bajok voltak az élelmezéssel, zendüléseikről is van hír. Az északi seregek passzivitása még bővebb magyarázatra szorul. Mindenesetre, taktikai bravúrok, zavaros helyzetben szerencsésen beütő elhatározások többnyire jó hangulat művei és ahol rossz az intendántura, ott a hangulat is rossz, különben a szerbek közül azok, akik ott voltak, maguk se tagadják, hogy a brgalnicai csata után a szövetségesek és a bolgárok egyenlő erősen álltak egymással szemben, több napig féltlenül, mire aztán a bolgárok megint támadólag léptek fel, de közbejött a román invázió.

Vajjon ajánlatos lett volna, Bulgária javára beavatkozni? (Elsősorban erre az esetre szólt a román-szerb szerződés ellenünk.) A román barátság „eljátszása” nem lehetett volna döntő akadály, mert a román barátság egyébként is megbízhatatlan; ezzel a ténnyel le kell számolnunk. De a beavatkozással túlléptük volna a hármasszövetségi programot és európai bonyodalmak esetében nem számíthatunk volna kellő támogatásra, hanem csak közvetítésre. Az a kérdés, hogy ez esetben mennyivel jobb helyzet jött volna létre, mint a bukaresti konferencia után tényleg létrejött?

E konferencián Berchtold és Fürstenberg segíteni akartak Bulgárián. Csak nagyon kevéssé sikerült, néhány futó blamázsunk is volt, főleg kínos blamázs Romániával szemben és Németország miatt. De ezekkel szemben a lényeges az, hogy Bulgária valamivel jobb stipulációkba se nyugodhatna bele (sőt nem is épen érdekünk, hogy a helyzetébe belenyugodjék) s miután a helyzetet a vereség után úgyis csak provizórikusnak tekintheti, már nem baj, ha valamivel többen vannak azok az egyének, azok a bolgárok, kik szerb határok közé, malkontenciára szorítva, az új helyzet érdekelt ellenségei. Szerbökké lesznek? Egyelőre gyenge pontját fogják képezni Szerbiának, fejlődését hátráltatni és pénzt ellenérték nélkül fogyasztani fogják (mert hisz a szerb iparnak még nincs szüksége nagyobb piacra). S ezek a következmények máris kifejezésre jutnak a hódított terület jogtalanságában, fokozott pénzszükségletben, valamint abban, hogy a török uralom óta demokratikus Szerbiában most nemcsak katonanemesség van, hanem a hódított területen egy elnyomó közigazgatási nemesség is képződik, melynek a politikára persze nagy befolyása lesz.

Németország fellépése velünk szemben nem volt olyan nagy blamázs, mint amennyire megjavította helyzetünket az európai koncertben; az entente-beliékhöz most közelebb állunk; Németországtól is, ha visszafanyalódik hozzánk, többet követelhetünk.

Oroszországgal való antogonizmusunk csökkent, mert mindketten kivonultunk a Balkánról s eközben mindakettőnkkel úgy bánt Európa, úgy bántak főleg szövetségeseink, mint ahogy (még szemérmetlenebbül) Chinával vagy Perzsiával szoktak. Eddig hajlandók voltunk föltenni magunkról, hogy a balkánkérdés körül mi vezetjük Európát, körénk csoportosulnak a nagyhatalmak. S már nagyon büszkék voltunk, mikor mindketten egyformán sürgettük a bukaresti béke revízióját. Ekkor azonban meg kellett tudnunk, hogy Európa csak addig tart bennünket egyenrangúaknak, amíg nem okoskodunk; erőnket csak relációban Németországgal becsülj meg, de Németországgal se helyezkedik ellentétbe miattunk. Érdekeinket, melyek szemében persze ósdiak, nem méltányolja; még a kényelmét se engedi megzavartatni általunk. Ami fejlődési előnyünk a Balkánnal szemben van, a döntő percekben közbelépésével mindig paralizálja. Amíg nem fog arra szorulni, hogy paralizálja Németország fejlődési előnyét mivelünk szemben. Amikor Németország már oly erős lesz, hogy bennünket közvetlenül fenyegetsen, akkor Nyugateurópának e szorultsága nyilván be fog következni. Erről a követező fejezet szól bővebben.

Szerbiának ezentúl nagyobb östermelő exportról fog kelleni gondoskodnia, mint eddig, s ezért, amíg nem gondolhat háborúra ellenünk, keresnie kell a barátságot velünk. Az ellenünk való gazdasági harcot azért bírta csak oly könnyen, mert politikai

okokból Franciaország részéről pénzügyi segítségben részesült és mert előbb meg kedvezőlenebb viszonyokhoz volt szokva. Az új generáció azonban észre fogja venni és hasznosítani fogja a lehetőséget, hogy kereseti viszonyain megint javítson.

IX. A Drang nach Osten, az orosz fejlődés iránya és Trieszt

Az orosz és a Habsburgérdek közé íme független balkánállamok sorakoztak s ezek mindakét felé emancipálják magukat. A bukaresti konferencián már Szerbia se törődött Oroszország kívánságaival (Kavalla). Oroszországnak fel kell vetnie a kérdést, hogy vajjon mit kap a Balkántól sok fáradtságáért cserébe? Mennél többet érnek el ezek az államok, annál emancipáltabbak. Minden bonyodalmon csak ők nyerne, mert a Habsburgmonarchia és Oroszország, Európától lefogva, tehetetlenek. Feltéve, hogy a balkánállamok — és esetleg Olaszország — segítségével Oroszország előbb-utóbb tönkretenné a monarchiát: nyerne vele? Megbomlana az európai egyensúly? És Oroszország a jövőben zavartalanul kiaknázhathá sikereit? Nem lépne akkor a Habsburgmonarchia helyébe (a meggyarapodott Német- és Olaszországok mellett) egy meggyarapodott és kiterjesztett balkánszövetség, mely aztán ugyanazt a szerepet játszana az európai egyensúlyrendszerben, mint előbb a Habsburgmonarchia?

Ily kilátások sejtelmében a „sphaerák” lelkesedése a Balkánért alábbszáll. S míg Stolypin a nagy Habsburgellenes háború várakozásában még koncessziókat adott a lengyeleknek, nehogy ezek aztán a Habsburgok mellé álljanak: a balkánkrízis békés elmúlása után megnyirbálják, visszájukra fordítják e koncessziókat. Igaz ugyan, hogy e koncessziók különben is csak magánpaktumok voltak, a lengyel közvéleményt nem befolyásolták és nem térítették el attól, hogy a Habsburgok mellé álljon, akik alatt a lengyelek osztatlanabb uras szabadságot remélnek.

A lengyelek azonban többet is vesztek a balkánválság békés elmúlásával, mint a sphaerák kegyét. Időt is vesztek, időt is nyert ellenük a haladás Galíciában, és időt a poroszországi németesítés. Ez lassan hatol előre, mindmессzebb *nach Osten*; mindmессzebb *im Osten* állnak a lengyelség végvárai; a helybeli németesség egyelőre gyöngül ott, ahol a visszahúzódo lengyelek tömörülnek, de megint felbuzdul, mihelyt a támadók új tartalékseregeikkel ide is elnyomulnak. A németesség kimeríthetetlen néptartalékával szemben, minden küzdelem kilátástalan. Ez a tartalék oly erős, hogy jut belőle elő-örsökre Oroszországba is. Mikor az orosz iparvámok működésbe léptek, sok német iparos átlépte a határt és felütötte vígvámját Orosz-Lengyelországban. És mikor működésbe léptek a német gabonavámok is, sok családos német munkás átköltözött a határon, hogy míg bejár a határon át Németországba dolgozni a magasabb munkabéért (mezőkre, telepekre, bányákba), kevesebbe kerüljön a család élelmezése. Viszont a lengyel és

orosz mezei munkások, kik rendszeresen bejárnak Németországba, szintén a német Drang eszközei lesznek, akár ha letelepednek Németországban és előmozdítják ott a túlnépesedést, akár ha oly elemmé válnak Oroszországban, mely könnyen tudna német uralomhoz szokni. Közben terjed a kereső és a közeli külföldi fürdőkhöz járó osztályban a német nyelv ismerete is és a francia nyelv a lengyel nemesség körében is annyi tért veszít, amennyit gazdagsága apad.

Eközben úgy elfajulnak a lengyel belviszonyok, hogy hiába keresnök azt az ellenálló képességet, mely a gazdaságilag szükségyszerű német Dranggal komoly küzdelmet vehetne fel. A lengyel nemesség az orosz hivatalnokosztály ellen persze ádázán küzd: a lengyel nemesség számára ez a konkurrens. A falusi népet a katolicizmus forrasztja a slachcicok ügyéhez, a városi népet elválasztja tőlük a szociáldemokrácia. A számos zsidó, üldöztetve az oroszok által, szívesen lelkesedne Lengyelországért, de a lelkesedést, melyet a lengyel tanító esetleg beljűk oltott, a lengyel nemesség megvetése és elzárkózása hamar lehűti. A zsidók e helyzetben a cárért is lelkesednének, akinek elvégre adót fizetnek és aki ez okból kívánhatná, hogy ők gyarapodjanak. De a cár se veszi őket oltalmába, még a lengyelekkel szemben se. Ezért a szociáldemokráciához és a forradalomhoz csatlakoznak. (A németek és zsidók ipara nélkül persze csak nagyon gyenge szociáldemokratapárt lehetne.) A zsidók tudják persze, hogy a szociáldemokrácia és a forradalom nem kedvez a tőkehalmozásnak, de tudják azt is, hogy tőkét halmozni még lengyel bojkottok és orosz pogromok közben is lehet. Majd csak lesz valahogy, oly jók mint most, lesznek CFak a szociáldemokata és forradalmi viszonyok is. Így vélekednek. A mi tőkénkről tudni fogják, hogy ezzel segítettük őket. És a mi okos fiunk, akit drága pénzen tanítottunk Lipcsében (mert az orosz egyetemre nem engedik), ő is azt mondja ... A tőke tehát a forradalom pártjára áll.

Ha Oroszországban oly magas kultúra volna, melynek természetes következménye az általános tankötelezettség: az oroszországi lengyelek menthetetlenül oroszosodnának. De a konzervatívok perhorreskálják az iskolaépítést.

A lengyelek azonban nem értékesítik az így nyert időt; ők is ellenzik a haladást, a slachcicok lengyelsége csak rivalitás az orosz bürokráciával szemben. És van lengyelség a slachcicokon kívül is? A nép, amíg velük tart. De pl. — egy pillantás Galíciába — Stapinski, az már áruló és a parasztpárt árulás műve.

Az orosz parasztot is majd a földes úr, majd az uzsorás zsákmányolja ki és most már bizalmatlan mindenkivel szemben. A cárhoz csak az orosz vallás fűzi, ezért nem iskoláztatják. És tovább kell sínylődni könnyen kihasználható tudatlanságában.

Forradalom ott tör ki, ahol a haladásnak más módja nincs. A forradalom sok nemzeti erőt pusztít el, mert minden forradalom véglet és mértéktelen, de az a kormányrendszer, mely

forradalmat hív ki, ugyancsak végtelenség és mértéktelen. A zsarnokság bizonyos tartama után mindig az következik be, hogy nem lehet fokozni és már kell engedékenynek ienni, azonban minden engedékenység már csak gyűlölő elszántságot szabadít fel.

Már most akárhogy fog Oroszország túlesni e viszonyokon (a finnekről, a ruthénekről és a nagy lekötöttségről óriási határvonalon még nem is beszéltünk):

Tény, hogy a német gazdasági és népesedési expanzió Oroszország felé hatol és hogy Oroszország soká visszatartott fejlődésével, nagy belső megrázkódtatások felé halad.

A német Drang érdekeltsege pedig természeti erővel tör Oroszország felé, mert itt találja legkönnyebb kereseti lehetőségeit (könnyebbeket, mint pl. nálunk találna). Miután Anglia elzárja előle a jó gyarmatokat, nem helyezheti el fölös népességét gyarmatokba, mint tette Anglia, hanem fölös népessége kontinentális imperializmusra szorítja és ez a Drang nach Osten.

Nacionalista szempontok se téríthetik a Drangot más irányba, pl. ellenünk, mert hisz a monarchia enélkül is nagy szolgálatokat tesz a német kulturexpanziónak.

Elteszi a monarchia népeit a Drang számára, mikorra ez a keleten végzett? Addig még sokat végezhetünk és abba a nyugat is belefog szólni. Mellyel szemben most, mikor Oroszország még hatalmas, az olaszokkal az Adrián a német hajóhad biztonságát fedezzük.

Az olaszokat meg Németország a franciákkal szemben fedezi. Ellenünk az olaszoknak, Trieszt reménye nélkül, semmit se érdemes kezdeniük. De amaz esetre, ha a monarchia felbomlana, Németország is reméli Triesztet, melyhez nagy érdekeltség fűzi és melyet nem engedhet a bizonytalanba.

Albániában északon a mi pozíciónk sokkal régibb és erősebb, mint az olaszoké; délen viszont az olaszokkal az izlam és a görögök befolyása áll szemben, az olasz-albán kereskedelem sokkal kisebb, mint az osztrák-magyar-albán. Ha Olaszország elszietné az előnyomulást, egész Albánia ellene fordulna.

X. Konklúziók

Mindent együtt nézve: azt látjuk, hogy a monarchia épsége ellen irányuló érdekek annyira ellentétesek egymással és fejlődésükben oly nagy különbségek vannak, hogy együttműködésük kizártnak látszik. Inkább hátráltatják, mint előmozdítják egymás sikerét, úgy látszik, hogy még Oroszország és a Balkán együttműködésére is 1913-ban múlt el az utolsó alkalom. A monarchiának tehát elég ideje van haladásra, konszolidációra és hogy népei egymáshoz szokjanak. De a napóleoni és a 48-iki válság után a monarchia konzervatizmusával elfecsérelte a nyert időt. Ezt a hibát 66 után már nem követte el és 1913 után sem szabad elkövetnie, mert különben, ha nem is a felbomlott európai

egyensúly fogja vesztébe rántani, de a belső kohézió lazulása fog feloszlássá fajulni.

Csak az a kérdés maradt hátra, hogy a konszolidáció egyáltalán lehetséges-e? Hát Csehországban pl. a legvadabb „nemzeti” harcok is csak látszólag zavarják. Galíciában csak az zavarja, hogy a kormány még nem nagyon mer és nem nagyon akar a konzervatívok ellen fordulni. De Galícia exponált vidék és ezért a konzervatívok egy része is hajlandó Galíciában a haladáshoz húzni. A délszláv konszolidáció a monarchiában csak időkérdés, mert ez a nemzet nyelvileg és társadalmilag homogén. Persze, időkérdés: ez nagy szó, tekintve a jövő magyar, német és szerb imperializmusát. De minthogy Szerbiában most retrográd irányzatok fognak kényszerűséggel lábra kapni, a monarchiabeli szlávágnak alkalma lesz rá, hogy jelentős fejlődési előnybe jusson. A konzervativizmus pártfogása itt is ellentétbe hoz a monarchia érdekével. Ha valahol veszélyes a konzervativizmus, a Habsburg-monarchiában az, Magyarországon is.

A bécs-budapesti bankérdekeltség és a közigazgatás kormánytöbbsége, melyhez eddig a főpapság is csatlakozott, az utolsó választásokon se tudta bevenni a független parasztság kerületeit, mely független, mert haszonnal műveli földjét. A titkos szavazás fel fogja szabadítani a városokat is. A vásárolható kerületek számát a kerületek arányos beosztása csökkenti fogja. Az ország független közvéleménye annál progresszívabb, mennél fiatalabb korosztályokat szemlélünk. Mennél bizonytalanabbak lesznek a többségi viszonyok, annál valószínűbben fog a főpapság is a néppárt élére állni, a kormányt gyengítve. Az oly magyar ipar fejlődése, mely nem osztrák fiókipar, szintén gyengíteni fogja a ma uralkodó érdekeltséget. Ezek alapján azt lehet állítani, hogy Magyarországnak nemcsak szüksége van progresszív politikára, de kilátása is.

A nemzetiségi kérdésnek a gazdasági és kulturális fejlődés kohójában kell megoldadnia. Az ország legtöbb nem magyar lakója paraszt; ezeknek jó közigazgatás, igazságszolgáltatás, adórendszer és népiskola kell, mely nyelvüket nem bojkottálhatja. De már a nemzetiségi értelmiségnek gazdasági és kulturális érdeke, hogy jól tudjon magyarul, mert az értelmiségi keresők enélkül csak nagyon kis számban boldogulhatnak. Ezért az ő érdekeiknek nem a nemzetiségi középiskola, hanem oly magyar középiskola felel meg, melyben az illető vidék nyelvét is kultiválják (kötelezőn az összes tanulók számára). Ilyen reformoknak azonban a törvényekből és nem paktumokból a nemzetiségi vezérekkel kell következniük, mert az ily paktumok csak a konzervativizmus nemzetiségi segédcsoportait szerveznék és mesterségesen erősítenék egy nemzetiségi középosztály különállását, mely aztán fejletlenebb kultúrához tartozván, elzárkózna a magyar középosztályban mindinkább előrehaladó modern áramlatoktól.

Dienes Valéria: Objektív lélektan

A modern tudományos tevékenységnek egyik legváltásosabb pontja az a kérdés, lesz-e tudomány a pszichológiából s ha igen, milyenfajta ismert vagy ma még ismeretlen tudomány-fajt fog képviselni. Lesz-e, lehet-e általános érvényű, egységes, objektív eszmélet-tudomány? Tagadhatlan, hogy nem szokás a dolgot ily élesen fogalmazni. Hisz végre is lélektan cím alatt a végzett és folyamatban levő kísérleti kutatásoknak oly sűrű és áttekinthetetlen rengetegét szokás összefoglalni, másrészt annyi elemző önmegfigyelés, annyi introspektív eredetű elmélet-próba gyűlt fel e név alatt, hogy legalább is meglepő a lélektan tudományának lehetőségét kérdésesnek mondani.

Nem is a munkások vagy a végzett munka hiánya vagy kevésége teszi a lélektan tudománnyá születését kérdésessé. Nagy elmék tettek nagy erőfeszítéseket e tudományért, kezdve Arisztotelész lélektanától Descartes *Traité de Passions*-jáig, innen Malebranche érzelem-elemzésein, Leibniz „eszméletlen”-én, Kant antropológiáján, Maine de Biran introspekción át a mai lélektan lázas és sokoldalú tevékenységének útvesztőjéig. A probléma máshonnan származik.

Míg a lélektan megelégedhetett azzal, hogy filozófiai rendszereknek legyen egyik fejezete s oly szorosan odatartozzék egy-egy gondolkodó egyéniségéhez, mint az alaplátás maga, melyből a filozófus személyes „lélektanát” levezette: addig e tudomány létkérdése nem volt különálló probléma, összefolyt a filozófiai rendszerek valóságértékének problémájával. Azonban a 19. században az anyag tudományain kipróbált kísérleti és elméleti adatokból matematikai törvényszerűségeket építő módszerek eredeti tartományukon messze túlmenő igényekkel léptek fel s a természettudományokban elért sikereik erejénél fogva kiterjeszkedni próbáltak az emberi megismerés minden területére, így a szellemi tudományokra is. E kiterjeszkedés első tünetei közül valók azok a nagyszabású próbálkozások, melyek a lélektant a pozitív tudományok sorába akarták emelni egyrészt az anyaggyűjtés kísérleti módjának, másrészt a feldolgozás matematikai kifejezésének elfogadásával és alkalmazásával.

Ebből a két törekvésből két nehézség származott.

Egyiknek az az alapja, hogy a pszichológus saját magán alig kísérletezhet, mert a probléma s a várt eredmények ismerete könnyen illúziót kelt az önmegfigyelésben és így csökkenti vagy megsemmisíti az adatok értékét. Másokon kell tehát kísérleteznie. A kísérleti alany eszméleti állapotainak menetét azonban közvetlenül nem követheti,

erre annak szavaiból, tetteiből, viselkedéséből kell értelmezőleg következtetnie. A kísérletileg felvett lélektani tény tehát sohasem közvetlen eszméleti adat, hanem ily adatoknak külső, testi megnyilatkozása. Szigorúan véve tehát, a lélektani kísérletezés az eszméleti élet fiziológiai velejáróját, végeredményben fizikokémiai és mozgás-jelenségeit tanulmányozza; ami ezeken kívül adataiba kerül, az a kísérletező introspekciónak merítő vagy azon megfigyelés analógiáján alapuló értelmezés. Világos tehát, hogy a kísérleti módszer, ha hű marad önmagához, a lélektant, mely eszmélettudomány akar lenni, eredeti tárgyától lassankint eltéríti és hajlandó őt az idegélet kémiájának s a szervezet mozgástanának egy fejezetévé tenni.

A másik nehézség az anyag feldolgozásának matematikai allűrjeiből származik. Vannak tudósok, akik a lélektant az elméleti természettudományok módjára akarják fogalom-rendszerré tenni, alapelvekkel hasítanak ki belőle tartományokat és formulák segítségével próbálnak e tartományokon belül összefüggéseket megállapítani. A lélektan anyaga azonban, akár az önmegfigyelés közvetlen mentőjével, akár kísérleti föltételek közé helyezett alany kikérdezésével, akár a kísérlet külső adatainak egyszerű analógiás értelmezésével jutott is hozzá a pszichológus, mindég valakinek belső világából, eszméletéből való s az eszmélet adatai lényeges időbeliségük miatt ellenállának a térben szétterülő anyag tudományaira alakult rendező módszereknek. Elváltoztatva, meghamisítva, olykor felismerhetlenül kerülnek ki a rendező tudós kezéből. Így a természettudományi módszerek szószерinti alkalmazása, bár az volt a célja, hogy eszméleti világunk megismerése pozitív tudománnyá váljék, mégis veszedelmet hoz a lélektanra. A kísérletezés mindég elfordítja tárgyától, a rendszerezés meghamisítja eredményeit. S a biztos anyaggyűjtés és szisztematikus feldolgozás egyszerre teljesülő kettős kívánalma között észrevétlenül csúszik ki kezünkben a megismernivaló eszméleti valóság.

Úgy látszik tehát, hogy a lélektan tárgya az anyaggyűjtés és feldolgozás reá alkalmazott módjainak ellenáll, vagy legalább is elhúzódik tőlük és ha ez valóban így van, akkor nagyon is aktuális az a kérdés, hogy lesz-e, lehet-e általános és objektív eszmélettudomány. Megpróbáltuk ennek a kérdésnek jogosságát a mai lélektani kutatások szétszórtságával illusztrálni* s most e kérdést okozó egyik nehézségnek mai megnyilatkozását, a mai lélektannak vele szemben tanúsított s a legutolsó évtized eredményein alapuló magatartását szándékozunk megvilágítani. Az első és legszembeszökőbb szimptomák közül való a fiatal orosz iskola munkálkodása s ennek szenteljük jelen közleményünket.

*

Természetes, hogy az anyag szokásainak tanulmányozására alakult kísérletező módszer a lélektant az eszmélet testi megnyilatkozásainak tanulmányozása felé viszi és fiziológiaivá teszi. Ennek az *a priori* is átlátható lehetőségnek megvalósulását fejezi ki a ma rendkívüli fontosságú orosz lélektani iskola, mely a Pavlov és Bechterew köré csoport-

* Lásd a *Galilei Füzetek* c. sorozatban megjelent két lélektani füzetünket.

tosuló fiatal tudósokból áll. Ez az iskola „objektív lélektan” akar teremteni és bevallottan nem törődik az eszmélet önmegfigyelésből merített adataival. Beszél ugyan „pszichikuméről, pszichológiának nevezi ugyan magát, de nem az eszmélést tekinti a pszichológiai élet kritériumának. Az eszmélés tanulmányozása — úgymond — nem lehet objektív, mert kikinek csak saját eszmélete állván rendelkezésére, az eredmények összevetésére nincs semmi mód, kísérletezni pedig eszméleti anyagon egyáltalán lehetetlen. Azt kell vizsgálni, ami a pozitív kutatás eszközeivel hozzáférhető, ami kísérletileg előállítható és ellenőrizhető. Ezeknek a föltételeknek pedig a lélektani tárgyak közül csakis a pszichikai eredetű testi jelenségek, mozgások és más organikus változások felelnek meg s így a pszichológiának, amennyiben objektív tudomány akar lenni, ezekre kell figyelmét korlátoznia. Az önmegfigyelés eszméleti adataival pedig bánjon el úgy, ahogy tud egy már a tudományosságnak nagyon a határán levő s kétes értékű szubjektív pszichológia.

Az objektív lélektan tehát a szervezet mozgástanából, az idegtanból fogja tárgyát kikerekíteni. Célja lesz a neuropszichikus és biopszichikus folyamatok tárgyalása. A „pszichikus” szónak nem szabad félrevezetnie bennünket; nem egyjelentésű az eszméletivei vagy eszméletivé válhatóval. Pontos meghatározását kapjuk Bechterew* nagy összefoglaló munkájának első lapjain így: azokat az idegfolyamatokat mondjuk neuro-pszichikusoknak, melyeknek lefolyásában elhatározó tényezők az egyéni múltnak az idegrendszerben hagyott maradványai. Ilyen folyamatok az idegrendszerrel még nem rendelkező alsóbbrendű állatokban is mennek végbe: nekik is vannak oly reakcióik, melyekben egyéni múltjuknak szervezetükben maradt nyomai döntenek, ezeket a folyamatokat biopszichikusoknak nevezik. Az így értelmezett lélektan tehát felöleli az emberen kívül az állatország viselkedését is.

Minden neuropszichikus folyamat reflex alakú, vagyis mindenik valamely fizikai vagy fiziológiai ingerre adott organikus válaszbán áll. Azonban míg az egyszerű automatikus reflex alkalmával a gerincagyba vezetett inger ott közvetlenül tevődik át a megfelelő kivezető idegekre, melyek az adott ingerhez tartozó egyetlen választ létrehozzák, a neuropszichikus reflexekben e kettő helyett három szakasz különböztetendő meg: ott az inger a gerincagyból a központi agyba megy s az egyéni élmények ott levő nyomainak módosító hatású szenvedei és ezeknek megfelelőleg tevődik át erre vagy arra az idegpályára, mely az adandó mozgás-választ meghatározza. A neuropszichikus reflexnek tehát van befogadó *receptív*, társító *asszociatív* és visszaható *reaktív* szakasza. A reakció nemcsak külső mozgás, hanem vérkeringésbeli módosulás vagy mirigykiválasztás is lehet. A gombostűt még nem ismerő kutyát megszürom; visszarántja a lábát és menekül. Ez abszolút, automatikus reflex. Ha máskor ehhez a kutyához gombostűvel közeledem, hátrálni fog s ha követem morog és megugat, esetleg megtámad. Ezek már neuropszichikus reflexek, mert mozgásreakcióiknak létrejöttében már a kutya egyéni tapasztalatai játszottak szerepet, egyénileg szerzett agy-

* *La psychologie objective*. Paris, Alcan, 1913. Megjelent német nyelven is.

béli nyomok határozták meg azokat az áttételeket, melyekből e védekező mozgások születtek. Annál a macskánál, mely az ágyról, hova fellopódzott, nem ugrott le, mikor asszonya sötétben lépett a szobába, s azonnal ugrott, ha asszonya gyertyával jött, ez a leugrás neuropszichikus reflex volt, mert a macska előző egyéni tapasztalatai szerint csak viláosságban esett meg vele, hogy lekergessék.

Az objektív lélektan célja tehát, most már röviden kifejezve, a teljes reflex-ív tanulmányozása.

Ez nem szűkkörű feladat. A reflex-ív a maga három szakaszával oly tudományos egység, melybe minden „pszichikai” tevékenységünk beleilleszhető. Külső vagy belső ingerekre ágybéli kiválasztódással adódó szervezeti válaszokból állítható össze mind, a sínen álltunkban a villamos csengetésére válaszoló megszaladásunktól egészen a tudományos kérdésre adott szóbeli válaszlásig. Es minden esetlegesnek vélt mozgásunknak megvoltak a maga inger előzményei, talán asszociatív áttételei, minden testünkre gyakorló inger előbb-utóbb meghozza a maga visszaható választát. Más szóval, a reflex-ív sohasem csonka, mindég megvan mind a három része. Legfeljebb késik a befeljeződése, mert hosszadalmasak, sokszor évekig tartók a centrumban végbemenő asszociatív áttételek, mert a visszahatást leiltják más visszahatások. Ifjúkori benyomások néha csak meglelt korban érnek tetté és oly reflex-íveket készítenek elő, melyek egész élepszakaszokat foglalnak át.

A reflex-ív tehát minden eszméleti tevékenységünk külső tagozódásának alapformája. S annak a lélektannak, mely tárgya meghatározójául a kísérleti módszert választja, nem lehetett alkalmasabban választott tudományos egysége. A reflex-ív hármastagozódására egyrészt összes pszichikai tevékenységeink felfűzhetőek, másrészt egész pszichikai életünk reflexek összefonódásainak és széteséseinek, alakulásának, letiltásainak s felülkerekedéseinek, kezdődő vagy teljes legördüléseinek szakadatlan láncolata. Így tehát a reflex-ív két fontos tudományos szerepet tölt be egyszerre. Egyrészt alaptéglául szolgál lélektani tevékenységeink elemekből való összerakásában pl. az íróasztalomról szóló képzetem nem annak az íróasztalnak képszerű másolata, hanem egész reflex-nyaláb kezdődő lejátszódása, melynek elemei mindazok a kedvező körülmények közt végbevitt mozgás-válasz ok, amelyek hívószavai az íróasztalomról mint anyagi rendszerről érzékszerveimbe jutó ingerek szoktak lenni. Másrészt a reflex-ív felosztási alapul és keretül is szolgál a pszichológiának, mert a recepció, asszociáció, reakció hármastagú üteme alatt megférnek s el is rendeződnek a „szubjektív” lélektan által érzetnek, képzetnek, emlékezetnek, tanulásnak, figyelemnek, ítéletnek, okoskodásnak nevezett tünemények.

A reflex-fogalom e centrális alkalmazhatóságán nem fogunk csodalalkozni, ha rá gondolunk, hogy a reflex-ív a legteljesebb lélektani tüneménynek, a cselekvésnek, a tettnek formája. A „reflexológia”-vá lett lélektan tehát cselekvés-pszichológia. És mind a faj, mind az egyén történetében — bármily biológiai elmélethez csatlakozunk is, — az eszméletiség szülői cselekvések, vagyis okos és célszerű visszahatások s egyszersmind beavatkozások a külső körülmények alakulásába. A reflex

alapfogalommá tétele tehát egy lényegesen genetikus szempont irányította választás, nem kívülről s önkényesen a tényekre kényszerített forma, hanem a tényleges fejlődésben mutatkozó formaszerűség kihasználása ama fejlődés részeinek, tüneteinek teljesebb megértésére. Csakis magából a fejlődésből kiolvasott tagozódás, csakis valóságosan és folytonosan játékban levő fejlődési forma vagy inkább gépezet tehet eleget annak a kettős feltételnek, melynek a reflex-ív eleget tesz: 1. egyetlen reflex-ív lejátszódásán belül rudimentárisan, miniatűrben fellépnek az összes pszichikai működések; viszont 2. minden pszichikai működés, bármily hosszadalmas és szövevényes legyen is, reflex-ívek lejátszódása gyanánt írható le. Az olyan valóság-tagozódás, melynek legkisebb megnyilatkozásában is már vázlatosan ott vannak mindazok az elemek, melyek e tagozódás további összetételeiből teljesebben, fejlettebben fognak kibontakozni, valóban genetikus egység és használata genetikus magyarázatot szolgáltat. A reflexológia tehát, épen mert tehermentes-pszichológia, egyszersmind genetikus lélektan is és kiterjeszkedik nem csupán az egyén, hanem a faj pszichikai fejlődésére is.

Most konkrétebb képet akarunk adni a reflex-ív tanulmányozásáról. Az automatikus reflex, mely a gerincagyon át egy és csak egy lehetséges választ termel, melyből tehát a középső, az asszociatív szakasz hiányzik, régen ismeretes, tudjuk róla, hogy szigorúan determinált és hogy a hemiszféráitól megfosztott állat szervezetében is lejátszódik. Ez abszolút reflex és tanulmányozása a fiziológia feladatai közé tartozik. A neuropszichikus reflex a legegyszerűbb esetben úgy alakul, hogy valamely abszolút reflexet megindító érzet az állandóan velejáró más érzet kapcsolódik, mely ezentúl maga is képes lesz az eredeti reflex reakcióját előidézni. Néhány példa világosabbá fogja tenni ezt az alakulást.

Első példának egy speciális reflexet választunk, melynek tanulmányozása adta Pavlov moszkvai laboratóriumában az orosz lélektani iskola első pozitív eredményeit s ez a nyálkiválasztás (*salivatio*) reflexe.

Ha a kutya szájába húst vagy kenyeret tesz, ott nyálképződés indul meg; a kenyérré s általában száraz táplálékra az állat erősebben szalivál, mint húsrá s bármilyen nedvesebb táplálékra. Ez abszolút reflex, a kenyér, a hús közvetlenül okozza minden előző tapasztalattól függetlenül, mindég azonos arányban. Ha a nyálat a kutya állá alá helyezett lapos tálkából köbcentiméter-skálával ellátott mérőcsőbe bocsátjuk, akkor ezt az arányt számokban is kifejezhetjük. A tapasztalás azt mutatja, hogy a felnőtt kutya már a hús láttára, szagára is szalivál (s itt a szaglás a döntő érzet, mert pl. a hurkaszagú kenyér láttára hurkához és nem kenyérhez alkalmazkodik), sőt a táplálékot hozó személy hangjára, lépteire is, szóval mindazokra a benyomásokra, melyek állandóan megelőzik az önmagában is szialogén (nyáltermelő) benyomást. Az a nyálkiválasztás, melyet nem közvetlenül nyáltermelő, hanem ily érzettel állandó együttesben megjelenő érzet okoz, az többé nem abszolút, hanem föltételes reflex s az egész jelenség neuropszichikus folyamat.

A szialogén tulajdonságnak érzetről-érzetre való áttevődését Pavlov kísérletileg tanulmányozta. Ha a táplálék átnyújtásával minden alkalommal együtt hangzásba hozott normál a hangvilla hangja magában szólal meg, az állat arra a táplálékra fog szaliválni, melyet e hanggal egyidejűleg kapni szokott. Pavlov laboratóriumában ezt a jelenséget sokféle érzetre megállapították s kitűnt, hogy a kutyák bárminő érzékletre képesek szaliválni. Boldyrev hanggal, szaggal, fénnel, hűtéssel, Kacherinina dörzsöléssel, Voskoboinikova melegérzetekkel, Zeliony metronóm megindításával vagy megállításával, Orbéli fénnel és formákkal, Toropov forgó tollkereszttel, tehát mozgásbenyomással kaptak nyálkiválasztást föltételes vagy pszichikai reflex gyanánt.

A hang hallatára szaliváló kutya eleinte bármely hangra megadja e reflexet; de ha a nyálkiválasztás abszolút ingere, a táplálék, csak egy bizonyos, pl. a normál *a* hang kíséretében jelenik meg, a reflex csakhamar differenciálódik és a kutya csakis a 435 rezgésszámú hangra fog szaliválni. A kutya hallásbeli érzékenységét ily módon ki lehetett próbálni s kitűnt, hogy 70—80.000 mp-kénti rezgésnél van hangfelvevő készülékének felső határa s hogy képes a mp-kénti 100 metronóm ütést a mp-kénti 104 illetve 96 metronóm ütéstől megkülönböztetni. A megkülönböztetés szót az objektív lélektan szerint kell értelmeznünk. A szaliváció beálltával vagy be nem álltával két közelálló hangot „megkülönböztető” kutyának nem kell a két hangot mint eszméleti adatokat is megkülönböztetnie. Az objektív lélektan eszközeivel csak azt lehet eldönteni, hogy a szervezete képes-e a két hangra kétféleképpen reagálni. Hogy az eszméleti s a cselekvő megkülönböztetés nem jár mindég együtt, azt mutatják Jaëll asszony kísérletei Féré pszichológuson, ki abszolút zenei süketsége dacára képes volt mozgásreakciókkal igen finom hangmegkülönböztetéseket tenni. A szaliváció-reflex még komplikáltabb differenciálásra is képes. Orbéli egy kutyát felmenő és lemenő hangok szerint kétféleképpen tanít szaliválni. Azután négy egymást követő skálahangnak mind a 24 permutációját adja ingerül. A kutya aszerint szalivál fel- vagy lemenő hanghoz, amint az ingerül szolgáló permutációban a fel- vagy lemenő hangok vannak többségben. A reflexek letilthatók és visszaállíthatók. A leggyakoribb laboratóriumi eset a letiltódásra (különösen hőkísérleteknél) az állat elálmósodása, azután elalvása. A letiltás itt általános, tartama alatt az ingerek gátoltan vagy sehogysém hozzák meg a reflex-ív végső fázisát, a reakciót. Gyakori és igen zavaró az épen vizsgálat alatt álló reflex-nek letiltódása is. A környezet megváltozása, a kísérleti szobán átvonuló levegő-áram, vagy fényváltozás, kívülről behatoló hangok stb. más szervezeti beállítást okoznak, sőt sokszor más föltételes reflexeket hívnak fel a vizsgált helyett. Pl. az etető hangja, hús-szag, állatszag, kutyaugatás a kísérlet folytatását lehetetlenné teheti, mert a szervezet más föltételes reflexek szolgáltatásába merül. Teljesen és azonnal letiltja a fáradságosán megalakított kísérleti reflexet minden az állat testi épségét a legkevésbé is fenyegető veszély pl. a szájba vezetett sósav támadó hatása a nyákhártyán stb. Ezekből átlátható, mennyi óvintézkedéssel kell e kísérleteket körülvenni, milyen speciális laboratóriumi berendezést tesznek szükségessé.

Mindezek külső eredetű letiltások. Belső is vannak. Ha a föltételes inger pl. az *a* hang után, melyre a kutya már szalivál, a föltétlen inger, a táplálék egynéhányszor nem következik el, akkor az *a* hangra való nyálkiválasztás elmarad. Ez centrális eredetű letiltás, az asszociatív szakasz megbomlásán alapszik. Megszűnik, mert fölöslegessé válik a reflex akkor is, ha a föltételes inger az abszolút ingerrel a táplálékkal egyszerre jön: előtte kell jönnie.

A letiltások ismét letilthatók s akkor az eredeti reflex visszaáll, A külső letiltások ellen az ismétlés, a megszokás hat legerősebben. A belső letiltást letiltja bármely váratlan s vagy elég erős vagy elég összetett benyomás. Pl. megtanítunk egy kutyát hangra szaliválni. Mikor a reflex állandósult, elhagyjuk az ételt a hang mellől s a kutya nyálmirigyei a hangra érzéketlenekké válnak. A reflex belső megállítást szenvedett. A következő alkalommal, miközben az azelőtt nyálkiválasztó s most közömbössé vált hangot hangoztatom előbb, hirtelen villanykörtét tartok az állat szeme elé. A szaliváció azonnal megindul abban az arányban, melyben annakelőtte a kérdéses hanghoz hozzátanulódott. A belső megállítást a hirtelen fénybenyomás letiltotta s ezzel az eredeti reflexet visszaállította.*

Ezen az alapon most adhatunk egy első vázlatos képet a reflex-tanulmányozáson alapuló lélektan nézismódjáról. Abszolút reflexek megindító benyomásaival állandóan együttjáró benyomások, melyek magukban véve nem okozták volna a szervezetben a kérdéses abszolút reakciót, társulásuknál fogva maguk is annak megindító ingereivé válnak. Az így alakult összefüggés nem abszolút, hanem föltételes, átmeneti, ingadozó, letiltható és visszaállítható kapcsolat. Az idegrendszer pszichikai tevékenysége reflexek alakulásából, eltörléséből, visszaállításából áll. A szervezet ökonómiája nyilatkozik meg itt, mert ugyanazok a pályák végtelen sok reflexet engedhetnek át s a föltételes kapcsolat minden takarékosága ép úgy kihasználódik itt, mint a telefonközpontok ideiglenes kapcsolásaiban. Abszolút reflexekkel próbálkozni meg a külső világ minden fenyegető vagy kecsegtető hatásával szemben, a szervezetre nézve annyi volna, mint a telefonhálózatra nézve az a vállalkozás, hogy minden előfizetőt minden előfizetővel állandó összeköttetésben tartson. És mint a telefonhálózat központjában, az agyban is az összeköttetésre várók harca foly, kapcsolódásra váró reflex-ívek találkozásának, kiválogatódásának szakadatlan folyamata. A választás mindég abból áll, hogy a választottak kivételével a többi letiltódik s ezzel helyet ad azoknak, melyeknek teljes lejátszódását a szervezet pillanatnyi állapota megengedi. A reflexek e szakadatlan összeütközései és megalkuvásai teremtik azt a mozgó egyensúlyt, mely a fizikai erők és a szervezet reakciói között egyre fenmarad s a fejlődés növvő bonyolultságú ily egyensúlyok sorozata a protozoáktól az emberig, az abszolút reflexek differenciálatlan töme-

* I. P. Pavlov: *Lexcitation psychique des glandes salivaires. Journal de Psychologie*. Mars—Avril 1910. — *Les sciences naturelles et le cerveau*. Ibid. Janvier—Février 1912. — *L'inhibition des reflexes conditionnels*. Ibid. Janvier—Février 1913.

étől az asszociált reflexek szövevényes, jól szervezett, pszichikailag koordinált, szisztematikus összjátzásáig.

Ha így fogjuk fel a lélektani életet, akkor minden pszichikai esemény vagy teljes reflex-ív, vagy ily reflex-ívnek része. Tehát mindaz, amit a szubjektív terminológiával (érzet, emlékezet, figyelem stb.) dolgozó lélektan észrevett és tanulmányozott, a reflex-ív fogalmán belül rendezhető el, azaz hogy az egész máig megalkotott pszichológia beleilleszthető a reflex-ív tanulmányozásába. Próbáljuk ezt vázlatosan megmutatni. Vázlatunk három szakaszból fog állni: recepció, asszociáció, reakció.

Recepció. A külső hatások befogadása szempontjából a periféria öt felvevő felületre oszlik: a retina, a halljárat a dobhártyával, otolitikkel és csigával, a Schneider-féle felület (az orrban), a lágy szájpad és a nyelv-ideg végekkel ellátott része s az ezek leszámításával fennmaradó testfelület. Ötféle különböző készülék képes a külső világ hatásai közül a szervezetet érdeklőket kielemezni s a fizikai energiákat idegáramokká alakítani. Az érzékszervek az objektív lélektan nyelvén egyszerűen analizátorok — a fizikai hatások elemzői, és transzformátorok, — a fizikai energiák átalakítói. Az idegáram vezetődések folyamata Bechterew elmélete szerint neuronról-neuronra való elektromos készülékekkel történnek s ennek az elektromosságának a sejtek kémiai s az axonok fizikai változásai volnának termelői. Az áthaladt idegáram útja, maradványa, a pályák „kijárása”, a pályák ellenállásának csökkenését jelentené újabb hasonló ritmusú áramokkal szemben.

A centrumba érve, az idegáram ott benyomást okoz, külsőt vagy belsőt aszerint, hogy megindító a szervezeten kívül levő fizikai vagy a szervezeten belül levő fiziológiai ingerek voltak-e. A külső benyomások a válaszul adandó mozgás célját és irányát, a belsők pedig a természetét határozzák meg. A faj ellenségének megpillantása vagy megneszelése eldönti, hogy a tér mely pontja felé kell az állat tevékenységének irányulnia, az ennek nyomában járó felindult állapotban kifejezésre jutó belső szervi reakciók pedig azt határozzák meg, hogy a mozgásnak, támadónak vagy védekezőnek kell-e lennie. Ezek a később az embernél megjelenő személyes visszahatások szervezeti alapjai is. A reflex-ív lefolyásának ez a szakasza az, amit a szubjektív terminológiával érzetnek szokás nevezni.

Ezen belül, az idegáram centrumba érése előtt történik a hatások felvételére szükséges izmok beállítódása, a koncentráció. Ennek szubjektív neve a figyelem. Motorikus és letiltó, sőt vasomotor és elektromos jelenségekből áll. Az utóbbiak hallási koncentrációkor a halántékok körül, látási koncentrációkor pedig a tarkón észlelhetők. A centrumba jutott idegáram asszociálódik. Találkozik más reflexek nyomaival s gyakran többszörös átkapcsolódások után jut el a külső megnyilatkozásig, mely nemcsak mozgásból, hanem mirigykiválasztásból, a légzés vagy vérkeringés módosulásaiból is állhat. Ez a középső szakasz tarthat percekig-órákig, sőt bizonyos reflex-ívekre nézve évekig is, miközben vele egyidejűleg más rövidebb lejáratú reflex-ívek vevődnek fel s peregnek le tarka egymásutánban. A vizs-

gálati kérdést habozva fogadó diák verbomotor válasza esetleg percek múlva érkezik a hívó benyomásra, az éveken át koholt bosszúterv kivitelét a reflex-ív kezdetétől, a megbosszulandó élménytől nagy idő választja el.

Asszociáció. A rendkívüli fontosságú reflex-ívek körül és bennük foly a napi élet apró reflexeinek játéka, pályáik kijárása, hasznos összefüggéseik begyakorlása. Bizonyos reflexnyalábok szolidaritásban vannak (a szubjektív lélektan szavaival: bizonyos érzékletek egy tárgy vagy egy esemény észrevételét alkotják) s nyomaik föléledése is együtt jön. Ezek a nyomok nem statikusak. Dinamikus képességnek gondolandók a már vezetettekhez hasonló ritmusú idegáramnak átértékelésére. Együtt befutott utak egyikének külső benyomásból kiinduló befutása a többit is feléleszti s így a többivel együttjáró mozgás-válaszok előzményeit is megadja. Ezt a tüneményt a szubjektív lélektan felidézés, ráismerés néven szokta tárgyalni. A kutya, mely meghallja gazdájának hangját, már előre hegyezi a fülét, csóválja a farkát, szóval megkezdi mindazokat a pszichikai reflexeket, melyekben a gazdájára való ráismerés szokott nála kifejeződni. A tanárra váró diák, a szerelmesére váró fiatal ember ugyanily természetű reflexekkel fejezi ki ráismeréseit. Kezdődő reakciókban fejeződik ki a centrális izgatóból eredő „emlék” is. Kísérletileg megállapított tény, hogy a világos tárgy emléke összehúzza a pupillákat, a mozgás elképzelésekor a kéz megfelelő mozdulatokat vázol, a fejszámolás alatt a kéz és szemizmok kifáradnak, a melódia emléke a lélekezés ritmusát saját képére idomítja stb.

Ha a koncentráció-folyamat kihat a reflex-kapcsolódás irányítására, akkor az eszméletben asszociáció helyett ítélet származik. Objektív szempontból ez az ítélet megkülönböztető vonása s ez felel meg e különbség eszméleti megjelenésének, az intencionális tartalomnak. A koncentrációval kísért reflex kapcsolatok ismétlődő lejátszása a végleges kijártság és összekötöttség elnyerése érdekében, mely főleg a verbomotor asszociációk mezején dolgozik, eszméletileg tanulást jelent. E folyamatok összeszövődése és komplikálódása adja a gondolkodást. Az egymással versenyre kelő reflexek szándékos vagy önkéntelen letiltásai figyelmetlenséget, maradandó megállítási felejtést jelentenek. Egyetlen felejtést sem lehet véglegesnek mondani. Abercrombie idézi egy tizennégy éves fiú esetét, kinél egy fejbetörés emléke a hozzátartozó időszak emlékével együtt teljesen eltűntnek látszott. Tíz év múlva lázas delíriumban a fiú a baleset összes részleteit híven elbeszélte.

A gyakori ismétlődés folytán egymáshoz szokott reflexek komplexusokat reflex-kévéket alkotnak. Képzeleteink, fogalmaink nem egyebek, mint ily összetartozó reflexek nyalábjai, reflex-kévék. A nyaláb, vagy kéve szónak sem szabad megtévesztenie bennünket; nem állandóan meglevő idegfonalak összetartozásáról, hanem az idegfonalak megszámlálhatatlan befutási módjairól van szó. A reflex-nyaláb lehetséges utak nyalábjai, melyeknek befutására az idegpályák csökkent ellenállást tanúsítanak. Ellenállás nélküli pályák ismételt befutása „megszokott”, új összetételek „meglepő” benyomást okoznak. A külső

világból származó hatásokból összetevődött konkrét kéve az eszméleti adatok közül a képzetnek s ily ismétlődő konkrét kévek közös reflexeiből összeálló generikus kéve fogalom-alakításainknak felel meg.

Az asszociáció gépezete a következő. Az inger hatására keletkező centripetális idegáram, mely útközben a felvevő készülék akkomodáló reflex mozgásait okozza, az agykéregben pszichoreflexet indít. Minden egyes centrumnak vannak adduktor és abduktor pályái. Az elsők az észrevést, az utóbbiak az asszociációt végzik. Nincs külön felfogó és külön emlékező centrum. Kimetszéssel igazolható, hogy pl. a látóközpont külső részének hiánya csak az úgynevezett pszichikai vakságot okozza, vagyis azt az állapotot, melyben az alany látja ugyan a tárgyakat, de nem ismeri fel, nem tudja használni őket, hiányzanak a látó-benyomáshoz tartozó reflex-asszociációi. Csak a belső fél kimetszése okozza a valódi vakságot, a látási érzetek megszűnését.

Reakció. Az asszociatív szakasz előbb-utóbb véget ér azzal, hogy az idegáram valamelyik centrifugális pályába ömlik s vagy a csontvázra tapadó vagy belső szerveket mozgató izmok összehúzódásait, vagy vérkeringésbeli, kiválasztásbeli stb. változásokat okoz. Ezeket az elmozdulásokat vagy más szervezeti elváltozásokat nevezzük a reflex-ív harmadik részének, a reakciónak. Minden pszichikai befolyást szenvedett cselekvésünk, magatartásunk, testi állapotunk ebbe a harmadik szakaszba tartozik.

*

Ez a reflex-ívnek a fajfentartás szempontjából legfontosabb szakasza, ez tartalmazza a szervezet külső és belső alkalmazkodásait, támadásait és védekezéseit s egyszersmind ez a szakasz a legjobban figyelhető objektív eszközökkel. A reakciók lehetnek külsők és belsők aszerint, hogy kívülről is észrevehetők vagy a szervezet belsejében játszódnak-e le. Az ellenségtől való menekülés külső, a szívverés gyorsulása és vissza-lassulása a szellemi munka alatt belső reakció. A reakciók lehetnek helyiek pl. a szemizmok fokozatos beállítódása a nézett tárgy jobb meglátására és általánosak pl. a váratlan szúrást okozó tárgytól való hirtelen visszahőkölés, mely az egész szervezetre kihat; a „kedvező” benyomásokra sthenikus reakciók következnek, vagyis olyanok, melyek a szervezet táplálkozását és fejlődését elősegítik; a kedvezőtlenekre aszthenikusok váltódnak ki, melyek nyomasztó, veszélyes tatást gyakorolnak a szervezetre; az előbbieket a szervezet támadó mozgásaiban, az utóbbiak pedig annak védekezéseiben fejeződnek ki; amazok pozitív mozgások, melyek hasonló vagy analóg benyomások visszatérésének kedveznek, emezek az ingert visszautasító, elhárító mozgások. Az édes íz mimikája kedvez az ízes anyag minél nagyobb felületen való eloszlásának s minél teljesebb befogadásának, a keserű része pedig az ízlelő felületek lehetőleg intenzív védelmezésével jár. ezek az arckifejezések már az újszülöttnél is olyanok, mint a felnőtt embernél.

A szervezet belső válaszai lehetnek kiválasztók, vasomotor (vérkeringési) vagy tropikus (táplálkozási) reakciók pl. a belső szervek mozgásai, szívverés, lélekezés stb. tünetek módosulásai. Ezek a reakciók tehetnek pozitívek, nagyobb tevékenységgel járók, sthenikusok és

megállítók, a véredényeket összeszorítók, a lélekezést lassítók s az anyacserét csökkentők, asthenikusok. Pl. a zenei harmóniák sthenikus, a zenei disszonanceák asthenikus belső visszahatásokat okoznak. Centrális eredetű belső reakciók közül idézzük pl. hogy a szellemi munka kezdetben gyorsítja a szívverést; ha tartós, akkor lassítja mind a szívverést, mind a kapilláris vérkeringést. A vérnyomást 20 mm-rel emeli, a lélekezést felületivé teszi, a szemizmokat fárasztja s a pupilla tágulásával, a szemtengelyek divergálásával s a lencse laposodásával jár. Az agy térfogata megnő alatta, a fej térfogata kisebbedik, az egész test izomereje fogy, a hőmérséklete, különösen az agyban, emelkedik stb. stb.

A belső reakciók visszahatnak a neuropszichikus folyamatokra s az így származott változásokat nevezik affektív állapotoknak. Ezeknek tónus-változásait hívják érzelmeknek. A pozitív tónus gyorsítja, a negatív tónus lassítja a neuropszichikus folyamatokat. Az észrevevést, az asszociációkat amaz gazdagítja, emez szegényíti s egyoldalúvá teszi. Valószínű, hogy az előbbi az agynak pillanatnyi vérbőségével, az agybeli anyagcserének fokozódásával, emez pedig vérszükséggel s az anyagcsere akadályával jár. Az érzelmi állapot fiziológiai főtünete tehát nem a viscerális módosulásokban, hanem az agy-vérkeringés változásaiban keresendő.

A külső mozgásokban nyilvánuló reakciók pszichikai értéke szerint felmenőleg vannak ösztön-reflexek, mimikai, szimbolikus és személyes reflexek.

Az ösztön-reflex úgy keletkezik, hogy egyszerű, öröklött reflexek egyéni asszociációval terhelődnek. Gépezetük szubkortikális, csak megindításuk történik az agykéregben. Az a kutya, amelyik vonakodott vezetőjét egy tökéletlenül megalkotott hóember közelébe követni s mikor erőszakkal odarángálták, vonítással és ugatással fejezte ki ellenkezését, ösztön-cselekvéseket vitt véghez. A hátrálás, a vonítás, a lánc húzgalása mind kész szubkortikális gépezetek műve, de e mozgássorozat megindítója, a hóember és annak, mint veszélyes jelenségnek felfogása, a hemiszférákban ered. Ugyanez a látvány más reflex-tökével ellátott állatban, pl. a verebekben, melyek a hóembert minden aggodalom nélkül ugrálták körül, nem indított meg ösztön-cselekvéseket. A mozdulatlan körvonalak szokatlanságára való reagálás a reflexek nagyobb differenciáltságát tételezi fel, mely a verébnél hiányzik. A hemiszféráitól operálással megfosztott állatok, bár az összes ösztön-cselekvésekre megvannak a mechanizmusaik, nem képesek e cselekvéseket elkezdeni. Az agykérgétől megfosztott kutya nem érdeklődik nősténye iránt, a galamb nem eszik egészen az éhenhalásig; a külső beavatkozással megkezdett cselekvést azonban folytatják és befejezik.

A mimikai reflexek érzelmi tónus-változással járó reakciók. Eredetileg hasznosak; a félelemtől való remegés pl. fölmelegíti a vért, mely a fellépő szívgyengeség miatt túlhűlne, a váratlan szúrást követő léleket-elakadás csökkenteni a centrumok izgathatóságát s visszahatásukat a szívre. A könny kiválasztást kísérő izomösszehúzódás a szemet a túlságos vér-odaömléstől védi. Az ajkak harapdálása és a haj tépése a dührohamokban növeli a vérnyomást s ezzel a veszélyben forgó

agyvelőt védelmezi. Ugyanily értelemben, vagyis biológiailag hasznosak a szőr vagy tollfelborzolások megtámadtatáskor, a „holtak tettetés” az ellenség megpillantásakor, az éneklés, a színesebb tollazat a párosodás idején stb., mely esetekben az objektív lélektan takarékoságát elvébe ütköznék „ijesztést”, „megtévesztést”, vagy „hódítási” manővereket keresni.

A mimikai reflexekkel szorosan összefüggenek az ideg-koncentráció reflexei, melyek az érzékszervek jobb beállításai, ha forrásuk kívül van és az érzékszervekre ható benyomások elhárítására irányuló mozdulatok, ha a koncentráció belső eredetű. Az előbbiek célja bizonyos külső ingereknek elszigetelése és kidomborítása, az utóbbiaké az ágybéli nyomok föléledésének védelme és támogatása, melyek közül szókiejtéseknek, mondatoknak kezdődő vázolódásai, az ú. n. belső beszéd (*parole intérieure*) a legfontosabbak a már átmenetet képeznek a szimbolikus reflexekhez. Sőt a személyes reflexek szövevényességéig is juthatnak, amennyiben a személyes tényezők kedvező vagy letiltó hatással fogadhatják a külső vagy belső okok folytán készülő koncentráció folyamatokat. Ebben a tág értelemben ideszámítandó a figyelés, a gondolkodás, általában a szellemi munka egész mimikája. Ez a mimika tehát nem pusztán kifejező eszköz, hanem a szellemi munkához szükséges ideg-koncentráció külsőleg is észrevehető következménye. A koncentrációs reflexek külső és belső reakcióinak tanulmányozásával meg lehetett állapítani a figyelem alapvető külső és belső föltételeit, változatait s hatásait egyéb reakciókra, az egyéni kilengéseket s a gyakorlat hatását. Maga a folyamat korántsem tisztán motorikus, mint azt Descartes óta a pszichológiában sokan állították, hanem ugyanoly mértékben részt vesznek benne elektromos, vérkeringésbeli, kiválasztásbeli és hőtünemények. Az egyszerű benyomások már elektromosság-fejlődéssel járnak, állatokon végzett kísérletek szerint figyelés közben az agyhőmérséklet emelkedik, a vér-odaömlés fokozódik, foszfátok energikusabb kiválasztása és a szomszédos és egyidejű reflexek letiltása konstataálható.

A szimbolikus reflexek azok, melyeknek reakciói megszokott, összetanult kapcsolatokba hoznak bennünket a külső világgal. A társas együttélésből származnak és tanulmányozásuk határos a szociológiával. Bizonyos mozgások bizonyos eszméleti állapotok konvencionális jeleivé válnak s ezek a jelek teszik lehetségessé az egyének közlekedését, társadalommá tömörülését. Ebbe az osztályba tartoznak a beszédszervek mozgásai, a gesztusok és a pantomimikai mozgások. Mind az írott, mind a kimondott beszéd többszörösen asszociált pszichikai reflexek csoportja, melyek a beszélni és írni tanulás folyamán külön reflex kérék módjára kapcsolódnak a már kialakult konkrét és generikus komplexusokhoz, melyektől mindemellett elég függetlenek maradnak s föléledésük nem jár mindég együtt a hozzájuk tartozó konkrét kéve teljes föléledésével. Pl. a citrom elképzelése rendszeren nyálkiválasztást okoz, a citrom szó kiejtése magában vagy épen nem, vagy igen kevéssé okozza ezt a citrom-komplexushoz szorosan odatartozó reakciót. A szimbolikus reflexek e lazaságával függ össze a hasznuk is: új asszociációkba lépések határtalan lehetősége. Ők teszik lehetővé, hogy a

generikus kérékből általános fogalmi reflex-kéve válnak, hogy a kérék egyes elemei „a tulajdonságok” önálló reflex-szimbólumot kapjanak (pl. pirosság, nagyság, mozgás) s hogy az így önállósított reflexek most már egymással tetszőlegesen kapcsolódva nem csupán valóságos, hanem képzelt dolgok konkrét kéréivé is alakulhassanak (fantázia). Még nagyobbá teszi e szimbolikus reflexek fontosságát, hogy nem csupán az impressziókhöz, hanem azok viszonyaihoz is kapcsolódhatnak (hasonlóság, ellentét, okság stb.) s ezzel a gondolkodás útját készítik elő.

Valamely tárgy megnevezésének reflex íve a tárgyból kiinduló vizuális idegáramnak a látócentrumból a hallócentrumba, innen a verbo-motor-centrumba való áttételében és innen a nyelvhez és az ajakhoz vezető centrifugális idegáramban áll. A legegyszerűbb szó-reflex is több időbe kerül, mint bármely nem szóbeli mozgás-válasz. S mint-hogy a hallott szó utánamondása gyorsabban megy, mint adott szóra más szóval válaszolni s ez még mindég gyorsabban, mint adott zörejre válaszolni, ez arra enged következtetni, hogy a szókiejtés elég tekintélyes munkát jelent a felfogó és mozgató centrumoknak. A szt.-pétervári laboratóriumban igen érdekes kísérletek történtek a szóreakciók idejének és természetének megállapítására.

A szóreakciók kiegészítésére szolgálnak a gesztusok és a pantomimikai mozgások. A mimikától abban különböznek, hogy nem biológiailag hasznosak, hanem hasznosságot szimbolizálnak. A büszkeség gesztusa magasabbra emelkedés, az alázatosságé meghajlás. A sértő kifejezésre meghátrálunk, mintha fizikai támadás érne, a haragban előretoppanunk, mintha fizikailag támadni akarnánk. A pantomimika leggazdagabb és legteljesebb példatára a zenekari dirigálás, melyben a test szimbolikusán játssza végig az egész darabot, a fortéknél tág, széles gesztusokkal, a pianóknál a levegőt óvatosan simogató gyöngéd csuklóbegettetéssel, a magas hangoknál felemelkedéssel, a mély hangoknál lehajlással stb. stb.

A mimikától a pantomimikáig s ezen és a gesztusokon át a beszédig mindenütt követhetjük a közvetlen reflexekből az asszociált reflexekre való egyre szövevényesebb átmenetet. A közvetlen organikus szükségletekből folyó és tisztán reflex megnyilatkozások, melyek a gyermek rendetlen kiáltozásaiban mutatkoznak, lassankint pszichoreflexekké válnak s a „bármilyen jelenthet bármit” axiómával a szimbolikus reakciók játékának végtelen területe s ezzel a szellemi fejlődés beláthatatlan útja nyílik meg az ember-egyén előtt.

Ez a fejlődés személyes. Ez azt jelenti, hogy minden egyes emberi szervezetnek kialakul a maga sajátos reflex-gyűjteménye a maga egyéni tónus-változásaival együtt és ez a folytonosan gazdagodó és minden esetben egyetlen reflex-együttes adja meg bármely külső vagy belső hatás megválaszolásának föltételeit. Az ily módon kifejlő reflex ívek a személyesek. A személyes reakciók nincsenek direkt összefüggésben sem az ingerek erejével, sem azok természetével. Azonos ingerek különböző reflextőkéjű s alkatú szervezetben különbözően érvényesülhetnek, sőt ugyanazon szervezetben is más-más mnézikus komplexusokat hívhatnak fel a szervezet pozitív vagy negatív

tónusa szerint. Ez a személyiség organikus szférájának érvényesülését jelenti: a személyes tevékenységnek belső eredetű és centrális forrású hatókkal való függetlenítését a külvilágtól, a személynek a külvilággal szemben mindig teljesebben megvalósuló autonómiáját. Az organikus reakciók nyomainhoz adódnak a más egyénnel való érintkezések nyomai, melyek a személyiség társadalmi szféráját alkotják. Aszerint, hogy az organikus vagy a társadalmi szféra-e benne az uralkodó, a személyiséget önző vagy önzetlen magatartásúnak mondjuk. A reflex-tanulmányozás alapján álló lélektannak van válasza a szabadság problémájára is. Sem az indeterminizmus szeszély-szabadsága, sem a determinizmus egyetemes mechanikai oksága nem alkalmazható az emberi cselekedetekre. Igaz ugyan, hogy e cselekvések mechanizmusokból kerülnek ki, reflex-gépezetek működésének végső felvonásai. De ezeknek a gépezeteknek előreláthatatlan a működése, mert folyton megújulnak, a régieket újak helyettesítik és működésük mikéntje, jövője gyakran kiszámíthatatlan. A filozófusok kategóriái tehát itt nem alkalmazhatók, az emberi tetteknek vezetője sem a pusztán szeszély, sem a törhetlen okság, ezek a tettek sem abszolút szabadok, sem abszolút meghatározottak, hanem személyesek.

Vázlatosan megmutattuk a reflex-ív kettős tudományos funkcióját: láttuk úgy is, mint magyarázó elemet, úgy is, mint rendszerező formát. Láttuk, hogy mint fogalmi egység valóban képes objektív és genetikus tudomány megalapozására. Genetikus természetét kiemeltük a bevezetésben, tegyük most ehhez objektivitásának hangsúlyozását. Az élő szervezet pszichikai magatartásának objektív megfigyelése valóban itt éri el tetőpontját, mert az asszociált reflex igazi tárgyilagossá kritériumot képes adni arról, hogy a szervezet valamely hatást felfogott-e vagy nem, hogy bizonyos, kívülről semmi más módon nem ellenőrizhető benyomások reá gyakorlódtak-e vagy sem. Az eljárás mindég abban áll, hogy a kérdéses benyomást, melynek befogadásáról csak az alany önfigyelésének igénybevételével lehetne meggyőződni, gyakori ismétléssel valamely abszolút reflex megindító benyomásához asszociáljuk. Ha pl. tudni akarjuk, hat-e a kutya szervezetére a 70.000 rezgés-számú hang, akkor ezt pl. a nyálkiválasztó benyomáshoz (etetéshez) kapcsoljuk, s ha a kutya a 70.000 rezgésű hangra szalival, objektíve bizonyos, hogy a kérdéses hang hatott az analizátorára. Hogy e hatás a kutya eszméletében mint „érzet” megjelent-e vagy sem, az az objektív lélektan nem érdekli. A reflex-társulások objektív értékét növeli az, hogy akarat ellenére is működnek. Sötét szobába helyezett kísérleti személynek gyenge elektromos ütésre adott talpreflexét kis nyíláson át a szobába hatoló színes fénybenyomáshoz asszociálják. A talpreflex a kiválasztott színre az egyén akaratától függetlenül, sőt ellenére is rendszeresen be fog következni. Átlátható, hogy a reflex-társulások erejének mekkora fontossága lehet a kriminál-pszichológiában.

Ezzel az objektív módszerrel lépésről-lépésre követhetjük a maguktól megalakult vagy kísérletileg megalakított reflex-ívek differenciálódását egyrészt ingerek, másrészt reakciók szerint. A diffe-

renciálódás ténye a reflex-ív középső szakaszának módosulásában, az asszociatív áttételek finomodásában a reakció kiválogatódásának szorosabb alkalmazkodásában áll. Ennek a konstatálása azonban csak a két szélső szakasznak megfigyelésével történhetik. A centripetális idegáram szerinti differenciálódás abban áll, hogy a reakció mindig szorosabban meghatározott ingerhez kapcsolódik. Pl. az a hangra szaliváló kutya eleinte minden más magasságú, de hasonló színezetű hangra is szalivál; ha azonban ezek mellől az abszolút inger elmarad, a reflex differenciálódik és a nyálkiválasztás pontosan az a hanghoz fűződik. A reakciók szerinti differenciálódás abban áll, hogy maga a reakció határolódik a legszükségesebbre. Az elektromos ütésre a kutya eleinte egész testével felel, menekülni próbál, morog, ugat, harap; ismételt hatásokra a reakció takarékosabbá válik, míg végre az érintett láb egyszerű visszahúzására, tehát az ingerrel arányos és pontosan adaptált reakcióra szorítkozik.

A differenciálódással párhuzamosan halad a reflexek szintézise, a szisztematizálás. Együttjáró benyomás-csoportokhoz összetartozó mozgásrendszerek fűződnek s így alakulnak előbb az egyszerűbb, majd az összetettebb ösztönselekciók, kifejező mozgások s végül a személyes tettek legszövevényesebbjei, melyeknek célja az élettelen anyag idomítása, mesterségszerű gyártások és művészi alkotások.

Ez a kettős folyamat a maga valóságos összeolvadtságában az egyén és a faj fejlődésének hordozója. A fejlődés tehát a reflexológia szempontjából nem más, mint örökölt reflexek differenciálódása és szisztematizálódása asszociatív úton.

Úgy látszik tehát, hogy az orosz iskola új asszociacionizmust teremtett. Ez az új asszociacionizmus hasonlít a régihez abban, hogy alapegységül választott „pszichikai” elemek összerakódásaiból szétbomlásaiból próbálja megérteni az ember lélektani tevékenységét. Minthogy ezt a tevékenységet nem az eszméleti, hanem az idegélet felől nézi, asszociacionizmusa nem pusztán hipotetikus, hanem valóságos tényelemeket tartalmaz. Az ugyanis, ami nem lehetett igaz az eszméletben mint a lélek belső termeiben fellépő, átvonuló és ismeretlen ajtókon eltűnő érzetekről és ideákról az lehet igaz idegpályák bizonyos befutásmódjairól s ily befutásmódok összetartozó csomóiról. Két ideának, mint eszméleti adatnak, hasonlósága nem állhatott egyik két közös elemük azonosságából, de két reflexkéve hasonlósága származhatik abból, hogy azonos idegpályák azonos bejárása szerepel bennük. Élményeink eszméleti maradványai, az emlékek, nem voltak megérthetők azzal, hogy az eredeti élmény gyengített másolatainak mondtuk őket, de az emlékek megfelelő centrális izgatásból származó reflex különbözhet az észrevevés-reflextől csupán abban, hogy ugyanaz a reflex-ív játszódik le benne vázlatosabban, gyengítetten. Az ítélet, az okoskodás eszméleti folyamatainak magyarázatára nem volt elég az eszméletben jövő-menő ideák tapasztalati összetartozása, de ezen eszméleti folyamatok reflex-íveinek összefüggéseit az asszociatív-múlt kielégítően magyarázza.

Egyszóval az eszmélet adatainak vizsgálatában az asszociacionizmus elégtelennek bizonyul s minél jobban finomodik annál szembe-

szőkőbb lesz az elégtelensége. A reflex-tanulmányozásnak azonban szerencsés munkahipóthézise lehet, kényelmes leírásmódot szolgáltat neki s mint formális magyarázó eszköz, magában foglalja mindazt, ami a reflexológiából tudott, egyszerű és mindennapi.

Ez az új asszociacionizmus azonban radikálisan különbözik a régítől: elemei nem statikus érzetek és ideák, hanem reflexek, csupa lehetséges esemény, szóval dinamikus jelenségek. Összetartozó idegáramok, pálya-bejárások. Ott az aktuálisan nem szereplő érzet vagy idea, mint végleges, egyszersmindenkorra megalakult ágybéli nyom, anatómiai elváltozás várt sorára: itt a nem működő reflex beraktározottsága, léte nem statikus lenyomatot, az agynak anatómiai elváltozását, hanem az idegpályáknak bizonyos reflexek ritmusával szemben tanúsított kisebb ellenállását, azaz funkcionális módosulását jelenti, azt, hogy az agy bizonyos esemény-sorozatot ezentúl könnyebben tűr meg, mint azelőtt. Az új automatizmusok szakadatlan szerzése, a régieknek letiltása, újak felülkerekedése az idegrendszerből egy folyton módosuló, önmagát megújító gépezetet formál, melynek gépelemei asszociációsán tevődnek össze és minden következő megnyilatkozása más készüléknek a terméke, mint az előbbiek voltak.

Ez az a lélektani iskola, amely legelőször és rendszeresen próbált kizárólagosan objektív eszközökkel nyúlni a lélek tudományához. Valóban objektív tudományt teremtett. De vajjon lélektant-e? Vajjon szabad-e magát pszichológiainak neveznie? Felel-e az objektív eszmélettudomány létét vagy lehetőségét tudakozó kérdéseinkre?

Az orosz iskola kimondott felelete erre a kérdésre tagadó: lemondás az objektív eszmelet-tudományról, az eszméleti állapotok objektív törvényszerűségeinek kereséséről. Pszichológiának tehát csak annyiban nevezheti magát, amennyiben az élő szervezetnek azokat a reflex-íveit tanulmányozza, melyekben az egyéni múlt közvetlenül érvényesül s ennek az egyéni múltnak fiziológiai közbelépése az, ami a fejlődés folyamán előkészíti s állandóan kíséri az eszméleti életet. Ez az objektív „lélektan” tehát nem eszmélettudomány, hanem egy lehetséges eszmélettudománynak a fiziológia területére vetített képe, melyen a belső élmények formája látható azok tartalma nélkül. Ez nem lélektan, hanem cselekvéstan, még pedig a cselekvés külső burkolatának, a cselekvés formai szerkezetének tudománya. Azt, ami a cselekvésen belül van, azt, amit az egymást követő fajok tetteinek fokozatos belső kitágulása és megvilágosodása mutathatna az eszméletre kíváncsi megfigyelőnek, azt, amivel a cselekvés szövevényes gépezetét belülről is meg lehet érteni, a mindig gondoltabb, mindig szándékosabb, a múltat mind tudatosabban használó tettnek fokozatos kibontakozását nem keresi, mert előre elfogadott módszerével nem találja. Tárgyát idomítja módszeréhez s módszere kivetkőzteti lélektani mivoltából. Az eszmélettudományra e feladat fordítottja vár: módszert kell teremtenie tárgyához. Minden új tudomány megalakulásának ez volt az első lépése.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Szabó Dezső: A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése

— *Nyílt levél a Múlt és Jövő Szerkesztőinek* —

Tisztelt Uraim!

A Nyugat január 16-iki számában egy rövid cikkben búsultam a klasszikus nyelvek elmúlásán. Fájlottam bennük az elmúló emberit, a feledésbe menő szépet, a meddővé váló emberi munkát. Azt a megállapítást is megkockáztattam, hogy „az e kérdésben megkérdendő” zsidók túlnyomó része a klasszikus nyelvek ellen van. És a lelki okok (mindennek végtelen sok lelki oka van) egyikére igyekeztem rávilágítani.

Lehet, hogy megállapításom igaz, lehet, hogy tévedtem. Történelmi és lélektani gyökerkeresésem lehet helyes és lehet elhibázott. Tartozhattam azok közé a keresők közé, akik nem találnak. De egy bizonyos: Azok a sorok egy teljesen elfogulatlan, minden humánusot egyenlően megértő szem mellett tesznek kiáltó bizonyosságot. Azokra a sorokra az antiszemitizmusnak csak árnyékát is becsületesen vagy intelligensül ráfogni nem lehet.

Erre a cikkre az Önök lapjában egy pár sornyi visszhang verődött. Szellemeskedő és — bocsánat a szavakért — rossz-hisszemű elferdítés. Soraimnak az Önöktől elcsavart formájából azt következtetik, hogy „ütöm a zsidót”. Szerencsére, Önök szerint nemcsak én ütöm. Jászi Oszkár is üti. És ez olyan kollaboráció, mely megnyugtató.

Tisztelt Uraim, a zsidóság sorsa, külső és belső fejlődése lehet Önöknek első- és utolsósorban zsidóprobléma, és ez nagyon tiszteletreméltó álláspont. De nekem és sok másnak elsősorban emberi, második sorban — a speciális adott viszonyok között — magyar probléma is. Ennek kijelentése szükséges, ez becsületes megjelölése a nézőpontnak. Mert megvallom, soraimmal vitát, becsületes, egészen őszinte, tisztító, irányító vitát szeretnék előidézni. Ferdítés, szellemeskedés

gyanúsítások az én derült erőmnek éppen olyan keveset fognak ártani, mint Önöknek használni. Nem adhatnánk-e példát arra, hogy a kultúra bizonyos fokán a legellentétebb nézeteket is teljes szellemi jóhiszeműséggel lehet összemérni?

Először is az illetékesség kérdése. Beszélhetek-e én s általában egy nem zsidó a zsidóság alapproblémáiról, lelki meghatározottságáról, jövő lehetőségeiről? Mert — csodálatosan — még szellőznek ilyen mondatok: Erről csak zsidó beszélhet, a zsidólelket csak zsidó értheti meg, a zsidóproblémára csak zsidó adhat feleletet.

Ha ezek a mondatok azt a banalitást akarják szavakba rezsztetni, hogy mindenkinek elsősorban saját magának fájhat és fájjon a feje: ellenvetés nem fog hangzani. De mihelyt ez valami kiválasztottságot, kivételességet, kaballisztikus misztikumot jelent: korlátoltság és beteges érzékenység.

Kiváló zsidó írók, tudósok, politikusok hajoltak a magyar lélek felé és láttak ott meg új szemnyitásra érdemes dolgokat. Taine olyan egységbe látta az angol lelket, hogy azután majdnem szuggeráló tényező lett az angolok magáranézésében. Vogüé pompásan magába szimatolta az orosz lélek egy pár alapvonását. És íme van egy nép, Isten kiváltságos nebánsvirága, melyhez idegen analízis, idegen kritika nem nyúlhat! Ugyebár erről ma már vitatkozni sem érdemes?

Hozzájárul éhez azután a magyar viszonyok közt az is, hogy az Önök feje talán éppen annyira fáj nekünk, mint Önöknek. Mert még egyszer ismétlem: dacára minden keresztény vagy zsidó korlátoltságnak és elzárkozottságnak, a magyar zsidóság történelmi problémáját többé nem lehet elválasztani a magyarság problémájától. A zsidóság lelki és anyagi élete annyi gyökérrel szövődött bele a magyar életbe, hogy jövőjének, fejlődésének, elhelyezkedésének kérdése egyike a magyarság vitális alap-, problémáinak.

Én tehát a kérdést emberi és magyar nézőpontból ítélem meg. De — és a dolog itt kapcsolódik Önökhöz — be akarom bizonyítani, hogy itt az emberi szempont egzszersemind a legcélszerűbb magyar és zsidó szempont. Hogy az Önök által képviselt irány talán még nagyobb veszélye a zsidóságnak, mint a magyarságnak és emberi visszaesés is. Hogy az én szempontom elfogadása a zsidóságot és magyarságot egy nagy termékeny emberi közösségbe egyesítené.

Mindenekelőtt még egy fontos megvilágítást. Igen sok

intranzigensül sovinszta és orthodoxhitű zsidót ismerek. És ezeket a lelki formákat egyénileg a lehető legszélesebb emberképességgel élvezem. Valami különös mély megindulás fog el ezek előtt az erős lelkek előtt, melyek több ezer év szörnyűségein át érintetlenül hozzák felém az ószövetség zsidóját. Ezek az elzárkózott acélmorálú, acélhitű fajlelkek az emberegység legcsodálatosabb produktumai. És van-e más cél és gyönyörűség mint az egység?

De ez a zsidó nem akar „modern” lenni, nem paklizza magát „szabadgondolkodóvá”. Teljes megvetésem az ellen a zsidó (és a protestáns ellen is) fordul, ki a maga nemzetiségében kannibálsoviniszta, a maga hitében vakul bigott, de mert a más faji elfogultságától szabad, a más hitét nem hiszi: „szabadelvűnek”, „modernnek”, „felvilágosultnak” fújja fel magát s olcsó szabadgondolkodással ökörnyálazza tele a levegőt. Ez csalás, ez szellemi becsstelenség. Mert más alapon ítélem meg magam és másokat, mert emberi értéklésben svindlizek. Aki szombaton nem ír, aki Máriát imádja, aki Kálvint vakon követi, lehet igen tiszteletreméltó értékes ember. De nincs joga semmilyen hitet, semmilyen fajiságot elfogultságnak pédikálnia, nincs joga mással szemben kritikái alapra állania, mikor az az alap, melyen önmaga áll, kizár minden kritikát. Nincs joga megvetnie másnál azt a lelki alapot, melyben saját maga értékét látja. Aki ezt teszi, vagy végtelenül korlátolt, vagy gonoszul rosszhiszemű.

Én tehát az elzárt lelkű, jóhiszemű sovinszta és vallási-orthodox lelket becsülöm és nagy történelmi értékét elismerem. De magam a kritika, az emberré-szélesülés, a faji és vallási ellentétek letörésének híve vagyok. És mihelyt a kritikái alapra állok, jogosultnak tartok minden kritikát, azt, amelyik az én haladó elveimet érinti épen úgy mint azokat, melyekkel én az emberi elfogultságokat tárgyalom. Mert csak ez lehet becsületes szellemi álláspont.

Ez az álláspont eleve kizár minden érzékenységet, minden elhallgatást vagy ferdítést. Még egyet lehetne felhozni: az elnyomott nép ellen az igazságos kritika is igazságtalan kegyetlenség, mert az elnyomók kezébe ad fegyvert. Ez tényleg erős érv lett volna ezelőtt száz évvel. De most a zsidóság történelmi fejlődésében elért ahhoz a ponthoz, mikor nem csak kritika-képes, de életszüksége az elfogulatlan kritika. A magyar zsidóság úgy megizmosult, olyan életalakító hatalmas realitások ura, hogy

a kritika alól többé ki nem vonhatja magát. Lehet, hogy e kritikával olyanoknak okozunk örömet, akiket nem kívánunk az ellentáborból hozzánk szimpátiálni és olyanokat szomorítunk meg, kikkel együtt szeretnénk harcolni. De melyik irány vagy faj kritikájánál nem történik ez meg?

Két nagy irány nyílik a jövőbe a zsidóság előtt. Az egyik: íme, felszabadultunk, erőnk megteljesedett, életeszközeink megszorodtak. Tömörülünk most egy nagy egységbe, emlékezzünk vissza, hogy nemzet vagyunk. Tömörülésünk célja, alapértelme: legyünk zsidók mindenben, alku nélkül.

Igen ám: de mi adja meg a „zsidóság” tartalmát, mit jelent zsidónak lenni? Hol rejlenek e fogalom jegyei, meghatározottságai?

A felelet — kétségtelenül logikus és érthető — ennek az iránynak a követőinél a következő:

A zsidóság mint egyénileg körülzárt történelmi adat azokban az iratokban, törvényekben, szokásokban, tradíciókban van, amelyeket legszélesebb értelemben zsidó vallásnak, hitnek nevezünk. Ez a hit az, mely a zsidó zsidóságát megőrizte a különböző népek ellenséges keverékében. Az a psziché, mely az ószövetségben, a talmudban, a zsidók morális és egyéb tradícióiban van: az az érintetlen „zsidó”. Ide tartozik minden külsőség és belsőség: az a hit, az a morál, azok az ethnográfiai szokások. És ebben a tekintetben egészen speciális helyzete van a zsidóságnak az európai népek között. Mert egyiknél sem szélesedett a vallás annyira minden faji és nemzeti jegyek rezervoárjává. Vagyis helyesebben: a zsidóság megőrizte sajátos történelmi szerepében a primitív népeknek azt a kulturállapotát, midőn a faji, politikai, morális, tudományos és egyéb lelki tényezők még nem differenciálódtak szét a vallásból. A kereszténység első sorban nemzetköziség, résztvevés valami szélesebben, mint a faj. A zsidó vallás (nevetséges ellenérv volna, hogy vannak másvérű zsidók is) nem csak vallás, a Jehova nem csak Isten. A vérnek, a testi-lelki egyből-fakadásnak húsos szimbólumai, melyek az embertörténet egyik legnagyobb csodáját csinálták meg: a zsidó lélek integrális megőrzését kétezer év véres kavargásában.

Természetes, hogy az egység kedvéért, az élet nyomása alatt kell majd tenni engedményeket a különböző intenzitású zsidóságoknak. De ennek a sovinszta zsidó nemzeti egységnek lelki alapja, tónusa, életforrása mégis az a zsidó psyché lesz,

mely már évezredekkel ezelőtt olyannak alakult ki hitében, moráljában, fajiságában, amilyen. És ennek a pszichének intranzigens érzékenysége rikolt a *Múlt és Jövő* lapjain: Zsidónak kell lenni a kicsiny és a nagy dolgokban. Zsidónak lenni az évszámításban, a napok elnevezésében, féltékenyen őrizni az elveszéstől mindent, ami zsidó, ha ma már értelmetlen, funkcióját veszített kuriozitás is. Szóval: megalkotni egy intranzigens nacionalista és hívő zsidó egységet, mely egy leendő nagy zsidó nemzet alapja legyen.

Minden vérnek megvannak a maga jogos álmai s a zsidó nacionalista álmokok közt nem egy szép Donkisott-típust ismerek. S amíg ez az álom szeretet s az érte való harc a jó-hiszeműség, az altruizmus jegyében folyik: az irány lehet tévedés, de az érte küzdő ember hős és nemes.

A másik irány hívei ezt mondják:

A zsidó épen azt a fejlődési utat követi, mint a többi fajok s ezt az utat talán legmesszebb előre a francia világította meg. A francia egy önmagán végzett hősiesség operációval tette magát a világ tanítómesterévé. Mikor mindaz a társadalmi erő, mely a hitben és a sovinizmusban volt, kiteremte a maga képességeit, mikor ez a két lelki erő már csak múltat dermesztett: kiégette ezeket a lelki tényezőket s életét szélesebb emberi princípiumokkal rendezte be új termésre. És ezzel fajisága nem vesztett. Ellenkezőleg: a „franciaság” elérte a fejlődés ama legmagasabb fokát, hogy nem volt többé szüksége a hitre, a sovinizmusra, a külsőségek és szimbólumok konzerváló erejére. Mert a francia, már a kozmopolita eszméket s a legáltalánosabban emberi művészetet is „franciául” csinálja. Fajisága többé nem monopol-istenben, nyúzottbőrű sovinizmusban, céljukat veszített tradíciókban van, hanem a szem speciális nézésében, a gesztusok finom hajtásaiban, a lelki alkotás végére mehetetlen finom gyökereiben. Úgy érték el az „ember” legszélesebb formáját, hogy mindent belevittek a „franciából”, ami érték volt. Szétzúllhat majd Franciaország, lehetnek majd a franciák Európa új lengyeléi, de a „francia” állandó hatalmas kultúrtényező lesz s épen úgy fog élni és teremteni összes értékeivel, mint a „görög”. A zsidóság célja tehát nem lehet az, hogy egy éhes utópia gyomrába gyúrja ereje legjavát. A „zsidóságot” nem lehet egy elavult Jehovába, kihalt formákba, értelmetlenné lett hagyományokba beleprokusztészezni, mert ez már nem a jövőt alkotó „zsidó”. Az, ami „zsidó”: az észnek sajátos diszpozíciója, a

karakternek bizonyos ereje, a szemnek látása s mindazok a nagy emberi értékek, melyek hívő vagy hitetlen zsidókból belefakadtak a kultúrába s a zsidóság diadalmas trófeumaival jegyezték meg Európa haladását. Vannak és lehetnek zsidók, kiknek már képzeljük sincs a zsidó vallásról, szokásokról, hagyományokról, kik már el is felejtették vagy tagadják, hogy zsidók: ha a zsidó ősök organikus erőivel viszik előbbre a kultúrát, termékeny és értékes a zsidóságuk. A zsidóság feladata minden nép körében — épen mert szabad az illető népek faji megkötöttségeitől — elsősorban emberi. Társulni az illető nép azon elemeivel, melyek a legszélesebb emberi egységet, igazságot és kultúrát akarják: ez az ami zsidó. Lerombolni mindent, mi az anyaméhet teszi az emberérték kritériumává: ez az ami zsidó. Felkarolni, áttermékenyíteni az illető faj minden értékes életnyilvánulását, harcolni a múlt dermedt torzai ellen: ez az, ami zsidó. Lehet, hogy egyszer a Jehova meghal, ószövetség és talmud kifakulnak az emberekből, elpusztul az egész zsidó ethnográfia, de a „zsidó”, mint eleven erő, ki fog kiáltania a kultúrából: én is út, igazság és élet vagyok. A zsidóság: a legszélesebb elfogulatlanság, a legemberibb haladás.

Íme: elértünk a termékeny álomhoz, mely a názárethi zsidó forradalmárt a zsidó sovinizmus és klerikalizmus ellen hajtotta. Mert ez a nagyszerű ember első sorban a zsidóságé, az ő gyötrődő, örök meghasonlásának fájdalmas, dicsőséges szimbóluma. Mert a tragikus ellentét nem a kereszténység és a zsidóság, hanem a betű-zsidók és Krisztus-zsidók között van.

Azt talán nem is kell fejtegetnem, hogy a magyarságra melyik irány követői jelentenek hasznot. De az emberi és a zsidó szempont. Vajjon emberi szempontból kívánatos-e, hogy egy faj legyen a mai viszonyok közt azzal a lelki meghatározottsággal, mely évezredekkel ezelőtt az ottani klíma és az akkori ráhatások eredőjeként keletkezett? Használható eszköze lehet-e a kultúrának az a hit, az a morál, azok a tradíciók, melyek egy régen eltűnt primitív, ellentétes kor erőiből fakadtak? És vajjon zsidó szempontból tanácsos-e egy olyan vallási és nacionalista ideológiát fentartani, mely ideológia a zsidóságot kétezer éven át Európa elkárhozott lelkévé tette?

Mert ezt kell megérteni: a zsidóság gyökeresebben van eljegyezve a haladásnak, az emberiségnek és a kultúrának mint Faustus lelke az ördögnek. Miért volt Európa mártírja a zsidóság kétezer éven át? Mert Európában kétezer éven át az

a psziché teremtett életet, amelyet a *Múlt és Jövő* most a zsidóság számára újra fel akar éleszteni. Az a konok vallásosság, minden fajiságot cirógató kritikátlan sovinizmus, a faji hiúságot matatgató beteges maszturbáció, a felekezeti és faji érzékenység mesterséges élesztése. Vajjon ha ezt a pszichét kezdjük hirdetni a zsidóknak, nem adunk-e jogosultságot más tömörülések elfogultságainak, nem tesszük-e ki az emberi értékeket megint az aki bírja marja gyalázatos dulakodásának?

Mert aki úgy magyar és keresztény, mintahogy a *Múlt és Jövő* zsidó: az szükségszerűen idegenkedő, gyűlölködő, érzékeny minden zsidó ellen, az szükségszerűen „Alkotmány”. A magyar protestantizmus egy része már összefogott a katolikus klerikalizmussal egy nyílt konzervativizmusban és egy sunyi antiszemitizmusban. Komikus tragikum volna, ha a zsidó nacionalisták azzal a konzervativizmussal fognának kezét, mely ép e kézfogás alapjánól kifolyólag majd őket is kiirtaná, ha nem lesz majd szükség a bajtársaságra. Vagy az lesz a zsidóság jogcíme az élethez, hogy keresztény társait túllicitálja az elfogultságban, a maradiságban? Ha négy eretnek megégetésével felel a katolikusok két máglyájára? Azután micsoda szent hagyomány volna az, ha borjú-frikandóinkat mi is még mindig magunk alatt puhitnók csak azért, mert őseinknek csak ilyen ambuláns konyhájuk volt? A zsidóság igen sok tradíciójának van-e most komolyabb értelme?

Szeretném a legszeretőbbben emberi szavakat megtalálni, hogy kereséseim szomorú szép tanúságait bevigyem ifjú zsidótestvéreim lelkébe. Szeretném elmondani nekik fiatalságomnak fájdalmas lelki útját. Én is voltam egy kizárólagos egység híve, én is hittem, hogy kiválasztott faji és vallási elemekre lehet még egy magyarmentő egységet építeni. Én a régi protestáns paposcsalád fia szaturáltam magam katolicizmussal, mert azt hittem, hogy csak egy nagy katolikus renaissance adhat egységet a cafatokra különbözött Magyarországnak. E hit kedvéért voltam antiszemita, azzal az általános, nem személyes, magasabb koncepciójú antiszemitizmussal, mely nagy tévedés, de nem lelki hitványság. Nagyvárad volt az én Damaszkusom. Itt láttam be, hogy a történelem folytonosan új életet teremt s hogy nem lehet holt formákkal és embernyírással jövőt csinálni. Itt ütött meg mint egy reveláció a zsidóság csodálatos teremtő ereje. Ez az új látás lett aztán oka, hogy Magyarország egyedüli salvatóját a legszélesebb humanitásban, a legkisebb elfogult-

ságban hiszem. A zsidóságnak talán sehol a világon nincs oly nagy hivatása, mint Magyarországon. A zsidóság legyen az eleven cement, mely új, emberi termékeny közösségbe forrassa Magyarország népeit. A zsidóság legyen a feloldó kéz, az új lépést innerváló ösztön, a kibékítő szó. Tegye tisztelettel múzeumba a múlt lelki ócskaságait s legyen hősiesen, jövősen, emberileg zsidó. És ha szükség lesz rá e munkában: ölje meg a Jehovát, ölje meg a törvényt, ölje meg az Ószövetség és Talmud zsidóját, de váltsa meg újra az embert.

Tisztelt Uraim, ez a feleletem az Önök érzékenységre. Lehetnek Önök más nézetten, tarthatják tévesnek, veszélyesnek nézeteimet, de tudatos hazugság nélkül antiszemitizmussal senki sem vádolhat. Igen sokat akartam az önök lapjából citálni, melynek minden számát és minden betűjét olvastam. De e citátumok egy ilyen rövid cikkben igazságtalan arányúak lettek volna s igen olcsón hajtották volna a malmomra a vizet. Amit kivetendőnek tartok az Önök fájában, annak tartom a magaméban is, amilyen utat és jövőt szeretnék a zsidóknak, azt jelölném meg fajom embereinek is. Époly korlátolt és beteges társadalmi tünetnek tartom a keresztény szülőt, ki nem adja gyermekét zsidóhoz, mint a zsidó szülőt, ha eltiltja gyermekét a kereszténytől. Amilyen nevetséges ostobaságnak tartom üldözni a keresztényt, ha más vallásra tér, épen olyanak tartom vicso-rogni a zsidó ellen, mert más vallásba szórakozott át. (Bár vannak kevésbé ízléses áttérések is) Ha az elfogultságot társadalmi veszélynek tartjuk, üldözendő minden elfogultság zsidó vagy keresztény. Ha a társadalmi jelenségek értékelésénél kritikai alapra állok, épen olyan teljes mértékben kritikám jogkörébe tartozik az egyik hit, mint a másik, az egyik faj, mint a másik. A fajok munkás összeolvadása, a vallási kannibáлизmusok kiégetése: ez Magyarország egyetlen lehetséges jövője. És az olyanok, mint Önök, kik a faji és felekezeti érzékenységeket táplálják, csinálhatnak jó üzletet, de rossz szolgálatot tesznek a zsidóságnak, a magyarságnak, az emberiségnek.

Emil Isac: A progresszív román sajtóról

— Ajánlom e sorokat nemes barátomnak Ady Endrének —

I.

Közöttünk románok és magyarok között, a politika furcsa válaszfalat emelt, amelyet hiába iparkodunk mi modern emberek lerombolni; a nacionalisták mindkét részről gondoskodnak arról, hogy a kulturszimpatiákat csökkentsék, a két nemzet progresszív-szellemű erőifejtéseit devalválják s minden nemzeti megnyilatkozást a fajtság kicsinyes és rosszindulatú kritikájával kísérik. Természetesen, ott, ahol két nemzet között politikai antagonizmus és faji gyűlölet uralkodik, a kulturviszonylat nem lehet normális, az egyik faj a másik faj szellemi produktumait alsóbbrendűeknek tartja s a kritikai nivellum híján sokszor a nemzeti kultúra erkölcsi tőkét a fanatizmus helyettesíti, amely vakká és gyűlölködővé teszi azokat, akik a nemzetek sorsát intézik. Nem kell felesleges és hosszas magyarázatokba bocsátkoznom, hogy állításomat pozitív alapra helyezzem; úgy a román, mint a magyar kultúrtársadalom rég tisztában van azzal, hogy ami közöttünk románok és magyarok között történik, az tulajdonképpen nem is faji, sőt nem is politikai harc, hanem a régi feudális Magyarország harca az új magyar társadalommal.

Tulajdonképp itt kellett volna kezdenem az esszayt amelyet, annyiszor megígértem Jászi Oszkárnak s ez a mondanak kell, hogy kiindulási pontja legyen az én cikkemnek, amelyben őszintén, művészhez és emberhez illően bebizonyítom, miszerint nálunk románoknál is feltalálhatók az új társadalmi fejlődés tünetei, nálunk románoknál is sokan vannak, akik az új románságot frázisos és klerikális demagógia nélkül akarják megcsinálni, akik nem káromkodó virtussal, nem hejehujás paroxizmussal keresik a jövőt, hanem akik morális kényszerből teljesítik kötelességüket.

II.

Szorosan vett román kultúráról kétféleképp beszélhetünk. Felsorolhatjuk először az erdélyi, ú. n. „transilvanizmus”-t — és azután a romániai, ú. n. „anyakultúrát”. Az erdélyi román kultúra első jelenségei már a XVI. századbeli krónikások bibliai fordításai voltak s csupán a XVIII. század elején, az ú. n. „latinisták” korában függetlenedik a proselitizmustól. Az 1848-as eszmék természetesen nagy hatással voltak az erdélyi román kultúrára s az akkori idők tanítása nyomán fejlődtek ki oly egyéniségek, mint Saguna, Baritiu György és Mocsonyi Sándor, akik egymagukban fényes és originális képviselői a román szellemnek. Barițiu György 1838 március 12-én megindítja a legelső román napilapot: *Gazeta Transilvanie* címen, Mocsonyi Sándor filozófiai és publicisztikai működése megalapozza a „Nemzeti párt”-ot, Saguna, a nagyszerű és kiváló képzettségű román főpap pedig friss szellemet visz az ortodox egyházba. Baritiu nyomán, aki a legelső napilapot adja ki, az erdélyi román kultúra számottevő munkásokat kezd produkálni. Ezeknek egyrésze (Babes, Hódos), Romániában telepszik meg. Erdélyből megy ki a legkiválóbb publi-

cisták egyike, Slavici János személyében, — a kulturegyéniségek más része itt marad Erdélyben, többek között Cipariu Timoteu, a pompás tudású balázsfalvi kanonok 1847-ben kiadja az *Organul luminării* c. újságot s megteremti a román klasszika filológiát. Minden periférián megkezdődik a harc a haladásért, s egymásután alakulnak a kulturegyletek: a nagyszebeni *Astra*, a „Színházépítő társaság”, az aradi *Astra*. Vulcan József nagyváradi ügyvéd megteremti a legelső román szépirodalmi lapot: *Familia* címen, amely már a román kultúra egyöntetűségeért száll síkra s számos politikai lap indul meg, többek között a *Federaciunea*, a *Tribuna* Nagyszebenben, az *Unirea* és a *Telegraful român*, mint érseki hivatalos lapok. A *Tribuna*, az első radikális erdélyi román lap, a kilencvenes évek legelején munkatársaival súlyos konfliktusba kerül. Ezek egyrésze megunva a nemzetiségi párt passzív politikáját, Aradon új lapot ad ki: *Tribuna poporului* címen, amely átolvadt a *Tribuna*-ba, azután a *Luptă*-ba s legutóbb a *Románul*-ba.

Nagy, durva vonásokban, így rajzoltam meg az erdélyi román kultúra gerincét. Sokkal érdekesebb s tanulságosabb azonban a romániai román kultúra fejlődése. Erről természetesen egy cikk keretében lehetetlen volna beszámolni. A számok és adatok oly óriási tömeget igényelné, amely bátran meghaladná egy egész kötet terjedelmét. Ezúttal csupán a román hírlapirodalommal kívánok foglalkozni.

A mai Románia kultúrája szorosan összefügg az erdélyi román kultúra fejlődésével. A legelső román napilapot erdélyi ember adta ki, s ugyancsak erdélyi románok tartották fenn a legelső román szépirodalmi lapot. Erdélyi román költők csinálták meg az új román irodalmat. Románia intellektuális fejlődésének majdnem valamennyi számottevő tényezőjét erdélyi románok alkotják. Nem csoda, hogy a romániai kultúra még most is — fejlődése kezdetén — szívesen nyitja meg kapuit az erdélyi románok számára. Nincs az a romániai kultúrintézmény, ahol meg ne találják az erdélyi román „harcos”-t, s a romániai sajtóban különösen nagy figyelemmel vannak az erdélyi románok iránt.

Nem szabad túlzásba esnünk, s nem szabad túlbecsülnünk az erdélyi románság kulturális hajlandóságát. Az 1840-es években Románia fejlődésére sokkal nagyobb hatással volt az ú. n. „fanonota kultúra, mint a mai erdélyi román, s ennek dacára, a mai román kultúrában hiába keresnők a görög hatást. Az 1860-as évek olaszosító tendenciái is hatástalanok maradtak, s az Alexandri által importált gall „faji önérzet” csúfosan megbukott 1906-ban, amikor Jorga diákjai véresre verték a bukaresti Nemzeti Színházban franciául játszó bojár csapatot.

Függetlenségét valóban azonban még csak most kezdi megszerezni a román kultúra, amikor Romániában is akadnak bátor szellemű férfiak és újságok, amelyek a haladást szívvel-lélekkel elősegítik, anélkül, hogy a nemzeti öntudatot megbántanák — s anélkül, hogy az emberi haladást bármiképp is befolyásolni akarnák. Ezekről az emberekről, akik újak s ezekről az újságokról, amelyek már más múlttal bírnak, hosszasan megemlékezni nem csak örö-

mömre szolgál, de egyben kötelességemnek is tartom. Örvidenem kell mint írónak, hogy nálunk románoknál is megindult a tisztító tűz, amely a hamis bálványokat hamuvá égeti s az örökös emberi ideált hirdeti.

III.

A romániai sajtónak három korszakát különböztetem meg. Az első korszak, az ú. n. „hazafias intolerancia” korszaka. Ebbe a korszakba tartoznak mindazok a román újságok, amelyek magasabb emberi törekvések nélkül, kizárólag a román nacionalizmust szolgálták. A második korszak az ú. n. „kritikai” korszak. Az ebbe tartozó újságirodalom már bizonyos franciás előkelőséget sajátít el, az újságirodalmat a kultúra fejlődésétől nem zárja el, tagjainak intézmények és életrevaló vállalatok által biztos megélhetést biztosít. A harmadik korszak, az ú. n. „újkorszak”, a román sajtó mai állapota, amely európai értelemben véve, egyike a legpompásabban fejlődött sajtóknak a nemzeti önteltség nélkül állíthatom, hogy a romániai politikai sajtó sokkal fejlettebb, mint a magyar, technikája invenciózusabb, kiállításra fényűzőbb s ha bárki az *Adevdrul*-t olvassa, meggyőződhet könnyen, hogy Romániának szerencsés ipari fejlődését elsősorban az újságok érzik meg, amelyek gazdagok, akár csak a braziliai hírlapházak, amelyeknek berendezéseiről csodákat beszélnek az angol újságírók.

Nem fogok sem az első, sem a második korszakba eső újságirodalommal foglalkozni, amely egyáltalán nem érdekli a magyar közvéleményt. A román kultúra fejlődéséről meggyőzni az intoleráns vezető köröket céltalan és felesleges. Vannak előítéletek, amelyek ellen küzdeni oktalanság. Ilyen előítélet a magyaroknál a román kultúra iránt érzett mély megvetés. Beszéltem előkelő, nagy tudású magyar politikussokkal, akik engesztelhetlen gyűlölettel szóltak mindarról, ami román s akik dacára, hogy a román kultúra előttük *terra incognita* volt, a románság kultúrharcairól ellenszenvvel beszéltek. Nagyon igaza volt Ignotusnak, aki azt írta egyik cikkében,* hogy elmúlt az idő, amikor a román kultúráról lekicsinylőleg lehetett beszélni. S ha a bátorhangú, kiváló magyar író ezt vallja a román kultúráról, mért ne vallaná ugyanazt a magyar sajtó a román sajtóról? Mért keressük hibáit, orientális szentimentalizmusát, elfranciásodott energiáját annak a nemzetnek, amely a Balkánon úgy a szellemi, mint az állami *status-quo*-t tartja fenn? Szerencsére, a romániai újságok sokkal fegyelmezettebbek, mintsem a gyűlölet exponensei legyenek. Mily szépen mondta Rădulescu-Motru, a kitűnő román egyetemi tanár, a *Noua Revista Romána* programszámában**, hogy a román kultúra és a román sajtó szorosan összefüggnek egymással s hogy egyiknek élete a másikéhoz van kötve. Egyiknek kölcsönhatása érezhető a másikon, s így minden a román sajtóhoz kötött esemény a kultúrát szolgálja.

Vegyük elő Eminescu, a nagy román költő *Timpul*-beli szerep-

* Az új magyar irodalom. *Nyugat*. VI. 6.

** *Noua Revista Romána*. Programul. (N. R. R. Vol. 1. 1900.)

lését. Modern, európai értelemben vett újságírásról még ekkor nem beszélhetünk Romániában. Dacára a *Convorbiri literare** által kikényszerített előkelő gondolkodásmódnak, a Jassy-ban megjelenő *Tim-pul*, Eminescu cikkei dacára sem nevezhető a legelső komolyan szerkesztett román újságnak, mint ahogy tévedés lenne azt hinni, hogy a román kritikai irodalom Titu Maiorescu-val kezdődött. Már Bolliac** kiadott egy korához képest nagyon fejlett újságot sBarițiu György-nek 1838-ban kiadott *Gazeta de Transilvania*-iában s *Foia literară*-ában megtalálhatók halvány körvonalai a progresszív eszméknek, de az új román sajtóirodalom csupán az 1890- es években kezdődött, amikor a Beldiman által alapított *Adevarul* mellett egy oly szellemi triumvirátus alakult, amelynek közös munkálkodása az új román kultúra alapjait vetette meg. 1900-ban indult meg Bukarestben három egyetemi tanár szerkesztésében a *Noua Revista Romána*. Politikai szerkesztője: C. Rădulescu-Motru***, történelmi rovatának vezetője: Jorga Miklós†, irodalmi részének vezetője:

* *Convorbiri literare* a legszámottevőbb, ú. n. „junimista” szépirodalmi revue, amelyet Titu Maiorescu, Pogor Vazul és Negruzzi Jakab alapítottak s amely hivatalos lapja volt a jassy-i „Junimea” c. társulatnak. A *Convorbiri literare* volt a revue, amely Alexandri-tól kezdve minden számottevő munkását a román irodalomnak kebelébe fogadta. Ma is létezik. Szerkesztője Mehedinți bukaresti egyetemi tanár. A *Convorbiri literare* ma már doktriner jellegű, konzervatív folyóirat lett. (V. B. Kanner: *La société „Junimea”*. Paris, 1906. p. 22.)

** A román kultúra egyik előharcosa. Kítűnő lapot adott ki Erdélyben *Buciumul* címen.

*** C. Rădulescu Motru a bukaresti egyetemen a szociológia és filozófia tanára. Kiváló, európai képzettségű publicista, aki úgy tudományos munkásságával, mint hírlapírói működésével megalapította a konzervatív-demokratapárt hírlapirodalmát. Leghíresebb munkája a *Puterea suferetească* (A lelki erő) c. munkája, amelyet a bukaresti Tud. Akadémia nagy jutalommal tüntetett ki. Motrunak hírlapi cikkei franciául és németül is állandóan megjelennek.

† Jorga Miklós, a bukaresti egyetemen a román történelem tanára, a modern román tudományos irodalom egyik legragyogóbb képviselője. Az 1892-es évek elején debütált egy *Schite* (Forgácsok) c. kötettel, amelyben erős kritikai érzékkel irodalmi tanulmányokat közölt. Nemsokára politikai és tudományos pályára lépett, 1901-ben kiadja a *Sămănătorul* c. lapot, amely a nemzeti önzés politikáját viszi az irodalomba, heves harcot kezd a modernség ellen, közben negyvennél több tudományos munkát ad ki. Leghíresebb munkái: a bizantin császárságról és a török császárságról írt könyvei, amelyek angolul és németül jelentek meg, a tudományos körök kitüntetése mellett. 1906-ban kilép a *Sămănătorul* és a *Minerva* c. lap vezérlőbizottságából s megalakítja a *Floarea darurilor* c. szemlét, amelyben az összes idegen költőket akarja románul ismertetni, de ez a lap egy év után — pártolás hiányában — megszűnik. Jorga 1908-ban kiadja a *Neamul rominesc* c. politikai lapot, amelynek szenvedelmes hangja, antiszemita és reakcionárius iránya nagy hatással volt a román sajtó fejlődésére. Ujabbán kizárólag ebbe a lapba ír s egy heti lapot ad ki *Lumina nouă* (Az új fény) címen, amely teljesen a francia *Libre Parole* szellemében működik.

Densusianu Ovid* volt. Ennek a szemlének megindítása jelenti a modern román sajtó megnyilatkozását. Hatalmas pénzüsszeggel, grandiózus alapon indult meg a lap 1900-ban. Programjában Motru professzor megígéri, hogy az emberi jogok kiküzdéseért fog harcolni. A zsidók egyenjogúsításáért itt hallatszanak az első hangok. A *Noua Revista Româna* kegyetlen dühvel támad a román bojárok ellen, akik rabszolgasorban tartják a parasztságot. Kitűnő közgazdasági munkákat népszerűsít. Antidinasztikus hajlamaiból nem csinál titkot s forradalmi eszmékért lelkesedik. A tradíciók teljes letörése árán, friss, progresszív hangot akar a sajtónak adni s úgy látszik, hogy döntő jelentőségű lesz a lap Románia szellemi fejlődésére. De a három különböző egyéniség nem tud megférni. Jorga megcsinálja a *Sămănătorul*-t, utólag a *Neamul romînesc*-ot, Densusianu Ovid pedig a *Viata Nouă* sáncait kezdi felépíteni s *sui generis* politika érvényesülni kezd a román sajtóban. Progresszíveknek tartott lapok, mint például a *Minerva* átmegey a konzervatív Kantakuzéne csoport kezébe s a radikális Románia fejlődését átveszik friss, modern lapok: az *Adevărul*, a *Viata Socială*, a *Facla* és a *România Muncitoare*.

IV.

A román tud. Akadémia közlése szerint Bukarestben 584 lap jelenik meg, amelyek túlnyomó részben szépirodalmi és tudományos szemlék. Leghatalmasabb, de egyben legintenzívebb kulturmunkát a román modern sajtóban a napilapok, s ezek között az *Adevărul* fejtenek ki. Az *Adevărul*-t, amely ma a legkitűnőbb és legkomolyabb román napilap, egy radikális bojár: Beldiman alapította a XIX. század harmadik felében. A lap úgy indult, mint egy kimondott revolúciós-nárius orgánus, amelynek a feudalizmussal és a plutokráciával leszámolni valója lesz. Természetesen a 90-es évek bojárjai nem jó szemmel nézték az *Adevărul*-t, amely függetlenül az osztálymoráltól, hatalmas ellenségévé vált az autokráciának. Az autokrácia, amely felborította Cuza vajda összes alkotásait, bosszút akart állni ezen a lapon is, s ha a közvéleményt nem tudta a lap ellen ingerelni, a zsidókérdéssel állandóan izgatva a kultúrligát és a diákságot, kitudta vívni azt, hogy az *Adevărul* ellen számos ízben merényletet kövessenek el a „nemzeti eszmék védelmezői”. A lap ellen úgy 1896-ban, mint 1899-ben, mint 1906-ban hatalmas tüntetéseket szervezett a reakció, s 1906-ban százazrekre rúgó kárt csináltak a „nemzeti ügy” buzgó védelmezői,

* Densusianu Ovid, a bukaresti egyetemen a román nyelv tanára. Első tudományos munkája: *A román nyelv története* franciául jelent meg s a *Sorbonne* első kiténtettjei közé sorozta. 1901-ben Jorgával szerkeszti a *Sămănătorul*-t, 1906-ban pedig kiadja a *Viata Nouă* c. szépirodalmi revue-t, amely hasonmása a magyar *Nyugat*-nak s európai stílust vezet be a román sajtóba. A *Viata Nouă* írói alkotják a román szimbolista irodalmat s Densusianu tudományos vezére a román sajtóban a progresszív irodalomban. Densusianu most adja ki korszakalkotó művének második kötetét Parisban s új munkán dolgozik, amely a latin népek pásztorságával foglalkozik.

akik összerombolták az *Adevărul* palotáját. Akadtak azonban védelmezői is a lapnak, s ezek a védelmezői az *Adevărul* olvasói voltak, akik 1908-ban már meghaladták a kétszáztezret, s így ma az *Adevărul* a legelterjedtebb napilap Romániában. Az *Adevărul*, amely kezdetben a demagógia legtüzesebb fegyvereivel dolgozott, idővel rapszódikus heveségét teljesen elfelejtette, mert a lap vezetését C. Mii le vette át. Mille az első, európaiag képzett román újságíró. Panu Györgynek, a nagy román publicisztának a tanítványa, de amíg Panu inkább finomkodó stílusáért nevezhető a legkiválóbb román újságírónak, Mille-ben az intuitív újságírás minden kvalitása megtalálható. A kilencvenes évek szomorú és csüggedt idején jött ez a kitűnő tollú ember az *Adevărul*-hoz és európai műveltsége, szociális érzéke, borotvaéles judiciuma egyszerűen a legnagyobb újságíróvá tették. Bámulatos gazdag érzéke volt minden iránt. Lapjához csalogatta a mai Románia kiváló egyéniségeit: Costa-Foru-t, Gherea-t, Racowsky-t, Cocea-t, Caragiale-t. Politikájában hűen támogatta Take Jonescu-t, aki a mai modern Romániát csinálta meg, s kíméletlen harcot indított a bojárizmus ellen. Konzekvensül és kitartóan támadta az agráriusokat, akik földbirtokpolitikájukkal teljesen kizsarolják a parasztságot, s ugyancsak sokszor gyilkos harcot vívott a katonai diktatúra ellen, amely Romániában a klerikalizmust helyettesíti. S hogy az *Adevărul* munkássága mennyire összeforrott a modern Románia történelmével, az abból is látható, hogy ennek a lapnak az erejétől még most is a leginkább félnek a román kormányok.

Az *Adevărul*, amely napilapként indult meg, az évek folyamán reggeli lapot és heti szemlét kezdett kiadni. A reggeli lap a *Dimineața*, amely a legnagyobb boulevardlap Romániában, a hetilap a *Facla* volt, amely most politikai lapként, óriási példányszámban jelenik meg.

A *Facla** intellektuális alapon folytatja az *Adevărul* politikáját. Amint az *Adevărul* politikailag küzd a reakció ellen, ugyanezt teszi a *Facla* a román szellemi élet összes reakciós megnyilvánulásai ellen. Kíméletet nem ismerő kritikával kísér mindent. Szerkesztője Cocea, a román szociáldemokrata párt titkára, aki Jaurès-tól, Carl Kraus-tól és Nordau-tól tanult. Félelmet nem ismervén megtámad minden intézményt, még a népszerű király népszerűtlen családi politikáját** is, s ragyogó tollával megteremti a sajtóirodalmi pasquille-t, ú. n. „arc-képsorozata”-val.*** A *Facla* fedez fel egymásután több kiváló román újságírót, Tudor Arghesi-t, Gala Gaiacian-t, Grigorie Damian-t, Const. Graur-t, akik a mai Románia legkitűnőbb újságírói. A *Facla* lap ebben az évben napilappá fejlődött s népszerűségénél csak a tekintélye nagyobb.

A progresszív román sajtóval karöltve, a román szocializmus is szóhoz jut. Akadnak bátor férfiak, akik a kilencvenes évek vége felé, orosz mintára munkásszövetségeket iparkodnak létrehozni, amelyek kulturális programot vallva küzdjenek a fennálló osztályuralom ellen.

* *Facla revistă socială. Facla ziar independent.*

** *Plosnita (A poloska) tacla. IV.*

*** *Figuri contemporane.*

Diamandy György, dúsgazdag bojár, barátaival együtt szocialista lapot alapít* s ennek a lapnak tudományos vezére Dobrogeanu-Gherea, a nagy román kritikus lesz. Az üldözések nem ártanak a pártnak, de annál többet a folytonosan megváltoztatott elvek, s a szocialista eszmék exponensei egymásután otthagyják a szociáldemokrata-pártot, s a liberális-pártba, Brațianu Jonel gyűlölködő, népellenes és reakciós pártjába lépnek be. *Viitorul* címen Bukarestben nagy napilapot adnak ki, amely harcot hirdet az agrárizmus és feudalizmus ellen, de közben teljesen megfér a konzervatív pártokkal. Jassyban, Románia második fővárosában pedig Bujor Péter és Stere Constantin vezetésével 1906 március 1-én megindul a liberális-párt tudományos szemléje *Viata românească* címen, amely az orosz poporanizmust példaképpül véve, rendszeres és folytonos küzdelmet vív a románság teljes társadalmi egyenlőségeért.** Ez a harc a sajtóban természetesen eredménytelen maradt. Egyrészt mert a nacionalista sajtó állandóan és kellemetlenül erőszakolja a parasztság letörése árán alakult középosztály (értelmiség) fejlesztését, másrészt mert a feudális osztály ideologikus kultúrát teremt, amely elkülönül a nemzeti kultúrától. Intézményeiben, berendezkedéseiben is olyan a román állami élet, hogy a szabadság és jogegyenlőség eszméje erőtlen sárkánya a liberális pártnak. Amennyire fiktíveknek látszanak a jelszavak a román sajtóban, ép annyira tényleges kultúrcélokot szolgálnak ezek egyes tudósok munkáiban. Konstatálható, hogy a pozitív gondolkodás és a haladás szelleme teljesen átjárta a román hírlapirodalmat. Az *Adevărul* nyomán sok száz napilap és szaklap indult meg, amelyek progresszív eszmékért küzdenek, s Romániának szellemi élete lassanként teljesen függetlenedik a politika konjunktúráitól. Nem érzelmek s nem sallangos nemzeti frázisok vezetik ezt az életet, hanem komoly képzettségű, nyugati műveltségű emberek, akik erős meggyőződéssel, fanatikus kultúrhittal irányítják a román kultúrmozgalmakat. Magyarországon ezekről keveset tudnak. Egyrészt mert Magyarországi informálói a román szellemi életnek csak oly mozzanatait tudják megismertetni, amelyeknek korrupszága és deprimáló erkölcstelensége megegyezik a magyar közélet hasonló mozzanataival. Nem kell azonban prófétai meggyőződés ahhoz, hogy végre a román és magyar kultúrérintkezést azok fogják megcsinálni, akik mindkét részről, szenvedelem és elfogultság nélkül képesek egymás bűneit és erényeit megbírálni.

* *Románia muncitoare*. Bucuresti.

** Íme programja: „A román nép az európai civilizáció mögött maradt, tény, amelyet a nép életével magyarázhatunk. Tudjuk-e mi a mi nemzeti kultúránkat beilleszteni az emberiség egyetemes kultúrájába? A válasz negatív lesz, mert nálunk nagy a különbség a felsőbb osztályok és a nép között és ezek mint két nemzet élnek. A felsőbb osztályok a nyugati kultúrához közelednek, de nem asszimiláljuk, az alsóbb osztályok sohasem emelkednek a nyugati kultúrához és a nép lelke idegenül áll a civilizált élettel szemben és nem szülhet igazi nemzeti kultúrát.

Ez csak azért történhetik meg, mert a parasztság nem kap az állami életben neki megfelelő szociális helyet és mert numerikus értéke nincs összehangban morális, nemzeti és gazdasági értékével. Csupán akkor leszünk egy nemzet (nép), amikor az összes társadalmi osztályok egy nemzetté lesznek.

Dukesz Arthur: A nemzeti eszme metafizikájához*

Az ismeretelméletnek sikerült végre leleplezni a *Ding an sich* problémáját. Mach mutatta ki, hogy a *Ding an sich* két egymással ellentétes és mégis egyidejűleg lefolytatott lélektani művelet eredménye, melynek során egyszerre akarunk gondos analízist és szintézist végezni. A *Ding an sich*-nek és járulékainak ezt a születési módját demonstrálja a szerző is 344 oldalon keresztül.

A nemzet- és államszerű illetve a nemzeti államszerű jelenségek ezer színével, bonyolult szerkezetével és a megismerés alól — valóban gyakran — kisikló sokoldalúságával szemben ugyanis nem követi a fogalomalkotás rendes módját, mely a megfigyelhető tulajdonságok fokozatos és óvatos elvonásával, az esetlegesnek elhagyásával jut mindig általánosabb, mindinkább közös vonásokhoz (melyek ugyan nem mondanak el mindent az államról, a nemzetről, de a legfontosabbat, a leglényegesebbet mindenesetre), hanem egyszerűen megteszi a „nemzeti géniusz”-t a nemzet és állam lényegének és miután ezt a megoldást önmagának előlegezi, akkor ebből, a szerinte mindenütt jelenlévő tulajdonságból igyekszik felépíteni a nemzet és a nemzeti állam egész épületét — íme az elhamarkodott analízisnek és az indokolatlanul és egyidejűleg véghezvitt szintézisnek gyilkos munkája, íme a *Ding an sich*-nek, az abszolútumnak vagy —ahogy a szerző mondja — a „nemzeti”-nek előállása.

Ám ez a metafizikai grammatika, midőn egyfelől a megoldásnak ezt a könnyebb módját választja, másfelől a problémával szemben való képtelenségét is bebizonyítja. Mert a „nemzeti”-nek ez az abszolút fogalmazása végtelen tartalmasságra való törekvésében vég” telén tartalmatlanná válik, mert azáltal, hogy mindenre magyarázat akar lenni, voltaképpen semmire sem lesz kielégítő magyarázat. Ez különben közös fátuma minden abszolútnak.

Ez az elmélet az egységesség helyett a sokféleséget keresi, az általános helyett a különöset — ami megfelelő helyen és időben lehet tiszteletreméltó iparkodás — de magát a sokféleséget téve központi megoldásnak: a lehetőségeknek egy olyan anarchiája áll elő, mely minden nevet méltóbban viselhet, mint a tudományét. Ha a tudomány a lehetőségek megszorítása, akkor ez az elmélet a megszorítások lehetetlenítése; időben és térben folytonosan változó és minduntalan változtatható megoldásokat nyújtó teória, amelynek labilitása, hajlékonysága, tévedési képessége mindenképpen nagyobb.

* Krisztics Sándor: *Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjaiból*. Budapest, Grill 1914. VIII+344 l.

Megható a szerzőnek önbeismerése: „Kétségtelen, hogy a nemzetnek ezt a személyi létét nem oly egyszerű és könnyű megérteni, mint akár az állam létének egyes jelenségeit, a gazdasági társadalmi momentumokat vagy a morálnak egyes parancsait. Hogy hogyan lehetséges az, hogy milliók és milliók, külön létük dacára egy nagy lényben egyesüljenek, továbbá, hogy ez a nagy lény teremtő erővel bírjon, tehát mintegy önmagának oka, „*causa sui*” legyen, azt logice igen nehéz megmagyarázni. Nem tudjuk logice bizonyítani, úgy mint a fizikai jelenségeket. Ezt csak részben tudjuk intuitív módon látni... A nemzet személyisége tehát ilyen összbenyomás alapján állítható fel, ezért nevezhető entitásnak.” (263.1.) Itt is és a továbbiakban is teljes tudatában vagyunk annak, hogy megjegyzéseink nem tisztán a szerző jelentéktelen dolgozatának szólnak, hanem Concha Győzőnek is, akinek szerző kritikátlan tanítványa. Ha tehát alább valamivel hosszabban foglalkozunk vele, nem súlyáért tesszük ezt, hanem mert tanulságos képét nyújtja a Concha-féle személyiségi iskola módszereinek és tévedéseinek.

Két kérdésre kíván a könyv feleletet adni. Egy általánosra: miért van egyáltalán állam? és egy különösre: miért van annyi-féle állam?

Röviden összefoglalva, szerző a következő gondolatmenettel válaszol: A társas életben élő emberek külön érdekeik folytán állandó harcban élnek egymással. Ez az összhangtalan állapot: a társadalom állapota és ebben a rendetlenségben vannak az állami lét szükségességének a feltételei. Az állami élet lehetőségét pedig a népi, illetve magasabb fokon a nemzeti egységek nyújtják. „Ezen külön öncélú közületek az emberiség tagoltságából eredő, a fajok különbségén át népek, nemzetek alakjában jelentkező saját jellegzetességgel bíró oly önálló csoportosulások, melyek külön öncéljaiknak megfelelően külön állami rend alkotásához szolgálnak alapul s ez által az emberiség annyi államra válását okozzák.” (2. 1.)

Szerző szerint az ember, a társadalom csak általánosságok, melyek realitást csak a népi, illetve a nemzeti erő alapján szervezett egységekben nyernek. Szerző hivatkozik De Maistre-re „... nincsenek emberek a világon; életemben csak franciákat, olaszokat, oroszokat stb. láttam . . . , de ami az embert illeti, ki kell jelentenem, sohasem találkoztam vele az életben és ha van, tudtomon kívül van. (223. 1.)* ”

„A népek alatt az emberiség oly csoportjai értendők, melyeket kezdetleges időkben többnyire a vérnek, a nyelvnek egysége, a gaz-

dasági viszonyoknak, állapotoknak szüksége, közössége kapcsoló egybe.” (4. 1.)

A népi egységeket összefoglaló ezen erőknél sokkal hathatósabb, eredetibb és állandóbb a népi szellem, mely a föld különböző területein létező, illetve létezett embercsoportoknál különbözőleg volt és van jelen, mely végső eredményében az embereket és az intézményeket irányítani, létüket megszilárdítani vagy megsemmisíteni képes.

A népi szellem és ennek legkiválóbb biztosítója, az ősi faji jelleg ugyan adott és a legnagyobb mértékben változatlan, amin a történeti sors csak keveset tud másítani és ebben a változatlanságban van egyrészt specialitásának, másrészt ellenálló képességének magyarázata: mégis azon bizonytalanságánál fogva, mely az értelmet botlásokról botlásokra vezeti és amelyet szerző diplomatikus homályosságokkal csak fokozni, de nem pótolni tud, megkísérli ezen abszolút népi, illetve faji jelleg gyenge és inkább a látszatra alapított evolutív magyarázatát. Azt mondja ugyanis, hogy a népi közös vonások kialakulásánál fontos szerepe volt a környezetnek, a történeti múltnak, a vallási, nyelvi stb. hagyományoknak és ezek fentartójának: az átöröklésnek. Ám ez magában még szerző szemében sem kielégítő. A népek nagyobb tömegű embercsoportok, amelyek nem egy családból származtak és amelyeknek előbb meg kellett lennie, mintsem államalakításhoz foghattak volna. És a népi erő vagy szellem — bármilyen mindenható ebben az elméletben — embereket még sem tud szülni. Szerző tehát megállapítja, hogy a közös leszármazáson alapuló horda lehetett az ősalakja, a legkezdetlegesebb formája az államnak.

A horda egyenlő tagjai természeti akadályok legyőzése végett élnek egyesülten és ezen együttélésnek feltétele a közmegegyezéssel megállapított és gyakorolt erkölcs. Általában az ősember mérlegelni tudta az együttélés megsértéséből származó veszélyt és bizonyos „harciszony” jellemezte. A harci készség csak az elszaporodás következménye és csak akkor edződött meg, amikor „az emberi tömegek elhelyezkedése az eredeti eltolódás folytán megszilárdult s a kedvezőbb körülmények közé jutás csak harc által vált lehetségessé.” (39. 1.) A hordákból integrálódás vagy differenciálódás útján a vérközösségen már felülmenő törzs lesz. „A célok, melyek létrehozói voltak ily egyesülésnek, leginkább a támadás és védelem célja, továbbá a békekötés, a kereskedés biztosítása”. (40. 1.) Itt már „szükség van bizonyos uralmi viszonyra, mert a gazdasági cél csak a rend szervei által biztosítható.” (u. o.) „Itt tűnnek fel a nemesség és a dinasztia csirái.” (u. o.) A harciszonyt a törzsi ember kegyetlen öldöklési vágya váltja fel

s ha ez a patriarchális berendezésű törzs nomád útjában egy letelepedett, földművelő törzsre bukkan, akkor a harc a megtámadott törzsnek vagy teljes kipusztításával vagy alávetésével végződik és előáll a két közösségből „a nép, ennek alapján a harmadlagos állam, a maga osztályok szerint tagolt rendi társadalmával, amelyet már a valódi vagy képzelt vérrokonságon kívül, illetve azzal együtt a rendszeres érintkezés, a kölcsönös érdek és együttműködés tart össze.” (43.1.)

El kell ismernünk, hogy ebben a tényéktől mentes munkában, amelyben állandóan sűrű ködtömegek szállnak szembe az ismertető jóakaratóval, ez a fejezet a legigazibb és a legszilárdabb. De ez is csak relative és csak azért van így, mert — hogy-hogy nem — Piklert és Oppenheimert hívja segítségül elméletének kétségbeejtő üressége ellen. Persze nem tudatosan, mert mit szólna ehhez Concha Győző! Azonban a célszerű együttműködés elvének, valamint az oppenheimerileg fogalmazott hatalmi teóriának körvonalai — bármilyen félénken és elmosódottan jelenjenek is meg — egész biztonsággal megállapíthatók. Egy olvasott ember naivsága mutatkozik abban, hogy e két elméletet legjobb conchai szándéka ellenére is hatni engedni magára, viszont Concha szuggesztíójának tulajdonítandó, hogy mégis mindkét elméletet letagadni igyekszik.

Egy pár lappal előbb ugyanis azt veti szembe Piklernek, akit különben tökéletesen félreért, hogy „ez az elmélet a primitív embereknek feltétlenül magas belátási képességet tulajdonít s ha a későbbi idők magyarázatára alkalmasabb is, még ott sem lehet az öntudatos belátásnak oly nagy teret biztosítani”. (36. 1.) Természetesen még azon sem lehet csodálkozni, hogy erről a hamarosan összetákolt ítéletről nyomban megfélelkezik és épen nála találjuk meg a „nemzeti szellem” tudatosságának, belátosságának a legsűrűbb hangoztatását. Oppenheimerrel szemben elkövetett elszólását pedig azzal igyekszik visszacsinálni, hogy részben Piklert játsza ki ellene, mondván, hogy az egyeseknek az államhoz való viszonya csak „az ő bensejükben lejátszódó belátás, szintézis alapján áll elő” (186.1.); másrészt pedig azzal, hogy Oppenheimer rendszerét a történelem tényeiből vett durva általánosításnak minősíti.

Se helyünk, se kedvünk nincs végigkísérni a szerzőt az önmagának való ellenmondásoknak ezen a kálváriáján, de túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy alig van egy tétele, melyre ne következniék valahol — a görög tragédiák antikórusának analógiájára — végtelen biztossággal az öncáfolat.

Hogy csak a kiindulási pontot vegyük szemügyre! Szerzőnek az volt a szándéka, hogy népi alapon fogja megszerkeszteni az államokat. E célból szükségessé vált annak bizonyítása, hogy a népi

egység az egyetlen lehetséges és biztos alapja államok keletkezésének és fennmaradásának. Ezzel szemben mi történt? Szerző a népi tömegek összetevőinél, a hordánál, a törzsnél, illetve törzseknél szintén felvesz faji stb. vonásokat, amiket pedig népi sajátságoknak tüntetett fel másutt. Ha pedig a nép több, különböző faji és egyéb tulajdonságokkal jellemzett embercsoportokból tevődött össze, akkor az is bizonyos, hogy az ezek eredőjeképpen jelentkező népszellem sem nem eredeti, sem nem biztos, de legkevésbé állandó, mert hisz ezek a törzsi-faji tulajdonságok nagyon könnyen másféle kombinációban is előfordulhattak volna, mint ahogy az oxigén vagy hidrogén nem feltétlenül és állandóan egy vegyületet alkotnak . . . így ez a népi egységesség sok változáson kénytelen keresztülmenni aszerint, amint egy új törzset szív magába vagy amint egy már bekebelezett embercsoport kiszakad belőle. És bizony a világtörténelemben nem igen találunk példát arra, hogy valamely hódító népcsoport tisztán a népi egységesség kedvéért elállott volna egy másik nép leigázásától, ellenben tudjuk például azt, hogy a honalapító és erősen „nemzeti érzésű” magyarok a világ legkülönbözőbb néptöredékeit foglalták magukban. (Százszámra lehetne ezeket a tényeket halmozni!)

Mindegy! Egy csomó ellenmondáson, tudományos kihágáson át, végre eljut a népi alaphoz, hogy ezen bocsássa útnak az államokat világtörténelmi hivatásukra. Megtakaríthatta volna magának ezt a fáradságos és hálátlan genetikus magyarázatot! Hisz a „népi alap” e nélkül is megvolt ebben az elméletben; meg kellett lennie, mert hiszen csak ezen keresztül érhetett el a „nemzeti alap”-hoz és mert a népi szellem úgy is *Ding an sich* valami, aminek nincs is más megismerési módja, mint az *intuáció*. Az egész csak olyan tudományos hókusz-pókusz, mint amikor a bűvész el akarja hitetni a közönséggel, hogy itt kauzális összefüggésről van szó.

Hamarosan kiderül, hogy a „népi alap” és a népi szellem teljesen megbízhatatlanok. Azok az ókori és középkori államok, melyeknek népi alapon való létesültségét szeretné bizonyítani, sehogysen hajlandók a népiséget fundamentumukul elfogadni. A népszellem származásos játékokat űz. Hol alszik, hol ébren van, hol megtörik egy rakoncátlankodó hűbérúr engedetlenségén, aki a közlekedés fejlettségénél vagy a központi hatalom gyengeségénél fogva bármikor megtagadhatta az adók beszolgáltatását vagy egy-egy cézári egyéniségen, aki nem törődve a meghódított területek állítólagos népi érzékenységével, hatalmas birodalmat alapított. Oly folyamat ez, mely az egész ókori és középkori világban szükségszerűen intézte az államképződését és szétbomlását.

Szerző mégis a „hazafiság szűnésében” látja a népileg különben egységes görögség pusztulását és a népi egység hiányában Róma megdőlését. Hozzjárul ahoz a megállapításhoz, mely szerint az ókor nagy államai közül Róma közelítette meg legjobban a nemzeti fokot, de ez szerinte „csak addig tartott, míg a legyőzött népek büszkén vallották magukat rómaiaknak”. (75.1.) Pedig ha fenn is állott ez a büszkeségi tényező — ha erről, mint államfentartó elemről egyáltalán szó lehet — akkor is kétségtelen, hogy ez csak következmény lehetett és nem ok; ideológiai megfelelője annak az egységes intenzív gazdasági életnek, jogrendnek és kultúrának, mely a rengeteg birodalom annyiféle népét egy hatalmas összeműködésre kényszerítette. Továbbá, ha valóban a népszellem volt a római birodalom éltető forrása, összefűző ereje, akkor annál szilárdabbnak kellett lennie, minél tovább állott fenn, mert hiszen a legyőzött népek ellenállása annál hathatósabban törhetett meg a római kultúra fölényén, vagyis a római birodalomnak bukása idején sokkal homogénebbnek kellett lennie, mint megerősödésének kezdetén. Tényleg azt látjuk, hogy a „hódító” barbár vezérek leghőbb óhaja, hogy rómaiakká váljanak. Mi okozta hát Róma bukását? Oly kérdés, melyre a népszellem konokul hallgat. Szerző is idejekorán észbekap és kijelenti, hogy a pusztuláshoz nagy mértékben hozzájárult „az ősi pogány hit leromlása.” (u. o.) Nézetünk szerint ugyan ez is csak tüneti jelenség volt, ez azonban most nem tartozik ide.

Megállapíthatjuk, hogy a népszellem a döntő próbákon cserbenhagyja a szerzőt és olyan magyarázó tényezők felvételére kényszeríti, melyek a népszellemnek legádázabb ellenségei. (Az uniformizáló vallás vagy a mindenütt egyformán működő erőszak és az exkluzív hajlandóságú népszellem kibékíthetetlen ellentétben vannak egymással.) Sőt nemcsak ellenségei, hanem — amint bebizonyult — erősebbek is nála és így szuverenitása az egész vonalon dezavualtatott. Ezt a tökéletes csődöt hivatalos formában szerző is bejelenti: „Általában minden népben megvolt a tendencia, hogy szilárd formában kikristályosodva állammá váljanak, de részben jellegükben való túlmozgékonyosság, valamint a legkevésbé sem egyenlő létfeltételek, különböző helyzetek miatt, nem mindegyik jut el az államiságra oly értelemben, mely megfelel a fejlődés olyan magaslatának, miszerint népi alapúk nemzetibe menve át, állami létük szilárd önállóság, az emberiségre nézve valódi érték kifejező legyen.” (79. 1.)

A sok bizonytalanságnak tehát véget vet a népi alapnak nemzetivé való erősödése. A nemzet már elválaszthatatlan államától és a nemzet csak államával teljes. A nemzeti génuszt a népitől a tuda-

tosság magasabb foka különbözteti meg. A nemzet már személyiség, a nép csak egyéniség. „Nemzet alatt — mondja Concha és a szerző — öntudatos akarátú s cselekedni bíró oly emberi közületet értünk, amelynek az egyetemes emberiről sajátos eszméje, e sajátosságnak az emberiségre értéke van s azt a maga öntudatos erejével valósítja.” (261.1.) „A nemzet állama által lesz személyllyé, de nélküle az állam sem létezhetik, mert míg a nép nem lesz nemzetté, nem emelkedik személyiséggé, addig állam nincs a inai modern értelemben.” (262.1.) „A nemzeti géniusz ugyanis az államban az az erő, mely az igazság, a jog, a hasznosság, erkölcsiség, szépségnek bizonyos képze által az egész embertömeget, illetve államot, ezen ember egész országló életét, egységes jellegben egyesíti . . .” (u. o.)

„Az állam célja az embernek végtelen lényegét a véges világon belül az egyének és a közületek irányzása által különös nemzeti alakban megvalósítani, a jót általánossá tenni” (Politikai. 205.1.) — mondja Concha. „A nemzetek önmagukat akarják az államokban s így az államnak célja egy-egy nemzet eszméjének, vagyis az emberi eszme sajátos alakjának a megvalósítása” (236.1.) — teszi hozzá a szerző. És így rakódik egymás mellé ennek a politikai metafizikának egész szótára utánozhatatlan szöböséggel és a homályosságok egész bujaságában.

A legnevezetesebb kérdést azonban fel sem veti. Honnan, hogyan és mikor támadt ez a magasabb tudatosság, általában a nemzeti állapot? Nyoma sincs annak a világtörténelmi folyamatnak, mely a nemzeti államok megszületéséhez vitt és melyet Oppenheimer inkább deduktív alapon vezetett le, Jászi Oszkár pedig részletes történelmi elemzésekkel mutatott ki. Ez elmélet szerint a naturálgazdaságot a fejlődés bizonyos fokán szükségképen felváltó pénzgazdaság, a partikularizmus elvén nyugvó feudális rendnek a szervezettebb központi hatalom által való megsemmisítése adott létet az egységes nemzeti államnak és fejlesztette ki annak jellemzőit: az egységes jogrendet, a tökéletes hírszolgálatot, a közös irodalmi nyelvet stb., megannyi, a szabad és egységes gazdasági, kulturális életből fakadó nyilvánulást. Es a nemzeti tudatosság ugyan megjelenik a nemzeti állam életében, de csak mint a gazdasági és szellemi javak szabad cseréjén alapuló kulturszolidaritásnak kifejezője. A nemzeti érzés csak betetőzi a nemzeti államot létrehozó folyamatot; Concha Győző és tanítványa szerint pedig a nemzeti szellem *deus ex machina* megszületik és alapja lesz a nemzeti államnak és összes jelenségeinek.

Szerző meg sem próbálkozik Jászi kritikájával, hanem tehetetlenségében a nyelvöltögetés szerepére vállalkozik. Egy jegyzetben akarja elintézni — ráfogván — hogy „bár mintegy kiszemezi tör-

ténelmünkéből mindazt, ami aljas abban fellelhető, mert csak ilyen tényekkel képes előre megállapított állításait igazolni, mégis kénytelen elismerni, hogy „hiba volna tagadni azt, hogy már régóta működésben voltak olyan erők is, melyek a nemzeti szolidaritásnak bizonyos elemi jelenségeit egyre inkább kifejelesztették.” (314.1.) Hogy ez milyen gyerekes és rosszhiszemű vádaskodás, azt Jászi könyvének és az idézett részletnek minden értelmesebb olvasója megállapíthatja. Ott tudniillik azok az erők semmiképen sem metafizikai erők, mint ahogy azt szerző feltüntetni szeretné.

Természetes, hogy a nemzetiségi kérdés ép olyan ügyefogyott fogalmazásban lép elő ennek az elméletnek a homályából, mint maga a nemzeti állam. Míg Jászi szerint a nemzetiségi kérdés mindenütt felvetődik, ahol az előbb említett egységesülési tendencia különböző nyelvű tömegeket talál együtt, míg ő átlátva a nemzetiségi kérdés történelmi törvényszerűségét, magában a fejlődésben keresi a gyakorlati irányításokat s ennél fogva a demokrácia eszközeivel: az intenzív cseregazdasággal, az általános választójoggal, a nemzetiségek nyelvén való jogszolgáltatással, szellemi erőiknek a saját nyelvükön való fejlesztésével véli a nemzetiségi kérdést megoldhatónak: addig szerző hűen a nemzeti szellemhez, diplomatikus ravaszsággal azt igyekszik elhitetni, hogy a „nemzetiségi kérdés oly erkölcsi kérdés marad, mellyel az állam csak erkölcsi mivoltában mérkőzhetik”. (285. 1.) Se az erőszakos, se a természetes asszimiláció nem segít. Ami azonban egyáltalán nem gátolja, hogy egy pár lappal tovább ne bátorítsa a magyarságot „szupremáciájának biztosítására”, mert szerinte a helyzet az, hogy „a magyarság beolvasztó képességét nem lehet magára hagyni . . . , hanem a beolvasztásnak bizonyos lehető könnyítőit az államnak kell megadnia.” (322.1.) A lehető könnyítésen a kényszermagyarosítás értendő, amelynek feltétlen sikerét abban látja, „hogy 1890—1900-ig, vagyis azon idő alatt, midőn a magyar nemzetiségi politikában az a nevezetes fordulat állott be, melynek alapján a magyarosítás minden irányban megindult, valóban a legnagyobb a magyarok nyeresége, 473.000-nyi, szemben az 1869—1880-ig terjedő, mondjuk a nemzetiségi törvény közvetlen hatása alatt álló korszakban elért nyereséggel, a 302.000-rel stb.” (321. 1.). . . Mi sem bizonyítja szerző hihetetlen naivságát, mint az érvelésnek ez az abszurd módja. Az 1890—1900 időközben megállapítható magyarszaporulatot az ugyanakkor folytatott kényszermagyarosításnak tulajdonítani oly okoskodás, melyet csak a „nemzeti szellem” túltengése tesz érthetővé. Pedig ez az egyetlen adat a döntő bizonyíték és ezzel el van intézve Jászi, sőt az egész nemzetiségi kérdés. Igenis,

fokozni kell a magyarság erejét, mert az, „hogya a beolvasztásnál kikerülhetetlen folyamattal állunk szemben, szóval, hogya a sovén, magyarosító törekvések nélkül még inkább fog fokozódni, erősödni” (322. 1.) csak vágy.

Voltaképen már a nemzeti államról adott és fent idézett definíció is eldőnti a nemzetiségek sorsát. E szerint ugyanis a nemzetiségek nem rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, mint amilyenekkel a már meglévő nemzeti alanyok rendelkeznek és amelyekkel „az egyetemes emberit sajátos nemzeti alakban” gazdagítani tudnák. Ennek folytán államalakítási törekvésük szükségképpen fennakadt, illetve fenn is fog akadni. „Az emberiség csak értékes államok rendje lehet, ez illik fogalmához s a nemzetenkénti elhelyezkedés is csak ennek lehet megfelelő.” Ezzel a kategorikus imperatívusszal szerző elhagyja a tényekkel ellenőrizhető múltat és a jelent és a bizonytalan jövőbe próbálja vetíteni gyenge tekintetét. Ez az egyetlen prognózis is a semmitmondással egyenlő. Mennyivel többet tudok én meg a jövőről azzal, hogya „az emberiség stb. ...” Mi fogja véghez vinni az államok között azt a nagy természetes kiválasztást, milyen elv fogja azt rendezni, egyáltalán milyen lesz hát a fejlődés iránya? ... Ha Jászi annak a nagy világtörténelmi folyamatnak következményeként, amely a nemzeti államokat és velük a nemzeti kérdést kiformalta, igenis „megjósolta” a legutóbbi balkáni eseményeket; ha ő a jelenen túlmenőleg megrajzolta a gazdasági és nyelvi egységülés felé tartó Balkán képét úgy, amint az minden valószínűség szerint ki is fog alakulni: akkor semmi egyebet nem tett és éppen ebben van eljárásának tudományossága, mint hogya egy a múlt és a jelen kipróbálta elv érvényességét kimondja a jövőre nézve is . . . De honnan veszi a jövőbe való látáshoz a jogosultságot az az elmélet, mely a jellel szemben tehetetlen, a múltat nem képes a jelen szükségyszerű előzményének látni, és ha meg akarja érteni a múltat, ellenmondásokba kell jutnia a jellel?

* * *

Összegezzünk! Szerző, helyesebben: az általa összeállított Concha-kompendium az emberiségnek a népekre, illetve nemzetekre válásában látja az államok keletkezését. Ezzel egyfelől a nemzeti államokon kívül létezett vagy létező államalakulatoktól megvonja az államjelleget, aminek semmi ténybeli alapja és értelme nincs; de másfelől nem képes megmagyarázni a nemzeti államok egyetlen életnyilvánulását sem. A nemzeti szellem tehát kénytelen önmagát csalafintaságokba kergetni. Szerző ugyanis azt mondja, hogya „a nemzet csak egyik részében állam, amennyiben tudniillik szabályoz, a többi részei: gaz-

dasági, művészi, általában produkáló tevékenységei az állam fogalmába nem tartoznak.” Mint látható, épen a legfontosabb történések, amelyek minden államban többé-kevésbé közösek, vétetnek ki a nemzeti szellem magyarázó köréből. Maradnak tehát a különbségek. De amint kétségtelen, hogy a ruha-fogalom meghatározásánál nem a színbeli különbségekre helyezem a súlyt, hanem a minden ruhában feltalálható fontos és közös tulajdonságokra: úgy az államfogalom tartalmát sem a nemzeti szellemből fakadó különbségek teszik, hanem épen azok a gazdasági, társadalmi jelenségek, amelyeket szerző kirekeszt. Továbbá fenti megállapításban ismét egy nagyszerű ellenmondás van. Az állam szabályozó hatalmán ugyanis szerző mindenekelőtt csak a jogot érteti. A jog pedig elsősorban a konkrét gazdasági szükségletek után igazodik; tehát a gazdaság mégis csak beletartozik az államba, ha az mindjárt nemzeti állam is. Végeredményében tehát az állam és a nemzet személyiségét hirdető ez az egész iskola, melynek szerző hívévé szegődött, egy kétes értékű analógiává zsugorodik össze.

De nem folytatjuk tovább! . . . Szerző bizonyos mértékben ártatlan ebben a munkában. Elsősorban Concha Győzött terheli az értelmi szerzés felelőssége, mert hisz az ő szuggesztíója vezette szerző írását és még inkább a „nemzeti génuszt.” Ez utóbbival, mint központi hibával, biztosítva van a tévedéseknek, a helytelen következtetéseknek, az ellenmondásoknak hosszú sora. Ez kényszeríti arra, hogy a logikát és a gondolatot 344 oldalon át tartó szóhadjárattal pótolja.

Ha még megemlíthjük, hogy a szerző pontos tartalomjegyzékkel, valamint név és tárgymutatóval könnyíti meg ebben az elméleti káoszban való tájékozódást, továbbá, hogy a könyv nem mindnapos — bár nem mindig elmélyedő — olvasottságot tanúsít: elmondtuk teljes objektivitással véleményünket. Csak látszólag nem tartozik ide, voltaképen azonban jellemző kiegészítése sorainknak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ezt a munkát sietett ezer koronával megjutalmazni.

Democritos: A home rule harc

Bradford, február hava.

A home rule harc nem zavarandó össze az ír nacionalizmus kérdésével. Természetesen csakugyan van ír kérdés, azaz az ír nemzetiségek állandó autonómia követelése, melyet Ulster protestánsai, valamint sok angliai protestáns is hevesen ellenez. Ami azonban a hivatalos unionista pártot illeti, ennek ellenállása a home rule-lal szemben manapság egészen mást jelent, mint egy nemzedék előtt. Legalább Ulsteren kívül már többé nem protestáns-katolikus vagy angol-ír kérdés ez, hanem a privilegizáltak és monopolisták

harca egy aggresszív demokrácia ellen. A földbirtokos osztály ma sokkal jobban fél a földreformtól, mint a papságtól és Lloyd George-tól, mint a pápától. Az ő home rule ellenességük most csupán eszköz egy cél elérésére, fegyver a kormány megbuktatására, mely sokkal nagyobb veszedelem, mint a pápaság valaha is volt vagy lehetett.

A lordok házát az ír nacionalista törekvések ellen nem annyira az ulsteri protestánsok vallási félelme vezeti, hanem az, hogy egy dublini parlament esetleg a tulajdon szent jogai ellen tehetne valamit és így Nagybritannia számára is rossz példát mutathatna. A lordok mindenkor ellene voltak minden oly törekvésnek, mely a legtávolabbról is fenyegethette ősi jogaikat, melyeket fölötté feltékenyen őriztek. Az államegyház megbolygatása, a választójogi reform, a home rule stb. ellenzésében ugyanez a motívum vezette őket. Azonban az ügyek új fordulatot vettek. A privilégium saját várában támadtatott meg. Többé nem erődítmények védelméről van szó, hanem magának a fellegrárnak megvédéséről. A lordok házának segítségével dacolhattak a demokrata fenyegetésekkel. Ennek megtörése azonban nagy és közeli veszedelmet jelent.

A parlament a lordok házát hatalmának már jókora részétől fosztotta meg. Ha ez az elv tovább működik, az öröklés elve teljesen kiküszöbölődik az alkotmányból, vele együtt pedig a privilégiumok utolsó bástyája is.

Azután itt van a földértékbecslés, mely, noha a képviselőház egyre újból követelte, a lordok háza azonban a legutóbbi választásig sikeresen küzdött ellene, most szemelláthatólag halad előre és hacsak idejében meg nem akasztják — a nép oly tények ismeretéhez jut, melyek az ősi jogok elleni új támadásra fognak vezetni. Immár nemcsak szocialisták és radikálisok követelik a „munkánélküli jövedelem” megadóztatását. Azok megadóztatásának eszméje, kik ott is aratnak, hol mások vetettek, egyre terjed minden pártáryalatú munkások és középosztálynak közt és a torykat, kik elsősorban a privilegizáltak pártja, a földérték megadóztatását illetőleg saját párthíveik részéről fenyegeti veszedelem.

A toryk jelenlegi problémája tehát nem az, hogy mint állják útját egy dublini tartományi kormány létesítésének, mint inkább az, hogy megakadályozzák a parlamenti reform végrehajtását és a földértékbecslést, míg nem késő. Ez csakis a liberális kormány megbuktatása által lehetséges és a „törvény és rend pártja” csupán e cél elérésének reményében legyezgeti a bigottságot és fajgyűlöletet. A home rule többé nem az a *bête noire*, mely egy nemzedék

előtt volt és nemcsak nem fő programpontja az ellenzéknek, hanem, ha a párt uralomra jutna, egyik első intézkedése az volna, hogy Írországnak valamelyes formában autonómiát adjon. Bizonyára egy és más jelentéktelen pontban megváltoztatnák a mostani javaslatot, de csupán becsületből. Írországot Westminsterből kormányozni többé nem lehet.

Látnivaló tehát, hogy amit ma ír kérdésnek neveznek, sok különféle törekvést foglal magában, melyeket külön kell szemügyre venni, hogy megértsük a bonyolult politikai helyzetet. Vegyük ezeket sorjában.

Sorrendben első — noha fontosságra nézve többé nem az — az ír nacionalisták autonomista törekvése. Sérelmeik nagyok és reálisak. Ezt minden párt elismeri. Valóban, e tények sokkal szembe-szökőbbek, semhogy csak kétségbe is volnának vonhatók. Míg a népesség a birodalom, sőt a világ minden részében növekedett, Írországé 1841-től nyolc milliónál többről 1901-ig ötödfélre csökkent. Az elégületlenség ily materiális bizonyítékával szemben nincsen érvelés. Az sem vitatható, hogy az elégületlenség nagy részének az agrár-viszonyok okai. Ezt a lordok maguk is elismerték, amikor hozzájárultak, hogy a földesúr és bérlő közötti viszonyt a törvények szabályozzák. Sőt Írország rossz kormányzását a múltra nézve a tory párt összes vezérei elismerték, Lord Salisbury-től kezdve Bonar Law-ig.

Hogy egy önálló ír parlament egymagában orvosolni fog-e minden bajt, ez joggal vonható kétségbe. Voltak és vannak férfiak — még az ír home rulek közt is — kik az ír-kérdésben gazdasági problémát látnak lappangni a faji, vallási, sőt politikai függetlenség kérdése mögött, kik az ír zavarok mögött a földmonopólium fontosabb kérdését látják, melytől a birodalom egyéb részei nem kevésbé szenvednek Írországnál. Azonban a probléma e részét egyelőre figyelmen kívül hagyhatjuk. Elég annyit tudni, hogy az ír nép véleménye szerint az önkormányzat lényeges kelléke regenerálásuknak.

Egy ír parlament követelése, mint határozott politika, 1871-ben nyert először kifejezést, azonban csupán a választójog kiterjesztése után, 1885-ben, választott Írország oly többséget (103 közül 85 tagot), mely a home rule-t követelte és a nyílt politikai agitáció ez időtől számítható. A liberális-párt csakhamar azonosította magát az ír követeléssel és 1893-ban Gladstone a képviselőház elé terjesztette az első home rule-javaslatot, melyet csekély többséggel fogadtak el és melyet a lordok háza azonnal visszavetett.

A javaslat ellenzői akkor, mint most is, az egész tory-párt

volt, továbbá Ulster protestánsai, valamint sok protestáns, aki nem volt sem tory, sem ulsteri. De mint most is, e különféle csoportok ellenséges magatartását más-más szempontok diktálták. Ezek közül talán az ulsteriek az egyedüliek, kiknek a home rule iránti magatartásuk változatlan maradt. Ellenállásuk százados és vallási fanatizmuson és faji gyűlöleten alapul.

Nem igaz, hogy az ulsteriek azért ellenzik a home rule-t, mintha a katolikus elnyomatástól félnének. Azoknak, kik fegyveres ellenállásról beszélnek az ír és a birodalmi parlament egyesült tekintélyével szemben, igazán nincs okuk egy provinciális parlamenttől félni, amikor a birodalmi parlament és a brit hadsereg áll a hátuk mögött. Ők az ír függetlenséget — *pure et simple* — az írek elleni gyűlöletből ellenzik és elleneznek, akár ily parlament kormánya alatt állnának, akár nem. Ezért nem elég nekik semmiféle biztosíték. Nem kell nekik biztosíték.

Más természetű az angliai protestánsok ellenzése, kivált azoké, kik a politikában a liberalizmus felé hajlanak. Ezek jobban félnek Rómától, mint Írországtól. Nem gyűlölik az íreket, mint az ulsteriek és szívesen adnának meg nekik minden oly szabadságot, melyet az angolok oly nagyra becsülnek, ha ezt protestáns hitük veszedelme nélkül tehetnék. Az ily lépést nem az írek felszabadítására vezetőnek tekintik, hanem oly lépésnek, mely a mostaninál is inkább kiszolgáltatja őket a papságnak és Rómának. Nézetük szerint home rule Rome rule-t jelent és ezért opponálnak. Vannak köztük túlzók, kik sem érvről, sem kompromisszumról nem akarnak hallani. Ezek száma azonban csekély és az utóbbi húsz évben ellenállásuk nagyon csökkent. Sokan, kik 1893-ban kiléptek a liberális pártból, azóta visszatértek, kivált mikor választaniok kellett e kettő közt: home rule Írország számára és vámvédelem vagy állandó hadsereg Anglia számára.

A tory-párt ellenállása, melyet a lordok vezetnek, teljesen más jellegű és inkább politikai és gazdasági, mintsem vallási alapon nyugszik. A párt tömegében természetesen vannak olyanok, akik vallási alapon ellenzik a home rule-t. Azonban ezek ellenzése nem oly intranzigens, mint a pártvezéreké.

És itt helyénvaló lesz egy lényeges különbségre rámutatni a két nagy politikai párt szervezete között. A liberális táborban a tömeg irányítja a párt politikáját, holott ennek ellenkezője igaz a tory táborra nézve. Az előbbiben a radikálisabb elem folytonos haladásra ösztökéli a vezéreket, míg az utóbbiban a vezéreknek kell kiadniok a jelszót, hogy híveik mit ellenezzenek vagy kívánjanak.

Így pl. a liberális kormányt radikálisabb hívei a szó szoros értelmében kényszerítik a földérték megadóztatására, míg a tory-párt

vezéreinek főadata abban merül ki, hogy oly csatakiáltásokat találjanak ki, melyek cselekvésre bírják híveiket. E pillanatban a tory-választót vezérei arra buzdítják, hogy álljon Ulster mellé és álljon fegyverrel ellen a home rule-nak, ha kell — noha nem látunk elég okot ily eltérésre a brit politikai hagyományoktól és a konzervatív elvektől.

Idáig sarkalatos elve volt annak a pártnak, mely magát „alkotmányos” és „törvénytisztelő” pártnak nevezte, hogy a törvény mindenekfölött való és hogy a neki való engedelmesség első kötelessége minden brit alattvalónak, sőt magának a királynak. Azonban a dolgok változtak, mióta a lordok háza elleni törvény létesült. Nincs többé oly lordok háza, mely döntsön, hogy mi legyen törvény és mi ne, és így keletkezett az a tan, hogy „lehetnek viszonyok, melyek nemcsak igazolhatják a fegyveres ellenállást a király és parlament alkotmányos tekintélye ellen, hanem amikor ez kötelességgé válhatik”.

A jelen pillanatban az ellenzék „kötelessége” a mostani kormányt megbuktatni. És ennek elérésére a jelen pillanatban a home rule elleni ellenállás az egyetlen eszköz. És ez magyarázza, hogy az ellenzék hivatalosan miért nem békíthető ki semmiféle biztosítékkal. Nem a home rule-t ellenzik, hanem a lordok háza elleni törvényt és a kormány földpolitikáját. Ők maguk szívesen járulnának hozzá egy liberális home rule-hoz, ha érte cserébe megkapnák az ír szavazatokat a kormány megbuktatására.

Jelenleg a brit politika igazi kérdése tehát nem az ír home rule, hanem élet-halálharc az öröklött jogok és az egyre agresszívabb demokrácia között. A lordok és általuk a kiváltságos osztályok megsemmisítésük ellen harcolnak. Ez a körülmény teszi a helyzetet igazán komollyá. Mint egy halálra üldözött állat, bármit is fölládoznak, ami rettegett sorsukat elodázhajta.

A polgárháború szörnyű dolog; de még ez is jobb, mint egy oly alternatíva alá vetni magát, melynek végeredménye többé kétséges nem lehet. Az összes szokásos párttaktikákat, hogy elhárítsák a figyelmet a belpolitikáról, megkísérelték, de hasztalan. Egy Németországgal való háború a mennyből jövő adomány lett volna; de nem lett belőle semmi sem. Az agitáció eredményeként a két nép csak bensőbb barátságba jutott.

Még a hajóhaddal való ijesztés is, melytől oly sokat vártak, inkább annak a pártnak vált kárára, mely kitalálta, mert a ravasz kormány, ahelyett, hogy ellenezte volna a nagy hajóhad politikáját, engedett a kívánságnak és az adó emelésének igazolásául használja. Arról majd a demokrácia fog gondoskodni, hogy az új terhek a szélesebb vállakra kerüljenek.

Úgy látszik, hogy e szörnyű dilemmából nincs menekvés és ha az ellenzéknek nem sikerül a parlament fölőszlatását kierőszakolni, mielőtt a home rule törvénnyé válnék, a párt vezeterei elvannak tökéelve, hogy végső eszközül polgárháborút kezdenek.

Lesz-e ennek sikere? Aligha. Tüntetésre és verekedésre elég könnyen juttathatják a dolgot Belfastban. Írországbán nem újság az ilyesmi. Azonban nagyon is kétséges, hogy vájjon Ulsterben azok, akiknek veszíteni valójuk van, az ipar és kereskedelem urai, elmennek-e annyira, hogy magánérdekeiket kockáztassák annak a pártnak megmentéséért, mely képtelen volt őket megvédeni a home rule elől. Annyi bizonyos, hogy nem lesz polgárháború Angliában, Walesben. Skóciában, sem Írország déli és nyugati részeiben.

És a home rule? Ez mindenesetre biztosítva van, bármely párt győz is a legközelebbi választásnál. Írország nem kormányozható többé Westminsterből, különösen mióta „a törvény és rend” pártja oly világosan kifejtette, hogy ha az érvek nem elegendők, a fegyveres ellenállás megengedett dolog, még egy kisebbség számára is.

Zigány Zoltán: Görcsöni Dénes

Ezen az írói néven ismerte Magyarország tudományos világa dr. Friedrich István, budapesti reáliskolai tanárt, aki március 1-én alig 36 éves korában halt meg. A keresztény világszemlélet meggyőződéses híve volt és rövid élete dacára igen nagy és értékes munkát fejtett ki az utolsó tíz év magyarországi katolikus irodalmában. A tudományos publicisztika terén inkább kritikai dolgozataival végzett maradandó munkát, a pozitív alkotó tevékenységre, — úgy látszik — nem volt meg a kellő nyugalma s talán tehetsége sem. Lényegében finom analizáló természet és a végső konzekvenciák fanatikusa volt, akinek hatása nem csupán, sőt nem is főképen munkáinak értékében, hanem sokkal inkább abban az elrettentő kíméletlenségben keresendő, amellyel a nyilvános élet tisztulásában és fegyelmzésében *intra et extra muros* nagyon jó szolgálatokat tett. Nyelvészeti, történelmi, esztétikai és pedagógiai kritikákat írt nagyrészt az *Alkotmány*-ban és a *Katolikus Szemlé*-ben, ahol különösen a folyóiratok szemléjének rovatában a felekezeti irodalom terén ritka tárgyilagossággal számolt be a tudományos irodalom minden fontosabb eseményéről. A *Huszadik Század* állandóan megkülönböztetett figyelmében részesült s nagyon gyakran kaptunk ott e becsületes ellenféltől munkásságunk felől olyan erkölcsi és tudományos értékeléseket, amelyek a legélesebb ellentétben állottak a magyar reakció soraiból reánk szórt rágalomokkal és kicsinylésekkel.

Görcsöni azonban nemcsak tollával dolgozott, hanem különböző tisztségeket viselt a *Szent István Társulatban*, a

Pázmán-Egyesületben, a Népszövetségben, a Katholikus Tanár-Egyesületben, a Katholikus Sajtó-Egyesületben; résztvett továbbá az utóbbi években a magyar katolicizmus összes irodalmi, társadalmi és politikai mozgalmában és mindenütt nemcsak rendületlen meggyőződéseivel, hanem bátor szókimondásával is nagyon gyakran sokkal kényelmetlenebb ember volt a maga pártfeleire, mint az ellentáborra nézve. A kialakult, egész egyéniségek vaskos sérthetlenségével mozgott abban a klerikális táborban, ahol az összetartó erők nagyrésze nem a meggyőződések szikláira, hanem az anyagi érdekek zátonyaira építkezett.

Mi a Görcsöni sorsában nem csupán a tiszteletreméltó ellenfelet, hanem nyilvános életünknek egyik igen jellemző embertípusát is szemléljük. Kora ifjúságában egészen szabad-elvű s nagyjában objektív iskolai pályán futott végig; a dunántúli és az erdélyi vidéki középosztály körében nőtt fel: de középiskolai életének utolsó esztendejében megfogta őt a klerikalizmus s elvezette az előítéletek nélküli objektivitások teréről a vallásos elfogultságok akciói közé. Polarizált elméletekkel töltötték meg a nagy kapacitású ifjú agy velőt és, beállították a katolikus restauráció politikai mozgalmába. És Görcsöni Dénes becsületes buzgósággal neki lendült minden tanulásnak; eleinte a vezetők szemével látott mindent, a tökéletességek s bevégeztségek világában képzelte magát. Elkövetkeztek azonban reá is az élet megismerései; öreg legendák foszlottak szét előtte s bizonytalanságok bujdosak lelkében. Kivirágzott benne a kételkedés búbajos virága és az egyház hű fia rövid néhány esztendő alatt nagyszerű átalakuláson ment keresztül. Kritikai szelleme és a megismert igazság iránti fanatikus hűsége csakhamar túlemelték őt a klerikalizmus nagy érdekszféráin. A Görcsöni tisztánlátása, őszintesége és becsületessége már egy idő óta kezdett a klerikalizmusnak majd itt, majd ott kényelmetlenkedni. Apró kis leveskék felborultak az ő lángoló lelkesedésétől; hiúság-buborékok pukkadtak szét kemény írásaitól s halála alkalmával a három ünneplő szónok mindegyike egyegy elsimító gesztust szentelt e kellemetlen emlékeknek. Dr. Mihályfi Ákos, egyetemi tanár, a *Pázmán-Egyesület* ügyvezető elnöke így szólott hivatalos nekrológiájában: „... Közel három lustrumot töltött el ebben a folytonos szellemi harcban és bár sokszor csalódott harcostársaiban is, sok keserűség érte, hű maradt ifjúkori eszményéhez s a zászlóhoz, melyre hűséget esküdött. A sok csalódás keserűsége nem tudta elfojtani lelkesedésének tüzeit ...” Dr. Bodnár Gyula, reáliskolai tanár kartársainak nevében elmondott gyászbeszédét ezzel az akkorddal fejezte be: „... a közélet sarlatánjai talán fellélekzenek itt a sírnál, de akik ismerték és méltányolták munkásságát, fájó szívvel mondanak végső búcsút.” Végre Prohászka Ottokár, az ékesszavú fehérvári püspök a béke olajágát lengette meg szokatlanul gyenge beszédének e mondatában: „és akiket meg-

sértett, (azok felé) itt koporsója mellett zengjen az engesztelő szózat: a sír felett az igazság és a béke ölelkeznek.

Akik azonban Görcsönit közelebből ismertek és vele élete utolsó éveiben bizalmasabban érintkeztek, nemcsak nagy átalakulások nyomait, hanem még nagyobb jövőendő előjeleit látták rajta. Már nemcsak a mindennapi élet egyem fogyasztásai és hitványságai, nemcsak bűnök és botlások izgattak és keserítették őt: hanem — így mondják közeli jó ismerősei, — derengtek előtte a demokráciának és a klerikalizmusnak azok a belső ellentétei is, amelyek a látószemű és igazlelkű embereket kikergetik a reakció karjaiból. Görcsömnek baráti körökben valóságos antiklerikális kitörései voltak és egész neki iramodást mutatott a radikális demokrácia felé. Nem vallási megrendülés volt ez ő nála, mert hiszen Görcsöm a szó egyházi, papos értelmében nem is volt igazi vallásos ember. Ez a nagy lelki átalakulás, amely benne utolsó éveiben kezdődött s amely a sírjánál emlegetett ellentétekre vezetett, politikai belátásból származott és ha a halál meg nem állítja ezt a folyamatot, talán nemsokára tanúi lehetünk volna egy olyan megtérésnek, amelynek fordítottját elaggott ateistákkal a halálos ágyon produkálja sokszor az egyház. Görcsöni már sokszor szidta a papokat és elítélte a klerikalizmus politikáját, amely legjobb embereit lenyűgözi, megbénítja, háttérbe szorítja s tudatlan, poltron törtetőket helyez a maga intézményeinek élére. Ettől a jogosult fölháborodástól már csak egy rövidke lépés az a belátás, hogy ennek minden arisztokratikus politikában szükségképen így kell lennie. Ahol a Görcsöni Dénesek nélkülözésekkel küzdenek s ifjan pusztulnak el olyan betegségben, amely ellen a védelem és a gyógyulás csak nyomorult pénzkérdés; ahol a Prohászka Ottokárok kapják a legszegényebb püspöki stallumokat és Csernoch Jánosok lesznek a milliós jövedelmek urai; ahol az éhes paraziták kiélik, a tudatlan vezetők pedig meddőkké teszik a reakció hatalmas intézményeit: ott nem nehéz fölfedezni és megszeretni a radikális demokráciát. Görcsöni, — úgy mondják — már úton volt az igazság felé: nagy kár, hogy a halál már megint a reakciónak járt kezére. Van azonban a Görcsöni életpályájában reánk nézve még egy felemelő momentum: az a bölcs és nemes türelem, amellyel a székesfőváros tanácsa és törvényhatósági bizottsága Görcsönivel szemben viselkedett. A fővárosi törvényhatóságnak demokrata, zsidó és részben antiklerikális többsége soha egy ujjal sem nyúlt hozzá ehhez az antiszemita, reakciós és klerikális tanárhoz: holott ugyanabban az időben nemcsak minden felekezet, hanem maga a magyar állam is elnyomta, üldözte és büntette a maga iskoláiban a szabadgondolatnak, a modern tudományosságnak legkisebb megmozdulásait is. A polgári civilizációnak és az állami feudalizmusnak riktó jellemvonásai valóságos kortörténeti adatai ezek a tények. *Zigány Zoltán*

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Külföldi aktualitások

Az orosz fegyverkezés

Oroszország európai területén általános mozgósítást rendelt el. Próbamozgósításnak mondja, amelyre a múltak tapasztalatai alapján hadikészségének kipróbálására feltétlenül szüksége van s ezért hozza meg a több százmillió rubelbe kerülő áldozatot. A mozgósítás híre a német és az osztrák sajtóban óriási konsternációt keltett. Vész hírekkel alarmírozzák a Balkán háborúk lezajlása után lecsillapodott közvéleményt s a bekövetkezendő orosz háborúról úgy írnak ezek a lapok, mint elkerülhetetlen szükségességről. A német sajtó jár elől: a külügyminisztérium által sugalmazott *Kölnische Zeitung* vész-tűzjelző s egyben fenyegető hangon tiltakozik a mozgósítás ellen, amellyel szemben a legerélyesebb eljárást helyezi kilátásba. Talán egy új Agadirt. A *Berliner Tageblatt*, ez a liberális újság ezúttal szintén a harc után kiáltok táborában visz főszerépet. Sok szó esik a preventív háborúról, még mielőtt Oroszország fegyverkezésével készen volna. Általánosan hirdetik, hogy ennek elmaradása esetén az oroszok 1917-ben, amikor hadikészülődéseik befejeződnek, meg fogják indítani a háborút. (Erre az évre van egybehíva a legközelebbi hágai békekonferencia!)

A vész hírek legalább is pillanatnyilag kétségkívül túlzottak és mellékcélokot szolgálnak. Általában hangoztatják, hogy a német sajtó manőveréről van szó, amelynek célja, hogy Oroszországot kedvezőbb kereskedelmi szerződés megkötésére kényszerítse. Legutóbb az orosz-japán háború befejezése után Oroszországnak szüksége volt a német tőkére s ennek fejében beleegyezett 1906-ban egy hosszú lejáratú szerződésbe, amely 1917 december végén jár le, de a tárgyalásoknak a megkötendő szerződés előkészítésére már a közel jövőben meg kellene indulni. A németek azonban méltán félnek attól, hogy amint az 1894-ben megkötött kereskedelmi szerződést hosszas vámháború előzte meg, ezúttal is nehéz lesz Oroszországot a német érdekeket kielégítő szerződés megkötésére bírni, különösen akkor, ha az orosz gabonamonopólium, amiről alább szólunk, létre jönne. Oroszország

tudvalevőleg agrárállam, amely kizárólag gabonát exportál. Ezen elsőrendű szükségletnek szolgáló s ezért nem nélkülözhető élelmiciknek piacát mindenesetre megtalálja, különösen ha figyelembe vesszük, hogy gabonakivitele aránylag nem túlságosan nagy. Az 1912/13. évben 28 millió mm. búzát és 30 millió mm. árpát vitt ki külföldre, ami a kétezermillió mm. kitevő világtermeléssel szemben túlságosan jelentékenynek nem mondható. Oroszországnak tehát nincs különös érdeke abban, hogy Németország gabonavámjait leszállítsa, legfeljebb a „leg több kedvezményhez”, a más népekkel való egyenlő elbánáshoz ragaszkodik. Viszont azonban maga sem hajlandó ipari vámjait leszállítani s főként pedig hosszú időre szóló szerződéssel kezét megkötni. Nagyon meggyőzően fejt ki ezt a gondolatot Wiedenfeld a Sering-féle gyűjteményben (*Russlands Kultur und Volkswirtschaft* 1913). Eszerint tehát a kereskedelmi szerződés sürgetése nem úgy, mint némely magyar lapban olvashatjuk, a porosz agráriusoknak, hanem az exportáló nagyiparosoknak állana érdekében, akik az ipari vámoknak felemelése esetén méltán félhetnek eddigi kitűnő fogyasztási területüknek elvesztésétől. Az iparosok érdekeit képviselő *Berliner Tageblatt* viselkedése is talán erre mutat.

De a német *Schwere Industrie* is szenved Oroszország magatartása miatt. Ez az iparág gondoskodik a hadifelszerelések, fegyverkezési cikkek, ágyuk stb. elkészítéséről és a legtöbb kapitalista államban lassankint magához kerítette a vezetést. Hatalmában tartva a sajtót is, módjában van érdekeiért, vagy sérelmei miatt agitációt kifejteni. Az ismeretes Putiloff-afférben a németek a rövidebbet húzták. Kevéssel ezelőtt arról volt szó, hogy a Krupp-féle gyár 20 millió értékű részvényt vesz át az oroszországi Putiloff-féle művektől. A franciák ezt az üzletet azon ürügygel, hogy a francia katonai titkok s nevezetesen a tüzérség felszerelésének elárulására vezethet, megakadályozták. A Putiloff-művek a nagy francia Schneider—Creuzot-féle cég kezébe fognak átmenni.

Franciaország a közelmúltban nagy összegű kölcsönt nyújtott Oroszországnak vasútépítési célokra. A háborút hirdető, illetőleg attól félők szemében ezen lépés is a háború céljait szolgálja, minthogy a közlekedési hálózat kiépítése nélkül a mozgósítást sikeresen keresztül vinni lehetetlen s nélküle a hadsereg magas létszáma inkább hátrányos lehet, mint előnyös.

Egyéb külpolitikai okok is megrontották Oroszországnak Német országgal való viszonyát, amelyet a potsdami megegyezés óta szinte megingathatatlanak látszott. Egy fenyegető kérdés tolul az előtérbe az ázsiai Törökországnak küszöbön álló feldarabolása. Ez lesz a leg-

közelebbi ütközőpont. Egyébként azonban bajos volna felsorolni s ezúttal nem is vállalkozunk erre, mindazon tényezőket, amelyek Oroszország magatartását a jövőben befolyásolhatják. Egy tünetet, helyesebben szólva egy irányváltozást fel kell jegyeznünk, mint amely kétségtelenül alkalmas a háborús aggodalmak ébrentartására s ez a legutóbb bekövetkezett kormányválság.

Az eddigi miniszterelnök Kokowcew néhány héttel ezelőtt kénytelen volt helyét egy új kabinetnek, Goremykin szélső reakcionárius és nacionalista kabinetjének átengedni. Kokowcew maga sem tartozott a haladóbb politikusok közzé. Kokowcew alatt mentek végbe a negyedik дума választásai, amidőn a közigazgatási terror alkalmazásával és a választójogi törvény rosszindulatú magyarázatával a népesség nagy részét megfosztotta választójogától. A zsidóüldözésekből ő is kivette tevékeny részét, bár programúihoz nem engedte juttatni azt, mert ez a nagy európai kölcsön fölvétele előtt a külföldön rossz vért szült volna. Stolypin utódjának, Kokowcewnek *regime*-je tehát nem jelentett irányváltozást. Ezen reakcionárius politika mindamellett nem elégítette ki az „igaz-oroszokat”.

Az új kormány a szélső nacionalista irányzatnak, az „összorosz” jelszavaknak szolgálatában áll. Goremykin még III. Sándor cár idejében belügyi államtitkár volt, ami abban az időben korlátlan hatalmat jelentett. A most uralkodó cár alatt is rövid ideig vezette a kormányt. Ő oszlatta fel rövid működése után az első dumát, az oroszoknak 1906-ban megalapított törvényhozó testületét.

Az „összorosz” gondolat feltámadása új keletű dolog, hullámcsapásai körülbelül 1911. óta érezhetők. Az irányzat életrekeltése Stolypintól ered. Oroszország nem nemzeti állam, hanem nemzetiségek állama, amelyet a nagyorosszág tart össze. De sok millió más fajhoz tartozó alattvalója van, ú. m. finnek, esztek, lettek, németek, kisoroszok, fehér oroszok, lengyelek stb. Nagy Péter és II. Katalin óta ilyen vegyes összetételű az orosz birodalom. Stolypin koncepciója szerint ezt a birodalmat csupán az egyes nemzetiségek abszolutistikus alapon való beolvasztásával lehet együtt tartani. A nemzetiségek autonómiája széthullásra vezet, amint azt az osztrák nemzetiségi képlet mutatja. Liberális irányú engedményeket az orosz kultúra nem tehet, a magasabb fokon álló német, finn, lengyel stb. kultúrával szemben. Nincs tehát más megoldás az ő szemében, mint az elorosztás ősi programjának minél erősebb követése. Ezt az eloroszosító politikát követi a legbrutálisabb eszközökkel Finnországgal szemben a civilizált Európa szomorú rezignációja mellett. De ugyanígy jár el a lengyelekkel és más nemzetiségekkel szemben is. A nacionalista gondolat meg-

vesztegető ereje a dumába is behatolt és azzal szemben még a liberális párt az ú. n. kadettek pártja sem akar ellenállást kifejteni. A mérsékeltek az ú. n. októbristák (akik az 1906. évi alkotmányt nyújtó októberi manifesztum kereteit vallják programmul) ugyancsak nacionalista vizekben eveznek,

Az eloroszosítás törekvése azonban szintén magában rejtje a háború veszedelmét. E tekintetben elsősorban monarchiánkat fenyegeti veszedelem. Bármily szánalmas a védekezésnek azon módja, amely erőszakolt bűnperek megindításával, ártatlan parasztok megszenvedtetése által reagál ezekre a törekvésekre: (lásd máramarosszigeti skizmatikus pert) maga a jelenség le nem tagadható.

A harci párt uralomra jutását jelentő kormányválság jelentőségét az e pillanatban eléggé nem ellenőrizhető hírek szerint fokozni fogja, hogy az eddigi békésebb hajlandóságú külügyminiszternek helyét Hartwig belgrádi orosz követ, a legintranzigensebb orosz politika szövívője fogja elfoglalni.

A kormányválsággal kapcsolatban megemlékezünk Oroszországnak néhány a külföldet méltán érdeklő belső ügyéről. A kormány bukását közvetlenül a szeszfogyasztás kérdése idézte fel. Witte, a szeszmonopólium egykori megteremtője, most ebben a kérdésben buktatta meg Kokowcowot, aki az állami pénzügyeket meglehetősen rendbehozta, sőt az aranytartalékot eddig soha el nem ért összegre, 1600 millió rubelre emelte. A múlt évben az állami bevételeknek 27%-a, 824 millió rubel a szeszmonopólium hozadékából folyt be az állampénztárba. Az 1914. évi költségvetés összes bevételében az egyenes adók csupán $7\frac{1}{2}\%$ -al szerepelnek, a közvetett adók 20%-al, míg a szeszmonopólium $26\frac{1}{2}\%$ -al van felvéve. Az iszákosság egyre nagyobb mérveket ölt, úgy, hogy a hivatalos körök kénytelenek megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a szeszfogyasztást valamilyen korlátozzák, mert emberanyaguk és katonáik leromlásától kell félniök. A cárnak az új pénzügyminiszterhez intézett leirata utasítja őt, hogy egy olyan pénzügyi reformot teremtsen, amely Oroszországot a szeszmonopóliumtól függetleníse. Ha ez valóban bekövetkeznék, akkor az állami pénzügyek egyensúlyának biztosításához jövedelmi adónak behozatalára volna szükség. Megemlékezünk egy másik kalandosnak látszó, de nem lehetetlen tervről, amely a szeszfogyasztás korlátozása folytán élőálló hiány fedezésére szolgál. Ez a gabonamonopólium eszméje. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a gabona darusítását Oroszország állami monopóliummá tegye. Akik az 1905. évi forradalom után Stolypin által megkezdett és ma is folyamatban levő orosz földreformot ismerik, azok előtt

ezen gondolat nem látszik kivihetetlennek. A reformmal kapcsolatban nevezetesen az állam a birodalom legkülönbözőbb részein elevátorokat és magtárakat rendeztetett be, s a reform végrehajtására oly nagyszámú bürokráciát szervezett meg, amely a gabonamonopólium végrehajtását lehetővé teszi. Ez a reform a külföldre is rendkívül jelentőséggel bírna; az állam a készletek felhalmozásával az exportra kerülő termények árát nagy mértékben tudná befolyásolni. A gabonamonopólium kérdését csupán a most említett földreformmal kapcsolatban, amely Oroszország népének szociális helyzetét gyökeresen megváltoztatta, lehet mérlegelni. Erről az agrárreformról külön cikkben fogunk beszámolni. Egyes angol lapok legújabb hírei tartalmazzák az alkoholfogyasztás megszorítására vonatkozó javaslatokat. Ezekből az látszik, hogy rendszerváltozás nem fog beállani és csupán palliatív eszközökkel, mint pld. antialkoholista propagandával stb. próbálják az iszákosság kártékony hatását ellensúlyozni. Helyesebben szólva megerősítést nyer az a felfogás, hogy ez a kérdés inkább ürügy volt a régi kormány eltávolítására és helyette egy másiknak, harciasabbnak kormányra juttatására.

H. B.

Nemzetiségi fejlemények

A balkánháború lezajlása óta úgy a bel- mint a külpolitikában előtérbe nyomultak a nemzetiségi kérdések, — a haldokló Törökországnak ezt a hagyatékát mi örököltük. A nemzetiségi kérdés előtérbe nyomulásával egyidejűleg a kormánykörök megindították a segítőakciót is, amelynek gerincét egy német—magyar—román blokk megalakítása képezné. A blokkhoz csatlakoznának a szlávok katolikus—klerikális, — tehát „megbízható” elemei is. A kezdeményezés Bécsből indult ki, de most már az akció súlypontja áthelyeződött Budapestre, most már Budapestről kezelik az ausztriai szláv politikusokat is a magyar kormány Dulicskovicsai.

Az akció kiindulási pontja a román paktumtárgyalás, amely egyelőre holtponthoz jutott. A folytatás valószínűleg csak az általános választásoknál várható, amikor a kormánybarát Mangrák felveszik a küzdelmet a komitéval. A kormány arra számít, hogy közigazgatási és gazdasági téren adandó kedvezményekkel román hívei megnyerik a választók egyrészét és akkor a kormánypárton belül megalakulhat egy „békefrakció” a szász képviselők példájára. Nagyon sokat várnak ezen a téren a románság ellenzékellenes hangulatától és ezt erősen ki is használják. Ez az oka annak, hogy a parlamentben részletes vita tárgyává tették a román paktum kérdését. A komité körül csoportosulok ezzel szemben minden erejükkel társadalmi téren igyekeznek ellensúlyozni a fenyegető vesze-

delmet, az Astra fiókjai fokozott hévvel dolgoznak és az új fiókok alakítását szorgalmazzák. Így például a hatóságok terrorjával dacolva megalakították a máramarosszigeti fiókot is és a megalakulásnál kitűnt, hogy Máramarosban ugyancsak megvan a gyökere a román nemzetiségi mozgalomnak. Nagyon sok elhanyagolt szervezési munkát pótol helyre most az Astra és ezt részben azért is teheti meg, mert a hatóságok a paktumtárgyalások folyamata alatt kissé türelmesebben kezeltek a kérdést. Egyáltalában a paktumtárgyalásokból csak nyeresége van a románságnak, egyrészt azért, mert vezető koréi fokozottabb figyelmet fordítanak az akcióra, másrészt pedig azért, mert a kormány kedvezményekkel igyekszik hangulatot teremteni a nép széles rétegeiben. A paktumtárgyalások ezenkívül erősebben összeláncolták a göröghatolikus papságot a komitéval. Tisza ennek a klérusnak a segítségével akarta megoldani a kérdést, de a göröghatolikus papság belátta, hogy ebben az esetben a néphangulat ellenük fordul és oda jutnak a kormánytámogatással, ahova a rutén papság jutott. Ez a csalódás az oka, hogy a kormány szabad folyást enged a szatmári monstrepornek, amelynek a főtárgyalását a jövő hó végére tűzték ki. A rutén skizmapör után ez a második vallási-nemzetiségi pör fog világot vetni a kormány nemzetiségi politikájára.

A ruténkérdésnél ugyanez az irányzat látszik, a kormány támogatja a göröghatolikus papságnak a közel jövőben megindítandó mozgalmát, amely egy kormánypárti Görög hatolikus Népszövetség megalakítására irányul. Hogy ez milyen irányban fog működni, arra nézve jellemző Papp Antal munkácsi rutén püspöknek az Ungvármegyei Közművelődési Egyesület küldöttsége előtt tett kijelentése, amely szerint felterjesztést fog intézni a pápához a magyar liturgikus nyelv érdekében. Vagyis a ruténségnél teljes eredményre vezetett a Tisza-féle politika és hogy ez milyen gyümölcsöket érlel, azt megmutatták a máramarosi skizmapör borzalmai.

A szerbség körében sokkal nehezebb a kormány munkája és itt a szerb egyházi vagyonkezelés megbénításával akar sikereket elérni. A helyzet azonban máris tarthatatlan, mert a szerbek sehogysem nyugodnak belé a történetekbe és egész nyíltan lazítanak a kormány intézkedései ellen. A Zasztava pl. egész nyíltan kikelt az 1912. július 11-iki királyi leirat ellen, sőt az egyház tagjait passzív rezisztenciára, továbbá a rendeletnek engedelmeskedők társadalmi bojkottálására hívta fel. A szegedi kir. törvényszék vádtanácsa a cikk írója ellen megszüntette az eljárást és azóta a legfelsőbb rendelettel teremtett helyzet tarthatatlan. A szerb nemzetiségi mozgalom ugyan megvan bémtva, de a kormány politikája sem mozdulhat egyetlen lépessel sem előbbre.

A totkérdés körében már több kilátása van a kormánynak, amely természetesen a klerikális árnyaltok vezetői-

vel, Hlinka-Jurigáékkal tárgyal, míg a radikálisabb evangélikusok letörésén a zsinat dolgozik, amely vegyesajkú vidékeken levő evangélikus tót egyházaknak a magyar evangélikus egyházakba való olvasztását idézi elő. A kormányra nézve azonban nagyon nyugtalanító, hogy a radikális töbtség erősen szervezkedik és úgy a közművelődési, mint a gazdasági téren nagy haladást tesz. Az amerikai tótok gyűjtést indítottak egy magyarországi tót gimnázium létesítése érdekében és a magyarországi vezetők egymásután alakítják meg a társasköröket és olvasóköröket. Ezenkívül a csehekkel való kultúrkapcsolat is folyton erősödik, dacára a Dulicskovicsok aknamunkájának. Ugyancsak erősödik a gazdasági kapcsolat is és az újonnan alakult Tót Szövetkezetek Központja faluról-falura megszervezi a szövetkezeti mozgalmat. Ez teszi megérthetővé azt, hogy a kormány megbízásából Dulicskovics egy pánszláv irányzatú pénzügyi tervével ugratta a tót vezetőembereket.

Vagyis minden vonalon várakozó álláspont, az elmerge-
sedés jelei majd csak a közel jövőben mutatkoznak. (A. V.)

Szigligeti Ede*

Szigligeti Ede születésének századik évfordulóját bajosan tölthetjük az író alakjainak társaságában. Pedig úgy kellene lenni, hogy egy egész világ elevenedjék meg e jubileumon, színműveinek világa a bennük szereplő alakok nagy sokaságával. Szigligeti drámaíró volt, képzelete a legobjektívabb formákat kereste s az illúzió-keltés leg-hatékonyabb eszközeivel dolgozott. A tragikus képzelet s a vígjátéki fantázia teremtményei a legkönnyebben lépik át azt a kis korlátot, mely a színpadi létet az igazi élettől elválasztja s Hamlet, Fauszt, vagy Figaro eleven számba mennek, közöttünk élnek.

Szigligeti az újabb magyar műveltség heroikus korának legnagyobb hatást tett drámaírója. Fél századon át uralkodott az eredeti magyar műsoron s nem volt ezalatt színházi idény, melyben friss darabbal ne mutatkozott volna be, talán nap is ritkán akadt, midőn darabot nem játszottak tőle valahol. Milyen volt az a tükör, melyet e színész-író kora elé tartott s amelyben — Hamlet tanítása szerint — az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát kereshetjük? Finom metszett tükör volt-e, vagy nyersen foncsorozott, hűen, vagy torzítva verte-e vissza a világ képét s mesterkedve, vagy becsületesen

* Ezeknek a feljegyzéseknek aktuális jelentőséget kölcsönöz Szász Károly képviselőházi elnöknek kirohanása a mai magyar drámaírók és főképp a Nemzeti Színház ellen, melynek kötelessége volna, hogy tucatjával játssza Szigligeti darabjait. Bár a cikket szerző a szóbanforgó munkapárti kuitúrbeszéd előtt írta, mégis arra érdemleges válaszul szolgál. Minden elfogulatlan ember láthatja belőle, hogy Gyulaiék, meg az egykorú kritika mennyire taksálták a hazafias színpadi tákormányokat. Szász felszólalása is mutatja, hogy a magyar politikai reakciónak nemcsak szociális érzéke, de kultúrérzéke sincs.

kezelte-e tulajdonosa? A XIX. század harmincas éveitől 1878-ban bekövetkezett haláláig körülbelül 125 színművet írt. Ezek közül csaknem száz eredeti alkotás s a nagy tömegben akad történeti és társadalmi dráma, történeti és társadalmi vígjáték, tündéres bohózat, népszínmű és opera-szöveg. Talán leghelyesebb és legszemléltetőbb Szigligeti jelentőségét ilyen pontos és meglepően nagy számadatokba foglalni — számokban ki nem fejezhető imponderabiliákra amúgy is nehéz lesz akadnunk.

A színpad magas piedesztál, az ott elhangzó szó testet ölt és a legmesszebbre hangzik. Arany is, Petőfi is szerencsét próbálnak rajta, mint színjászok és mint írók, mert a színpadi dicsőség minden költőnek álma. A szerencse azonban e téren Szigligeti Edének kedvezett, hosszan és állandóan s ha jubileumán egy világ emléke újul meg, ezt arra a környezetre értjük, mely őt évtizedeken át elfogadta, hallgatta és tapsolta. A Nemzeti Színházra gondolunk, amint megszerzi számára az első sikerek izgalmát és dicsőségét s amint a régi Pesten állandó színházlátogató közönség szerveződik. A magyar színpadokon Szigligeti érzékenyít és szórakoztat, míg kint az életben Széchenyi könyveit égetik el, majd Kossuthot hallgatják, orosz ágyúk villannak és akasztófákat kovácsolnak. A dráma betetőzése egy kultúrának, az angol renaissance embere benn van Shakespeare műveiben, a bárók grandezzája Racineban, a polgárkirályság fojtott nyugalma Hugóban. De mi van meg a reform-kor nagyságától Szigligetiben? A színmű nem lehet a való életnek oly közvetlen visszhangja, mint a lira. Szigligeti drámája és a kor között azért tátong nagy szakadék, mert e kor a mély elmék, a cselekvő és heroikus jellemek és a vívódásokban meghasonlott nagyoknak egész seregét szülte, Szigligeti alakjaiban pedig se mélység, se hév, se szenvedély nincs. Korjellemző és művészi értékben Arany és Petőfi mögött szomorú messzeségben marad Szigligeti oeuvre-je. Mi az oka, hogy évtizedeken át sem tudják őt meghaladni? Okoljuk-e a közönséget, mely Greguss Ágost szava szerint a műveltség első holdnegyedében élt s beerte azzal, amit egy ügyes ember nyújtott neki? De a közönség mindig könnyű táplálékot szeret, szórakozni akar s ott van példa gyanánt Kotzebue uralma Goethe és Schiller korának színpadán.

Szigligeti nem volt jelentékeny költői tehetség. Rákosi Jenő is kénytelen beismerni róla, hogy se nem moralista, se nem szociológus, se jellemeket nem alkot, nem nyelvész, sőt nem is — poéta. Nagyon szürke koszorú maradt a feje körül, olyan, aminőt néha napján a negyvenes évek lapjai neve köré nyomattak. E koszorút ma legjobb műveinek kegyeletes átolvasása után sem tudjuk felfrissíteni.

*

A Nemzeti Színház régi Szigligeti bemutatóin a legjelesebb és leghozzáértőbb magyar kritikusok ültek. A harmincas évek végén s a negyvenesek elején ott van Szontágh Gusztáv és Vörösmarty, a forradalom után Salamon Ferenc, Greguss Ágost és Gyulai Pál s első cikkeit Péterfy Jenő is Szigligetiről írja a hetvenes évek utóján. Míg az ország legműveltebb irodalmi folyóirata, a Szépirodalmi Szemle meg 1847-ben nyílt kérdésnek hagyja, hogy Petőfi Sándor vagy

Jámbor Pál-e az igazi nagy költő: a magyar színikritikának dicséretére válik az a biztosság, mellyel Szigligeti jelentőségét mindjárt pályája kezdetén megállapította s az a következetesség, mellyel álláspontjához s aethetikai szempontokból tett óvásaihoz ragaszkodott.

A Szigligeti-jubileumon egy kis átalakítással el lehetne játszani a Fauszt mély értelmű előjátékát, melynek helye a színház s szereplői az igazgató, a színész és a költő: örök típusok, akik megragadó párbeszédben vetik fel a drámai alkotás problémáit s a költő bensőségre törekvését, mely nem számol polgári igényekkel, szembe állítják a technikát és külső hatást sürgető praktikus színházi emberek elveivel. E jelenetből, hogy stílszerűvé legyen a mostani évfordulón, a költő szerepét törölni kellene, mert Szigligeti nem törekszik mélységre. Ellenben fel kellene léptetni helyette azokat a bírálókat, akik azon évtizedeken át, amidőn Szigligeti a színpadon uralkodott, a dráma magasabb szempontú felfogásához hívek maradtak. Adjuk az első szót e kritikusoknak, azután hallgassuk meg Szigligeti védelmét.

Szigligeti első szerelme, melyhez élete végéig ragaszkodott, a történeti tragédia. Végig dramatizálta a magyar múltat, majd világ-történeti tárgyakkal is megpróbálkozott. Első király-drámáiról a magyar romantikusok kritikai lapjában, a *Figyelmező*-ben (1839.) a művelt Szontágh Gusztáv azt írja, hogy ügyesek és hatásosak, de hiányzik belőlük az ember- és a világismeret, a személyek karakterteleneke s a jelenetek inkább vázlatok, mint kész képek. Ami mintájában, Hugóban megráz, az nála csak hangos, szónokias, lovagdrámás, sok nála a frázis, kevés a korhűség s még kevesebb a lélekrajz. Negyven év múlva, a Szigligeti halálát követő esztendőben Péterfy foglalkozik legjobb történeti drámáival: a Világ urával, melynek hőse Konstantin s a Trónkeresővel, mely Boricsról szól. Péterfy nagy jóakarattal hozza Szigligeti történeti darabjainak mentésére, hogy az író rendelkezésére nem álltak érdekes történelmi munkák. Egyébként azonban drámai mindezenek nevezi, aki krónikás feldolgoásaiban úgy aránylik a költőhöz, mint a díszletfestő a festőművészhez. A Trónkereső szerelmi jeleneteit soha nem tudtam ellenszer nélkül végig hallgatni — írja Péterfy — annyi bennük a közönséges közhely. Szigligeti szóból csinál embert, alakjai agyonszavalják jellemüket, de mondásaiknak nincs szimbolikus, sejtető, a lélek háttérére utaló erejük. Péterfy, ki a megértés legfinomabb ösztönével kereste a műtermékben az alkotót, Szigligeti drámai hősei mögött a derűs, kedélyes, az alkotásra vért soha nem áldozó színpad-ismerőt találja.

Szontágh Gusztáv és Péterfy Jenő kora között az ötvenes években a finom szellemű és nyugati műveltségű Greguss, a szempontjaiban és stíljében egyaránt súlyos szavu Salamon s a páratlanul világosan látó és gerinces Gyulai írtak újságkritikát Szigligetiről. Greguss szerint Szigligeti történeti alakjainak történelmi tartalma és hűsége nem különb, mint az Offenbach-paródiákban szereplők. Gyulai önelégültnek tartja a színpadot: „Ideje volna, ha drámai íróink békét hagynának . . . az inkább eposzi, mint drámai korszak, melyből számunkra csak fényes magyar ruhát, kardcsörömpölést halásznak ki s felsújtásozzák a mai kor eszméivel”. Gyulai és Salamon Ferenc alapos érvekkel bombázzák

a tákolt lovagvilágot s a hősök szavalmányát metszően szakítja meg egy-egy éles megjegyzésük. Mindketten általános dramaturgiai elveket tisztáznak Szigligeti negatívumain. Salamon a drámai motívumok mélyen járó elméletét nyújtja, midőn azt akarja kimutatni, hogy Szigligeti ilyeneket nem ismer, csak helyzeteket. Gyulai Pál éles látással von határvonalat a színi, a költői és a sajátosan drámai hatások között, végső következtetése pedig az, hogy Szigligeti a drámát elszakítja az irodalomtól.

Ha olyanokat is olvasunk felőle, hogy neki a drámaírás életmód volt, hogy nem az irodalmon át jött a színpadra, hanem a színpadon át a közönséghez, hogy az ördögnek — melyen a tömegizlést kell érteni — nálánál senki sem gyújtott buzgóbban gyertyát, azért alapjában véve egy kritikus sem ítéli el, sőt valamennyi méltányolja azt a nagy érdemét, hogy a Nemzeti Színháznak közönséget biztosított. Az idealistákkal szemben az élet, a szükségletek neki adtak igazat. Szigligetinek sok ellensége volt, a híres divatlapok (*Életképek. Pesti Divatlap, Honderű*) egyre támadták, neve gyakran szerepel az irodalmi táborozások rovatában. Haragudtak rá azok a tehetségek, kiknek szárnybontását az ő egyeduralma megnehezítette, az újságírók szívesen ütöttek egyet rajta, mint afféle irodalmi nagyhatalmon, akiről tudták, hogy nem igazi géniusz, de pozíciója megdönthetetlen, mert a legalaposabban ismeri a színpad levegőjét, a közönség igényeit és a színészek képességét.

Hogy a kemény Gyulai annyi jóakarattal van hozzá, annak egyik oka talán az, hogy Szigligeti — s ezt ma is el kell ismernünk róla — a maga tökéletlenségeivel is valamennyire bevezett egyéniség. Nem kellemetlen ember, nincs benne törtetés. Könnyen alkot, ha könnyűt is s gyengesége harmonikus; nem törekszik magasabbra, mint ahova elér; nem unalmas, csak naiv. Csöndes becsvágy él benne s mindig célnál van. Szigligeti mosolygott dorongolóin és talán klasszikus bírálóin is, mint a *Vorspiel auf dem Theater* színigazgatója, midőn a költő magas eszményeiről beszél neki. A vígjáték és a népszínmű terén jobban és hálásabban érvényesült.

Szigligeti képességei a tragédiában teljes kudarcot vallanak s erre megdöbbentő példa a *Fény árnyai* (1865) című társadalmi drámája, melyből a lélekbe világító fény hiányzik, de sok benne az árny ... a személyek. Egy magyar földbirtokos francia származású arisztokrata nejeére elkölti egész vagyonát s ekkor a nő elfordul tőle. Egy Verdi-opera — zene nélkül. Szigligeti a férj vívódásait nem tudja megérzékíteni s a női lélek redőibe sem hatol. A marquise minden női démoniségét kifecsegi. Ilyet ízléstelennek érezték ám a Nemzetiben, ahol dramatizálva előadták Balsac egyik legcsodálatosabb belső dialektikája asszonyának, Langeais hercegnőnek történetét.

Vígjátékaiban ellenben kedvesen tárja fel Szigligeti a nemesi polgári családok ártatlan belső dolgait s bár jellemkomikumot alig ismer, mulatságos helyzetekbe hozza az ismert típusokat: az eladó lányt, a jó nagybácsit, a kardos feleséget, a papucshős férjet és a zsarnok anyóست. Itt nem kell a szenvedély rajzával bajlódnia, a jelenet-szövevényben való mesterségbeli ügyessége érvényesül, a jellemek típu-

sossága jogosult, a helyzetek meglepő önkénye, mely a drámából kiütökzik, itt szórakoztat. A vígjátékon átcsillan a magyar társadalom némely problémája, de ezeket közelebbről a maguk idejében igen kedvelt népszínműveiben érinti.

A népszínművek drámai és víg jelenetek egymásba fonódó során a XIX. század közepének magyar társadalmát — tehát nemcsak a parasztságot — viszik a maguk módján színpadra. Szigligeti népszínműveiben van demokratikus érzés, egyik-másik jelenetük illusztráló metszet a nagy kulturpolitikusok programjához: így a *Zsidó* Eötvösnek a zsidókérdésről, a *Két pisztoly* ugyanőneki a börtönügyről szóló dolgozatához. A népszínmű részint politikai, részint etnográfiai, részint művészi érdekekkel fordul a parasztság felé. A népszínműben mindig két szinten folyik a cselekmény s a kettő csőpostával, lejtővel, lífttel van összekötve. Egyik szinten szerepel a szegénység: a betyár, a cigány, a zsidó *hajhász*, a katonaszökevény — másikon a vármegye, a szolgabíró, a birtokos, az ezredes — mindkettőn sétálnak az arszlánok és az iparlovagok. A népszínmű, mint társadalmi rajz, a fővárost sem mellőzi. Szereti felléptetni Szigligeti a pesti Hont sárga náncing nadrágban és zöld frakkban, amint a duhaj Zrínyikávéház német pincéreinek és vegyes közönségének parancsolgat. Látjuk az ó-magyar vizsgálóbíró, Daru Gergely persecutor hadnagyot, aki szomjan tartja a gyanúsítottakat, tán hogy — jobban valljanak. A megszorult mágnás sokszor lecsúszik züllötten a felső szintől az alsóra. A szegény mesterlegényt pedig, kiről kiderül, hogy törvénytelen mivoltában is főrangú vér, felhúzzák az előkelő körbe. Ilyesmi pedig a legsűrűbben előfordul. A legnaivabb és legmerészebb véletlenek zúdulnak a személyekre, akik szándékaikkal ajtóstul rontanak elő, szívüket — mily szimpla jószág! — az ajkukon hordják. A *Szökött katona* csupa szenzáció: halálos ítélet, párbaj nyílt színen, betyárvilág, katonafogdosás, zsebmetszés, hamisjáték stb. A halálra ítélt magyar bakát a milánói siralomházban megszanja egy magyar származású olasz grófnő, sőt kiderül, hogy a szerencsés közvitéz e grófnénak és ezredparancsnokának törvénytelen gyermeke. A felismerésnek és a leleplezésnek egészen valószínűtlen eszközeivel dolgozik Szigligeti. Valóban értjük a kritikusokat, akik állandóan a drámák meséjének valószínűségét firtatják. A *Két pisztoly*, melyben fellép Sobri, annyi detektív-romantikával van telítve, hogy bátran filmre kerülhetne.

A XIX. századbéli magyar kulturmozgalmak kiinduló pontján Széchenyi áll a *Hitel*-ről szóló közgazdasági könyvével. A hitel, a pénzgazdaság kérdése fontos szerepet visz Szigligeti színpadán. A magyar élet e tengely-problémáját Szigligeti, úgy látszik, észrevette. *A fény árnyai*-ban szó van a nyomorgó hazáról (az abszolutizmus évei), melyet a tőkepénz foglal el. *A fenn az ernyő nincsen kas*-ban (1858) egy hitelen tengődő gavallértól halljuk: „Most börzejáték az egész világ”. És sok darabban emlegetik a percentet, a száztólit, melyet felrúgtat az uzsora s a gentry fizet bármennyit, csak hogy fényűzésben a felszínen tartsa magát. A kockázatos nagykamatú kölcsönök olykor odavesznek s az uzsorás felsül, mint Krida úr a *Zsidó*-ban, vagy öngyilkos lesz elkeseredésében.

Gyulai azt hitte, hogy a várva-várt magyar dráma a népszínműből fog kifejlődni, még pedig komoly részeiből a társadalmi dráma, a vígaktól pedig a bohózat. Későbbi éveiben Szigligeti a polgári dráma felé terelte a népszínművet (*Lelenc, Dalos Pista*) s írt bohózatot, operette-félét (*Liliomfi, Debreceni bíró*). Gyulai reménye nem lett valósággá, Szigligetinek nálánál tehetségesebb követője nem akadt s az ő útján igazi tehetség nem is maradt volna. Ha kulturális érdemeit, drámáinak színszerűségét el is ismerjük, egyébként régi jeles bírálóinak vélekedését kell elfogadnunk. Tehetsége a maga idején hasznos és jó volt, mert jobb drámáirónk nem akadt. A *Fenn az ernyő nincsen kas*-nak következő soraiban röviden benne van az ő irányzatának esztétikai méltatása:

Ez a stílus rövid, de érthető.
 S végtére is minden tragédia
 Ebből áll: „Ah! Hah! Halj meg! Jaj nekem!”
 S minden vígjáték vígjáték: „Hm? — Ühüm!
 Megáldalak! — Sas Andor

Közgazdászok és újságírók

A margitszigeti botrány megint aktuálissá tett egy kérdést, amellyel a polgári napilapok bajosan foglalkozhatnak s amely — annak ellenére, hogy látszólag speciálisan újságírói kérdés — a kapitalista erkölcs és üzlet lélektana szempontjából a *Huszedik Század* olvasóit is közelről érdekli. Ennek a revünek a hasábjai alkalmasak és hivatottak arra, hogy végre szemébe nézzünk egy olyan kérdésnek, amelyet álszeméremből vagy félős óvatosságból sem az újságírók, sem a közönség, sem a közgazdasági élet tényezői hivatalosan és nyíltan nem tárgyaltak. Arról van szó, vajjon a polgári lapoknál a közgazdasági vagy fővárosi ügyekkel foglalkozó újságírás erkölcsé, tisztessége és tisztasága más-e, mint az egyéb újságírói munkái és a más szakmában dolgozó újságíróé; vajjon kérheti, igényelheti és kaphatja-e az az újsíró, aki valamely lapvállalatnak rendszeres közgazdasági vagy fővárosi hírszolgálatot teljesít, mástól, mint állandó vagy alkalmi munkaadójától újságírói tevékenységének honoráriumát? A kérdés feltevése így nem pontos és nem kimerítő, annál kevésbé, mert tetszés szerint lehet forgatni. Ebben az esetben nem foglalkozunk a tőkének a sajtóhoz való gazdasági viszonyával, hanem kizárólag azzal, hogy az újságírók, akik tényleg újságírók és éppen közgazdasági vagy fővárosi ügyekkel foglalkozó újságírók, valamint azok, akik bár nem újságírók, de közgazdasági tevékenységnek a lapvállalatok alkalmazásában hosszabb-rövidebb gyakorlása következtében a

kiadók és a vállalat által újságíróknak vannak elismerve, megfelelnek-e a kari becsület és a közérdek követeléseinek, amikor azon az ellenértéken kívül, amelyet kiadójuktól húznak, a pénzintézetektől és egyéb ipari és kereskedelmi vállalatoktól, amelyek az illető lapvállalattal különben is összeköttetésben állanak, évi vagy alkalmi tiszteletdíjat élveznek?

A kérdés felvetése sem a „közgazdászok”, sem a vállalatok előtt nem túlságosan rokonszenves. A közgazdászok ezt az intim összeköttetést féltékenyen ápolják, miután fizetésükön és az üzletközvetítési jutalékon kívül, amelyre jogszokás szerint igényt tarthatnak, ez a b a k s i s mintegy annak a módnak és lehetőségnek az ellensúlyozója, hogy a lapok közgazdászai és fővárosi tudósítói az üzleti viszony ellenére, amely a polgári lapokat a bankokhoz és vállalatokhoz köti, önző érdekből annyiszor és annyit kellemetlenkedhetnek, ahányszor és amennyit csak akarnak. Az illető banknak és vállalatnak tehát, amelyet a polgári lapok kiadóhivatali igazgatói és ügynökei rendszerint külön is igénybe vesznek, nem esik túlságos nehezére, ha évenként egy-egy morzsát juttat azoknak a szürke verebeknek is, akik a közgazdasági rovat berkeiben csipognak. Ezekről a morzsákról természetesen nem beszél szívesen sem az, aki adja, sem az, aki kapja; annál kevésbbé, mert végeredményben egyik sem jár rosszul vele. Pedig erről a kérdéstről beszélni kell elsősorban a kapitalista erkölcs és üzleti gyakorlat leleplezése céljából, másrészt pedig azért, mert az újságírók nagy többsége csak attól kap honoráriumot, akiknek újságírói munkát szolgáltatnak s evvel a szigorú és helyes újságírói morállal — a nagytőke korrump uralmával szemben — bizonyos mértékig a közérdeket és nyilvánosságot szolgálják. Az újságírók jogos kritikája egyrészt azokra vonatkozik, akik nem közgazdasági újságírók, hanem egyszerűen ügynők, miután a polgári lapok nagy részénél a közgazdasági és fővárosi rovatvezetők közvetítik az üzleteket, általánymegállapodásokat és felemeléseket, sőt néha még a hirdetési megbízásokat is a kiadók és a vállalatok közt és ezért megfelelő jutalékban részesülnek. Ez a mellékjövedelem aligha alkalmas arra, hogy az újságírói függetlenséget és az újságírói munka becsületét növelje, bár polgári erkölcs szerint jogilag és formailag nem is lehet ellene tiltakozni. Ezt a mellékfoglalkozást sokszor hivatásos újságíró vállalja és végzi, aki — a köz-

gazdasági ismeretek, információk, összeköttetések és az írni tudás több-kevesebb készségével — a jutalékokban biztosított pótlék révén egészíti ki a maga rendszerint csekély fizetését. Itt elsősorban az ellen a kétségbeejtő állapot ellen kell felelni a szavunkat, amely a polgári lapoknál fizetés alakjában a legfontosabb és a kiadóra legjövödelmezőbb szakmában sem biztosítja a tisztességes létminimumot, hanem csak a hivatásos ügynöki tevékenységgel való verseny esetén. Rendes újságírónál ez a tevékenység kénytelenségből vagy mohóságból ered, amit ha az értékes munka meg nem becsülésével is magyarázni lehet, megtűrni mégsem szabad, az álhírlapíróknak és az ügynököknek a közgazdasági és fővárosi rovatba való betolakodása (üzletszerzés lévén a főfoglalkozásuk s a hírszerzés és újságírás csak alárendelt teendő, amit egyáltalán nem vagy albérlésben végeznek), egyszerűen rablógazdálkodás, amit eszerint is kell kezelni, már csak azért is, mert olcsóbbak és mindenre kaphatóbbak, mint a hivatásos újságírók.

Az újságírás és az ügynökösködés két különböző, rendeltetésében egyaránt tisztos mesterség, rendszeres és üzletszerű kombinációban azonban az újságírók érdekének ép úgy árt, mint az ügynöki tevékenység szabad gyakorlatának. Ezenfelül azonban nyílt kérdés maradt a közgazdasági vagy fővárosi tudósítók személyes lekötöttsége egyes vállalatokkal vagy egyénnel szemben. Erre vonatkozólag konstatálnunk kell, hogy egyáltalán semmit sem ér, ha a lefizetett újságírók kiközösítését épen csak az adott esetben követeljük. Az újságírók és a hírszolgálat tisztessége és a nagytőke korrupciójának letörése céljából meg kell tisztogatni a sajtót mindazoktól, akik mindenkivel mindent megfizettetnek, a jó szót ép úgy, mint a — hallgatást. A kiadó lekötöttsége polgári lapoknál ép elegendő ahhoz, hogy a közérdeket a nagytőke érkei mellett háttérbe szorítsa: az újságírók lekötöttsége teljesen lehetlenné teszi, hogy más, mint néhány fizetőképes egyén es vállalat a nyilvánosság hatalmával rendelkezessék. Nemcsak a tisztességes újságírók, hanem a köz jól felfogott érdekében és a munkásság jogainak és érvényesülésének biztosítása céljából az kívánatos, hogy az újságírók egyeteme világosságot teremtsen a megfizetett újságírók kérdésében, lessék meggyőződni arról, hogy a bankok és vállalatok titkos jegyzékén kik és milyen összeggel szerepelnek;

tessék azokat a „közgazdászokat” és általában azokat az újságírókat, akik a kiadójuk üzleti könyvein kívül máshol is bevezettetik magukat, mint a sajtó becsületének és a közérdeknek veszedelmes megkárosítóit a tisztességes emberek megvetésének átadni.

A nagytőke úgy is megfojtja a polgárság és a munkásság szabad lélegzését: azok az újságírók és nem újságírók, akik évi száz-kétszáz vagy háromszáz koronáért külön is szolgálják Lánczy, Ullmann vagy Hűvösek üzleteit, tartassák el magukat mecénásaikkal, akiknek a zsoldjában ámitanak egy egész országot a „közvélemény” meghamisított illúziójának cégére alatt.

Kósa Miklós

A svéd válság

Az objektíven szemlélő külföldi, aki a skandináv tényeket közelből tanulmányozhatja anélkül, hogy ítéletét bármilyen helyi kapcsolatok vagy érzelmi szempontok befolyásolnák, megértetlenül, sőt megdöbbenve áll a militarista sovinizmus ama tobzódásával szemben, amely egyre veszedelmesebb kerékkötőjévé válik a három északi kulturáltam boldogulásának, sőt alkalmas arra, hogy végzetes veszedelembe sodorja azokat. Egyenesen megdöbbenő az a vak fanatizmus, amely ez országok népéből a meglévőn túl még tíz-húsz-harmincezer újoncot, még tíz-húsz-harmincmillió koronát akar kipréselni, ha meggondoljuk ez erőfeszítések kétségbeejtő céltalanságát és hiábavalóságát. Még ha el is ismerjük e hazafiak szándékainak tiszteletreméltó voltát, akik hazájuk magas kultúráját minden áron meg akarják védeni, lehetetlen valami komolytalan vonást föl nem fedezni abban, ha a harmadfél milliós lélekszámú dán nemzet fegyverkezni óhajt az ötmillió katonával rendelkező Németbirodalom ellen, vagy ha az ötmilliónyi svéd a végső leszámolásra készül a százhuszonöt millió oroszszal szemben. Még a legfrissebb, leghaladottabb, ízig-vérig radikális skandináv országban amely azonban egyúttal a leggyöngébb: Norvégiában is ép ezidő-szerint magasra csapnak a *forsvarsgalskab*, a véderő-őrület hullámai. A dán patent-hazaffyak militarista részegségével, amely épen ötven év előtt a katasztrófa szélére ragadta az országot, legközelebb részletesen fogunk e helyütt foglalkozni. A fegyverkezés igazi paroxizmusának színhelye azonban Svédország; és annak, hogy a militarista agitáció a svéd nép lelkéhez annyira közel tudott férközni, mélyen gyökerező történeti oka van. A svéd nemzet az egyetlen a mai Európában, amely érzésre és gondolkozásra militarista maradt az élet külső lehetőségeinek legszélsőbb modernizálódása ellenére is. A radikalizmus és különösen a szocializmus tanai ugyan napról-napra tért hódítanak, de a nép jelentékeny részében még ma is ott él a Gusztáv Adolf, pfalzi Károly Gusztáv és XII. Károly nemzetének katonai tradíciója, gloire-szomja. A svéd militarista gondolkozást ég-föld választja el a porosztól, amely nyáj-fegyelmen és vak tekintély-tiszte-

leten alapul és ebben ki is merül, míg a svéd sovinizta hadseregimádata a fékezhetetlen lendületben, kaland- és tettvágyban gyökereszik. Oly tényező ez, amelyet kárhozzatni lehet ugyan, de letagadni nem; és a mondottak helyességét bizonyítja az is, hogy az a svéd, aki nem szélső nacionalista és militarista, az minden valószínűség szerint ultra-radikális vagy forradalmi szocialista. A langyos polgári liberalizmus nem a svéd temperamentumnak való, a svéd nemzet a harcos szélsőségek körül csoportosul.

A svéd militarista mozgalom föllendülése a jelen évtized legelejéről datálódik, amikor Oroszország, a keletázsiai összeomlás után erőre kapva, nagystílű katonai készülődésekhez fogott Finnországban. Az orosz készülődésekre Sven Hedin, a világhírű Ázsia-utazó egy szenzációs röpirata irányította Svédország figyelmét. Az orosz kormány nemcsak hogy hozzálátott a kelettengeri flotta újjászervezéséhez, de egyre-másra építtette az erődöket a finn parton és a finn vasutak sítávolságát, amely eddig megegyezett az általános európaival, kibővítette az orosz mértékre, úgy, hogy most már az orosz katonai vonatok ráfuthatnak a finn vágányokra is. A legfélreérthetlenebb lépés azonban az volt, hogy az oroszok diagonális vonalat építettek, két sínpárral, Finnországon át, amely Szent-Pétervártól északnyugati irányban egyenesen a svéd határhoz vezet. Az oroszok célja nyilvánvaló: mindenáron jégmentes nyílt tengerhez akarnak jutni és evégből szükségük van a Északi-tenger norvég, vagy a Kattegat svéd kikötőire.

E röpirat nyomán nagyszabású agitáció indult meg a fegyverkezés érdekében, amely a konzervatív jobbpárton kívül a balpárt mérsékeltebb szárnyát is magával ragadta. A militarista mozgalom egyre erősödött és fölötte jellemző, hogy amikor annak idején, a három skandináv állam szociáldemokrata szervezeteinek kongresszusán a dánok lefegyverzési indítvánnyal álltak elő: Branting, a svéd szocialisták vezére, kijelentette, hogy pártja hajlandó támogatni a fegyverkezés csökkentésére irányuló akciót, de általános lefegyverzésbe semmi áron nem mehet bele. Ezen a ponton a svéd szociáldemokrácia, amely gazdaságilag sokkal mozgékonyabb és agresszívebb a dánnál, megtagadta az együttműködést ezzel és a norvégekkel, akik a legradikálisabb álláspontot képviselik.

Megjegyzendő, hogy a svéd militarista mozgalom hátterében, a honvédelem jelszavai mögött, támadó tendencia is lappang. A svéd sovinizták még mindig nem tudták elfelejteni azt a vereséget, amely őket Norvégia különválásával érte és egymás között állandóan Norvégia visszafoglalásáról ábrándoznak. Az elmúlt ősszel történt, hogy Sven Hedin, aki az Ázsia-utazást teljesen abbahagyta és most már kizárólag sovinizta reakcióban utazik, a faluni ezred tisztikarának lakomáján felszólította a svéd hadsereget, hogy minél előbb vonuljon át Krisztinába és Själland szigetére, másszóval: foglalja el Norvégiát és Dániát. A dologból persze óriási botrány kerekedett, a dán és norvég kormányok magyarázatot követeltek és Sven Hedin beszédének vége kevés híján svéd kormányválság lett. A Staaff-kabinet hadügyminisztere ugyanis erőlesen föllépett a politizáló tisztekkel szemben, eljárása azonban nem tetszett Gusztáv Adolf királynak és ugyanazon a napon

két kommuniké jelent meg, amelyekben király és hadügyminiszter kölcsönösen dezavualták egymást. A dolgot η agy nehezen sikerült elsimítani; de a király és a kabinet között ebből az időből némi feszültség maradt fenn, amely valamelyest hozzájárult a mostani válság kiélesedéséhez.

A svéd militarista mozgalom történetében még egy fontos mozzanatról kell megemlékeznünk és ez az, hogy a svéd katonai párt egyre hangosabban követeli a Németországhoz és így a hármasszövetséghez való csatlakozást. A dolog már oly előrehaladott stádiumban van, hogy Svédország bátran tekinthető a hármasszövetség félhivatalos kültagjának és ha mostani áramlat tartósnak bizonyul, a viszonyt nem hosszú időn belül törvényesíteni is fogják. Svéd tiszti küldöttségek banketteznek állandóan német helyőrségekben és a német tisztek oly zavartalanul járnak-kelnek, rajzolnak és fotografálnak a svéd erődítésekben, mintha csak otthon volnának. A svédek ez attitűdje mögött természetesen az orosz kolosszustól való félelem lappang; és ez a nagy németbarátság rossz vért szül a németgyűlölő Dániában, de Norvégiában is, amely országokat némi kapcsolat amúgy is fűz a hármasszövetség államaihoz, Oroszországhoz és Angliához, így azonban annál szükségesebbnek látják az ezekhez való csatlakozást.

Amikor 1911-ben a most lemondott Karl Staaff másodszer került kormányra, az új kabinet legsúlyosabb föladata épen a véderő-reform kivitele volt. A kormány kellemetlen dilemmába került: míg ugyanis a szélsőbal a katonai költségek leszállítását követelte, addig a kormánypárt mérsékelt szárnya a jobbpárttal tartott a hadsereg és flottafejlesztés követelésében. Kényes helyzetéből a kormány, amelynek úgy hadügyi, mint tengerészetügyi minisztere radikális pártállású polgárember volt, négy polgári összetételű véderőbizottság kiküldésével menekült, amelyeknek a reformokat katonai szakértők meghallgatásával kellett kidolgozniuk. A tengerészetügyi miniszter ezenkívül kijentette, hogy a tervbevett páncéloshajó építését elhalasztja a bizottságok munkájának befejeztéig. A kabinet e határozatára a katonai párt az ismert nagy flotta-gyűjtéssel válaszolt, amely rövid időn belül tizenöt-millió koronát eredményezett.

A véderőbizottságok munkája az elmúlt év decemberében ért véget. A kidolgozott tervezet a hadsereg és a flotta fejlesztésének szükségét elvben kimondta, azonban azzal a gyakorlati megszorítással, hogy a reformok csak kisebb részletekben vihetők keresztül. Nem jelentéktelen nehézségek elsimítása után a kabinet a magáévá tette ezt a kompromisszumos programot, és a reformok első részletéről szóló törvényjavaslatot a Riksdag elé terjesztette. E javaslat a gyalogság szolgálati idejét nyolcra tizenkét hónapra emeli és a fegyvergyakorlatok számát szaporítja.

Ez a részleges reformtervezet azonban nem elégítette ki a hadvezetőséget és az e mögé csoportosuló militarista pártot. A generálisok kiadták a jelszót: a véderőreformot egyszerre és egészben kell keresztülvinni. Ezt a jelszót írták a konzervatívok a nagy parasztfölvonulás zászlajára.

Február hatodikán harmincezer svéd kisbirtokos vonult fel, a

tartományok régi lobogói alatt, Stockholm utcáin. A tüntetés célja nyilvánvalóan a kormány és a Riksdag megfélemlítése volt, és épen ezért a két kamara elnökei igen helyesen jártak el, amikor visszautasították a tüntetés vezetőségének ama kérelmét, hogy a Riksdag elnöksége fogadja a parasztmenet küldöttségét. A visszautasítás indokolása nyíltan kimondotta, hogy a fölvonulás alkotmányellenes pressziót akar gyakorolni az országgyűlésre.

A parasztok tüntető menete a királyi palota elé vonult és a vezérek beszédeire Gusztáv Adolf király dagályos szónoklattal válaszolt, amelyben egyéb erélyes nyilatkozatok során kijelentette, hogy a véderőreformot egyszerre és egészben kell és akarja megvalósítani.

A király beszédét követő eseményeket fölösleges részletesen ismertetni. A Staaff-kormány másnap formális ultimátumot intézett a királyhoz. Az ultimátum első pontjában a kormány azt kérte a királytól, hogy adjon szavainak oly magyarázatot, amely valamiképp áthidalja a bennük megnyilatkozó felfogás és a minisztérium felfogása közötti szakadékot, illetőleg elveszi az ellentét életét. A második pont biztosítékot követelt arra nézve, hogy a király máskor nem fog a nyilvánosság előtt nyilatkozatokat tenni felelős minisztereinek tudta és megkérdése nélkül.

A király az első pontra nézve hajlandónak mutatkozott engedményeket tenni, de a második pontra — az alkotmányosság e minimális feltételére — nézve mereven azt válaszolta, hogy nem adja fel azt a jogát, hogy szabadon nyilatkozzék Svédország népe előtt. Hogy ezt a jogot az alkotmány melyik pontja biztosítja számára, arra nézve Gusztáv király nem nyilatkozott. Amikor pedig ez álláspontjától nem volt hajlandó tágitani, a Staaff-kabinet beadta lemondását. A király először de Geer bárót, egy balközépi politikust bízott meg a kabinet-alakítással, amikor pedig ez kudarcot vallott, a nagyon is mérsékelt színezetű balpárti Hammarskjöldöt nevezte ki miniszterelnöknek, aki aztán mérsékelt liberális és álcázott reakciós politikusokból meg is alakította a kormányt.

A kormányválságot kísérő stockholmi eseményekről a szocialisták harmincnégyezernyi ellentüntetéseiről és a „puncs-patriotizmus” émelyítő kicsapongásairól a napilapok táviratai részletesen beszámoltak. Míg egyrészt Sven Hedin és a reakciós diákok kávéházzal kávéházza jártak és a Riksdag fegyverrel való szétkergetését, abszolutisztikus államcsínyt és hasonló csekélyégeket követeltek, addig másrészt a köztársasági mozgalom napról-napra erősödött és erősödik most is. Új köztársasági lap indult meg, amelyet azonban pár nap múlva elko-boztak, minthogy erélyesen követelte a király detronizációját. Hogy a helyzet mennyire kiélesedett, azt bizonyítja egy konzervatív lap, a *Nya dagliga Allehanda* egy leleplezése. Ez a lap közzétett egy levelet, amelyet egy szocialista, szerkesztő intézett egy képviselőhöz, és amely szerint a leghelyesebb megoldás az volna, ha Staaffot minden további halogatás nélkül megválasztanák *Riksförstander*-nak, kormányzónak, vagyis kimondanák a köztársaságot. Ez a közlemény, szemben a Sven Hedin-féle „golyó és akasztófá”-val, jellemzi, milyen engesztelnetlen szélsőségek állnak szemben egymással a svéd politika porondján.

A paraszttüntetés és a király emlékezetes beszéde tehát valószínű alkotmányválságot idézett elő. Nemcsak a militarizmus térfoglalása az, ami a haladó elemeket a forradalom felé sodorja, hanem sokkal inkább az, hogy a király beszédével megsértette a legfontosabb alkotmánybiztosítékok egyikét, a miniszteri felelősség elvét. A parlamentarizmus problematikussá válik Svédországban, ha a király álláspontja most győzedelmeskedik, és ez hevíti a svéd szélsőbalt a végső ellenállásra. Hogy a különben szürke és jelentéktelen Gusztáv Adolf király — akii egyébként helytartó korában a norvégek alaposan gyűlöltek gőgös modoráért — erőpróbát tervezett *à la* II. Vilmos, az kétségtelen; de kétségtelen az is, hogy utólag megijedt egy kicsit a lavinától, amelyet megindított.

A helyzet ebben a pillanatban az, hogy a Hammarskjöld-kormány, amely a baloldali többség bizalmát teljesen elvesztette, kénytelen lesz föloszlatni a birodalmi gyűlést. A választások eredménye, és így a mostani alkotmányválság kibontakozása, nagyon is kétséges. Tény az, hogy a szélsőbal: radikálisok és szociáldemokraták a végsőig el vannak keseredve és mindenre elszánták magukat; viszont tagadhatatlan, hogy a pillanatnyi konstelláció a reakciónak kedvez. Akárhogy dőljön is el a mostani krízis, az az egy bizonyos, hogy Gusztáv Adolf király kitűnő szolgálatokat tett a köztársasági mozgalomnak Svédországban. Ha a reakció győzedelmeskedik is most — ami pedig még nem bizonyos — ez a győzelem csak annyit ér, mint amikor a tenger hullámai egyidőre elcsöndesülnek a rájuk öntött olajréteg alatt. A svéd nép nem tartozik azok közé, amelyeknél a mostanihoz hasonló forrongások ellaposodnak, maguktól kialszanak. Gusztáv király és a militarista párt élesztőt dobott a svéd demokrácia erjedő mustjába.

Sz. J.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS KRITIKÁK

Kína, Korea és Japán földművelése (F. H. King: *Farmers of forty centuries or permanent agriculture in China, Korea and Japan. Madison, Wis.: Mrs. F. H. King 1911. IX+441 p.*)

E könyv szerzője az Egyesült Államok földművelésügyi minisztériumához tartozó talajvizsgáló-osztály vezetője és a jóhírű madison-i egyetemen a mezőgazdaságtan tanára volt. Egyéb művei inkább csak a szakembereket érdeklik, e műve azonban, mely a szerző halála után jelent meg,* sokkal szélesebb körök érdeklődésére tarthat számot.

Címe dacára e mű Koreával alig és Japánnal is csak keveset foglalkozik. Ez csak növeli műve érdekességét. Korea reánk nézve alárendelt jelentőségű, Japán földműveléséről találunk hiteles adatokat egyebütt is, pl. a japán földművelés- és kereskedelemügyi minisztérium hivatalos kiadványában: *Outlines of agriculture in Japan* (Tokyo 1910, VII + 132. p.), ellenben Kína földműveléséről vajmi keveset tudunk meg más művekből. Az a kép, melyet a szerző nyújt, egyáltalában nem valami rendszeres áttekintése a kínai földművelésnek. Ez nem is volt célja. Inkább egy szakember útijegyzeteit kapjuk. A rendszeresség hiányáért azonban bőven kárpótol a frissesség, közvetlenség. Épen nem törekszik tárgyilagos, száraz konstatálására a tényeknek, mert célja, mint minden igazi angol könyvnek, nem tisztán elméleti tudományos kérdések megoldása, hanem mindenekelőtt az a gyakorlati kérdés lebeg szeme előtt, hogy egy oly földműves-társadalom tanulságos képét nyújtsa az amerikaiaknak, mely sűrű népességet tart el nagy átlagtermeléssel, anélkül, hogy a föld termőképességét csökkentené. A szerző azt véli, hogy úgy Amerika, mint Európa egyre inkább kerül hasonló probléma megoldása elé, így tehát nem

* Hogy a szerző meghalt, mielőtt művén a végső simításokat elvégezhette volna, kissé megérzik a stílus és szerkezet egy és más egyenetlenségén, továbbá azon is, hogy a mű terjesztése oly hanyag, hogy szinte kétévi kutatás után volt megszerezhető. Ez adja magyarázatát, hogy ismertetésére ily későn került a sor.

lehet közömbös egy oly társadalom földművelésének ismerete, mely e problémát már megoldotta. Ha nem is követhetjük egyszerűen a kínaiakat, mondja a szerző, sokban tanulhatunk tőlük. Sok szimpátiával ír a kínaiakról, talán nem annyira az általános emberi szolidaritás érzeténél fogva, mint inkább azért, mert szemelláthatólag imponál neki, mint talajszakértőnek, ez a nép, mely, mint ismételten mondja, erős és szívós munkás, nagy átlagterméseket ér el, nagyszámú családot nevel és mégis megőrzi a föld termékenységét.

A kínaiak gazdasági erényei teljesen jogosítani látszanak azok reményeit, kik e nemzet jövője felől optimisztikusan ítélnék. Nemcsak fizikailag szívós, erős faj, hanem a sok százados társas élet különleges, gazdaságilag értékes tulajdonságokat fejlesztett ki bennük. Ilyenek: a megbízhatóság, kitartás, igénytelenség szükség esetén és ami a fő, gazdaságosság mindenben, anyagban, időben, munkában. A falvakban sehohsem láthatni tétleneket és mint King általában mondja (p. 261.): „A keleti farmer mindenképp mestere az idővel bántudásnak. Kihaszználja az első és utolsó percet és mindazt, ami a kettő közt van.” Egy amerikai tollából bizonyára nagy dicséret. Kaliforniában, ahol a kínait gyűlölik, közmondásos, hogy a kínai szava biztos, mint egy államkötvény. E sorok írója e szemlében már régebben rámutatott arra, hogy Kaliforniában, hol a fehér és sárga faj első ízben találkozott nyílt piacon, erőszakos rendőri beavatkozás akadályozhatta csak meg a sárga faj diadalát. Igazat kell adnunk Kingnek, ki azt hangoztatja, hogy a technikai haladás külső csillogása senkit se tévesszen meg. Hogy a technika vívmányai mily könnyen sajtíthatók el, azt a legutóbbi japán-orosz háború eléggé drasztikusan igazolta. Ellenben a gazdasági trenírozottság (munkabírás, takarékoság, mértékletesség stb.) csak hosszú generációk műve lehet és biztosabb alapja egy nép jövőjének minden technikai vívmánynál.

A kínai paraszttal való érintkezését King szívesen és részletesen beszéli el. Bár gyakran járt oly vidékeken, hol mint fehér embert jobban megbámulták, saját szavai szerint, mint egy állatkerti csimpánzt, sehoh kellemetlenségnek kitéve nem volt. íme, egy példa (pp. 224—225): „Nagyon megleptünk egy öreg parasztot, amikor engedélyt kértünk, hogy földecskéjén ekéjével egy fordulót tehesünk, de készségesen megadta az engedélyt. Bár barázdánk nem volt oly jó, mint az övé vagy amilyen a mienk lett volna egy amerikai ekével, de jobb volt, mint az öreg ember várta és megnyerte teljes elismerését. E paraszt körülbelül egy hektárnyi földjén 12 tagból álló családját, egy tehenet, egy szamarat és két disznót tartott el. Szomszédja körülbelül $\frac{2}{3}$ hektáron 10 embert (aránylag még többet, mint az első)

tartott el. Pedig a szóbanforgó vidék (Santung) nem túlságosan termékeny, átlagos évi csapadéka valamivel kevesebb Magyarországénál is. Hasonló megművelés mellett Magyarország 384 millió embert, 32 millió tehenet (ma 5,8 millió) és 64 millió sertést (ma 6,4 millió) tarthatna el.

Természetesen egy nép földművelésére nézve nem döntő egy-magában az, hogy mekkorák az átlagtermések, hanem (és ezt King nem emeli ki) az, hogy — nem is átlagban, hanem tényleg — mennyi jut a hozadékból mindenkire. Abból, hogy pl. a japán paraszt talán tízszer nagyobb átlagtermést produkál az amerikai farmernél, helyzetükre nézve mitsem lehet következtetni, míg nem tudjuk, hogy Japánban az összes földbirtokok 73,48%-a egy hektárnál kisebb, holott Amerikában 50—60 hektárt szokás egy átlagos farmnak tekinteni. Bár King több ízben hangsúlyozza a kínai földművesekről, hogy erőseknek, jól tápláltaknak és jókedvűeknek látszanak, kevés kétség lehet aziránt, hogy európai szemmel nézve — ha ugyan lehetséges az ily összehasonlítás — a kínai paraszt helyzete rosszabb az amerikai farmerénél. Annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy a népesség megélhetését legalább egyelőre seholsem a földhiány teszi lehetetlenné. Kínáról nincs statisztikánk, de Japán példája elég bizonyíték erre. A hivatalos japán statisztika szerint egy családra átlag 0,54 hektár rizsföld, 0,45 szántóföld és 0,42 legelő, összesen 141 hektár jut. (I. m. p. 16.). Az összes mezőgazdasági népesség 47%-át teszik a bérlők, kik „földesuraiknak termeivényük 45—60%-át fizetik bérül, a trágyát és egyéb szükséges kiadásoknak fedezése pedig őket terheli”. (I. m. p. 13.) Ha tekintetbe vesszük, hogy az intenzív kultúránál a trágya óriási tétel (hektáronként 80 korona), könnyű megállapítani, hogy a japán földműves legalább is kétszer annyit termel, mint amennyit fogyaszt, azaz tényleg nem 1,41, hanem 0,7 hektár szolgál a maga és családja eltartására. Ezt véve alapul, ha csak a földet vesszük tekintetbe, Magyarország mai népessége kilencszer jobban élhetne Japánénál.

Néhány adat fogalmat nyújt a keletázsiai földművelés fejlettségéről. Japán népessége a megművelt területhez viszonyítva, háromszor sűrűbb Hollandiáénál (King i. m. p. 2.). Kína teatermése akkora értéket képvisel, mint az Egyesült Államok búzatermése, melyet azonban egy tizednyi területen állítanak elő. King egy próbafölvétel alapján legalább 320.000 km.-nyire becsüli a 6 méternél szélesebb csatornákat Kínában (i. m. p. 99—102.), ami megfelel 40 olyan csatornának, mely New-Yorktól San-Francisco-ig terjedne, vagy mely a Duna magyar részének 320-szorosát tenné ki. Általában, ahol csak

pozitív adatokra találhatunk, impozáns méretűnek tűnik Kína földművelése.

A keletázsiai földművelés a legintenzívebb, melyet nagyobb embertömegek valaha is üztek. Kína földművelése jóval fejlettebb Koreánál és Japánénál. A kínai földműves eszközei King szerint a legcsodálatosabb ökonómiával készültek. Részletesen megvizsgálja és leírja ekéit, vízi- és szélmalmaikat, targoncáit, öntöző-készülékeit, újból és újból megállapítva, hogy noha látszólag primitívek, tényleg legmegfelelőbbek céljuknak. Pl. a targoncáról bő leírást adva, egyebek közt ezt mondja (p. 239.): „A világ semmiféle targoncája sem ad az emberi erőnek akkora hatályosságot, mint a kínai, amint ez már az ábrákból is kiviláglik.” Ugyanily ökonómiát konstatál a kínai ruházódásról. Részletesen leírja a Santung-ban szokásos téli ruhát, majd így szól (p. 140.): „Nem tudom, lehetne-e kevesebb beszerzési és karbantartási költségen e nép viszonyainak megfelelőbb ruházódást kitalálni. Rev. E. A. Evans becslése szerint egy földműves ruhakészlete, ha már beszerezte, évi \$2.25 (11.25 korona) költséget okoz, javítást és új darabok beszerzését beleértve.” Majd így folytatja: „E rendkívüli egyéni ökonómia, mely a legkisebb dologra is kiterjed és melyet e nép általában gyakorol, tartotta fenn a mongol népek masszív erejét hosszú történetükön és e vonás mutatkozik a fűtés problémájának kezelésében is.” Részletes leírását kapjuk ezután a kínai kemencével kombinált ágyrak, majd az építő- és később a szövő-fonó célokra szolgáló anyaggal való gazdálkodásnak. Ami azonban a szerzőt leginkább csodálatba ejti, az a trágyával való bánás. Ismeretes, hogy a keletázsiai földművelésben az emberi ürülék a legfontosabb trágyák közé tartozik. A kínai városoknak nincs olyan problémájuk, hogy miként szabaduljanak ettől és hasonló városi szennyanyagoktól, melyek Európában oly költséget okoznak. Pl. a shangaj-i idegen telepnek 78.000 tonna emberi ürülék után 155.000 korona évi bevétele van. Általában az az elv uralkodik, hogy minden anyag oda kerüljön vissza, ahonnan elvették és szó sem lehetne arról, hogy a becses nitrogént, foszfort és káliumot tartalmazó anyagokat a tengerbe vezessék vagy egyébként igyekezzenek szabadulni tőle. Minden elképzelhető anyagot fölhasználnak trágyára, a vedlett selyemhernyók bőréig és a lerágott eperlevelek erezetéig. A legnagyobb gondossággal preparálják a trágyát, hogy kellően érett legyen és hogy párolgás vagy szivárgás által minél kevesebbet veszítsen értékéből. A csatornák iszapját kiszedik, sőt földet dobnak a csatornába, melyet bizonyos idő múlva kiemelnek. King ismételten figyelte meg, hogy külön e célra szolgáló kanalakkal fogják föl az igavonó állatok trá-

gyáját mielőtt a földre esnék, nehogy értékéből veszítsen. A trágya kezelése annyira racionális Kínában és annyira egyezik az elméleti tudománnyal, hogy King szerint lehet, hogy a kínaiak nem ismerik az elméletet, de úgy cselekszenek, mintha ismernék. Sőt nem habozott azt kijelenteni egy mezőgazdasági szaklapban, hogy a kínai földművelés annyira racionális, hogy a tudomány mai állása szerint senki sem javasolhatna nekik bármiféle lényeges változtatást. Pl. a gabonafélék átültetése általános egész Keletáziában. Ez a rendkívül intenzív művelés teszi érthetővé a különben szinte hihetetlen átlagtermeléseket, melyekről e könyvekben olvashatunk.

Ami a mezőgazdasági szakoktatást illeti, Kínáról e részben mit sem hallunk (úgy látszik, az elmélet el van hanyagolva), ellenben Japánban a fukuokai mezőgazdasági főiskoláról így ír King (p. 381): „Seholsem észlelhető a díszes és impozáns építkezésre való pazar pénzpocsékolás, mely az amerikai iskolákat és kísérleti államásokat jellemzi, ami azonban a kutatásra való fölszerelést illeti, úgy tanárok, mint műszerek dolgában, bátran fölvehetik a versenyt Amerikával. A bennlakórendszer van szokásban, havi ellátás, szoba és étel, négy dollár (20 korona) havonta.”

A japán tájkertészet diadala, hogy még King, a tudós, az amerikai és az öreg ember sem ment el mellettük érzéketlenül és szinte lírai hangon dicséri szépségüket.

Tévedne azonban az, aki azt hinné, hogy King rózsaszínbén látott mindent Keleten. A létért való küzdelem kíméletlen erejét lépten-nyomon érezte, melyet szinte megszemélyesít az a 13—14 éves fiú (p. 260), aki egy angol mérföldön keresztül futott a szerző kocsija után, hogy egy centért a hajóra vihesse kézitáskáját. A parton húsz izmos ember várta az idegent, hogy a kézitáskát a hajóra vihesse. A fiút kétszer is visszalökték és „ha észre nem vettük volna a szerényen versenybe lépő fiút, fáradsága kárbaveszett volna. Ily intenzív itt a létért való küzdelem és ennyire részt vesz benne egy fiatal gyermek. Nevelését és a szokást követve, nem szalasztott el semmiféle alkalmat, ahol kereshetett és meglepettnek, de hálásnak mutatkozott, mikor többet kapott, mint a mennyit várt.” Különösen sötét az a kép, melyet King műve befejezésekor nyújt a japán nép súlyos adóterhéről és a megélhetés nehézségéről.

Mindamellet King könyvét elolvasva, alig van okunk kételkedni abban, hogy bármilyen is legyen Keletázsia népeinek politikai jövője, gazdaságilag sikerrel fogják továbbra is megtartani mai pozíciójukat a népek sorában.

B. R.

A nemi problémához (Szász Zoltán: *A szerelem. Budapest, 1913. Pallas. 298 l.*)

Ámbár a filozófusok már nagyon régen felismerték a szerelem centrális jelentőségét a lelki élet területén, a kérdésnek mai értelemben vett tudományos irodalma terjedelmesnek nem mondható. Inkább irodalmi és metafizikai elmefuttatások tárgyalták a kérdést, mint pszichológiai és szociológiai munkák. Mai értelemben vett tudományos irodalma csak a modern biológia megszületésével kezdődött és ezen épülve vonta be a lélektan is — még pedig inkább az orvosi mint az elméleti lélektan — vizsgálódásai körébe. A szerelemnek a gazdasági étellel való összefüggéseire pedig nem annyira szociológusok mutattak rá, mint inkább a nőmozgalom hívei. A szociológusok legnagyobb része beírta a primitív népek és letűnt korszakok szerelmi szokásainak, varázslatainak és a vallási étellel való összefüggéseinek kutatásával.

Örvendetes, hogy most magyar nyelven jelent meg olyan munka, mely nem szépirodalmi, hanem tudományos fegyverekkel nyúl a kérdés lélektani és társadalmi vonatkozásaihoz. Szász Zoltánnak „A szerelemről írott könyve ez, mely a szerelem lelki és a társadalom gazdasági vonatkozásainak pontos, tényeken alapuló és rendszeres tárgyalása. Leszámítva néhány itt-ott közbeszúrt, egyébként csillogó ötletet, a kérdésnek objektív, tényekre és megfigyelésekre épített vizsgálataival találkozunk. Lehet, hogy akadnak olyanok is, akiknek figyelmét inkább ezek az ötletek fogják megragadni, mint Szász Zoltán tudományos argumentumai és ezek hajlandók lesznek könyvét szépirodalmi csevegésnek minősíteni. Akik azonban nem a mellékes részletekre, hanem az alapgondolatra és az érvekre irányítják figyelmüket, egyet fognak velünk érteni abban, hogy Szász Zoltán könyve a legjobb értelemben vett tudományos mű. Mert a tudományos mű kritériuma nem az, hogy ne legyen irodalmilag színesen és ötletesen megírva, hanem, hogy az állítások tényeken és megfigyeléseken alapuljanak. Nem állítjuk ezzel, hogy a szerző csupa új igazsággal ajándékozta meg a világot, hanem csak azt, hogy az ő egyéniségén át új beállításban mutatja be ebben a kérdésben a lélektan és a társadalmi tudományok eredményeit.

A könyv első része erre a kérdésre felel: hogyan szeretünk? Az első fejezet megmagyarázza, mit ért a szerző szerelem alatt s e magyarázatból kiderül, hogy ő ezt az oly bizonytalanul és sokféle-képen alkalmazott szót a nemi ösztön egy sajátosan evolváló formájának adományozza. Ez az evolválódás szerinte két jellemző irányban történik. Egyrészt azáltal válik a szerelem a nemi ösztön egy külön

megnyilatkozási formájává, hogy nem inkább csak egy nyersen fizikai megkönnyebbülés! úgy mint a kezdetleges, állatinak nevezett nemi ösztön, hanem egy a tudatot mind nagyobb mértékben átítató, a képzettársulások egyre gazdagabb kristályosodását előidéző, egyszóval a lelket egyre huzamosabban, mélyebben és változatosabban lekötő szenvedélylyé válik, másrészt pedig azáltal, hogy ez a szenvedély egyre inkább szűkülő célzási kört keres magának, azaz egyre inkább individualizálódik. Mint ideális csúcspogalmat fogva fel ép ezért a szerelem ezzel a definícióval határozható meg: az egész tudatot eltöltő s egyetlen egyénre irányuló nemi ösztön.

Ezután rátér arra, hogy mi tölti el ezt a fogalmat. Mi a szerelem lényege? Itt természetesen magának a nemi ösztönnek a lényegét kell keresni s ezt meg is teszi visszafelé kutatván a nemiség történetét. Miután jelezte, miért van sok valószínűség abban a föltevésben, hogy a nemi ösztön s így a szerelem némileg rokon a mindenségnek ama vonzási és taszítási törvényeivel, amely az égi testek mozgását szabályozza, továbbá bizonyos fizikai és vegytani vonzódási és idegenkedési jelenségekkel, átlép a szerves anyag biztosabb talajára s itt a protoplazma különböző elváltozást módjaiban találja meg a hím és nőstény nemiség ösét. Ezeket a nemi ösztön lényegét a külső anyagi világ jelenségeivel magyarázó feltevéseket ezután összhangba hozza azokkal az adatokkal, amelyekkel a nemi ösztön és szerelem mivolta felől saját tudatunk szolgál. „Ha vizsgáljuk azt a lelki állapotot, mely a szerelmesség idején bennünk uralkodik, ha bejárjuk mintegy tudatunk mélységeit és kémleljük belső láthatárát, akkor rájövünk arra, hogy a szerelmesség nem egyéb, mint az éhség egy fajtája! Az éhséget és a szerelmet már sokszor ellentétbe állították egymással, az egyiket mint az önfentartás, a másikat mint a fajfenntartás érdekeit szolgáló érzelmet jellemezvén. Én ezúttal a közös vonásokat akarom hangsúlyozni. Mind a kettő bizonyos ürességi, tökéletlenségi érzést tesz uralkodóvá. ... A végcél tehát, amelyre a szerelem lelki éhsége tör, tulajdonképpen a tökéletesség. A szerelmi vágy tehát éhség a tökéletességre s a szerelmi boldogság valami tökéletességszerű lelki állapot átérése.”

Azután áttér Szász Zoltán a szerelem törvényeinek a levezetésére. Az ilyesmikkel szemben föltozkodó szkepticizmust lefegyverzi néhány sorral, melyekben maga is jelzi az ily törekvések mérsékelt kilátásúságát.

A szerelem törvényszerűségéről írván, szól a szépség és szerelem viszonyáról. A szépséget mint az összes szervek és működések eszményi kibontakozottságát fogja fel. Az egyén törekvését

pedig egy minél szebb párral való egyesülésre azzal magyarázza, hogy az ilyen tulajdonságokkal bíró lényel történő nemi egyesülésből a szerelmes a faj egy minél tökéletesebb példányát várja. Már itt jelezni kell azt, amit a külön fejezetben Schopenhauer szerelmi metafizikájának bírálataként írt. Schopenhauer tudvalevőleg azt vallotta, hogy a szerelem terén azért van oly nagy szerepe a szépségnek, mert a szépség a faj típusának minél tökéletesebb megvalósulása. Itt rámutat Szász Zoltán Schopenhauer elméletének tévedésére, illetve arra, hogy a szerelem nincs a Schopenhauer-féle fajtípus kapcsán eléggé meghatározva, s nincs a Schopenhauer említette példákkal jól illusztrálva. „Schopenhauer egy évvel Darwin korszakalkotó műve, a Fajok keletkezése című munka megjelenése után halt meg. Gondolkodásából majdnem teljesen hiányzik a szerves élet fejlődésének fogalma. Az állati és növényi fajok nála nem egy lassanként egymásból kialakult s egy rokonsági kapcsolat formájában egymáshoz fűződő fejlődési családfát alkotnak, hanem merev és önálló típusok, melyek különálló teremtési formákként léteznek az idő kezdete óta. Ő tehát minden eltérést az egyes fajok egy bizonyos pillanatban létező átlagtípusától csak múló változásnak tart, amelynek az a hajlama, hogy az eredeti típushoz visszatérjen. Az emberi faj géniusza szerinte azért kedveli a sötét bőrű és hajú, egy szóval a festékanyagbő embereket, mert az ember típusa eredetileg nem fehér, hanem sötét volt, s így a nemi ösztön az igazi típushoz való visszatérésre hajt.”

Ezzel szemben szerző hangsúlyozza, hogy „A szerelem nemcsak a már megmerevedett faji tulajdonságok megkövetelője, nemcsak az elfajulások, a hanyatlási tünetek kijavítója, de a jelentkező új fejlődési lehetőségek felkarolója is. Ki tudja, hogy mikor a szerelmes egy silány, sőt esetleg elfajultnak látszó lény iránt érez megingathatatlan vonzalmat, nem-e egy új fejlődésirányzatot, egy új típust akar a maga lényével egyesítve kiformalni és szaporítani?” Nagyon érdekes és változatos az, amit Szász a hasonlóság és különbözőség problémájáról ír. A párválasztás legbonyolultabb kérdései bujkálnak itt; a szerző valószínűnek látszó megoldásokat állapít meg számukra. Nem fejtegetem részletesen, hogy mit ír a „szerelmi eszményesítés”, a „szerelem fajtái”, a „szerelem születése és halála” s az ezeket követő fejezetekben. Nagyfokú absztrakciók vegyülnek itt az életből vett közvetlen megfigyelésekkel s teszik ezeket a fejezeteket érdekes olvasmánnyá.

A második rész *A nemek között* címet viseli, s a férfi és nő külön szerelméről szól. „Mindaddig a szerelemről általában, mint

emberi érzésről volt szó, s bár itt-ott már jeleztem egyes vonásokat, melyek a férfi szerelmet a nőtől megkülönböztetik, azért ennek a szenvedélynek sajátos kétformájúságát eddig még nem méltattam elég figyelemre. Pedig épen az, hogy a szerelem aszerint, hogy férfiban, vagy nőben fejlődik ki, sajátos vonásokat ölt magára, s így tulajdonképpen két szerelem létezik, ennek az érzésnek legsajátosabb érdekessége. A férfi és nő két igen sokban különböző lény, s nincs is indulat vagy érzelem, amely sajátos vonásokat ne nyerne attól, hogy ebben vagy abban ébred fel. Az összes érzelmek közül azonban a szerelem az, mely ezt a kétformájúságot legkialakultabbnak mutatja, amelynek érthető magyarázata az, hogy ennek az érzelemnek a nyers nemi ösztön s az ezt szolgáló élettani felszerelés a gyökere. Olyasvalami tehát, amelyben férfi és nő a legerősebben különbözik egymástól”.

Ezzel vezeti be a szerző a külön férfi és női szerelem tárgyalását s azt több fejezet során el is végzi. Rámutat arra az ismert párhuzamosságra, mely a férfi és nő szerelmi viselkedése s a hím és nőstény csirasejt viselkedése közt fennáll. A férfi ép úgy, mint a hím csirasejt, mozgékony, cselekvő, támadó, a nő ép úgy, mint a nőstény csirasejt óvatos, szenvedő, védekező. Szász Zoltán azonban nem elégszik meg a szerelmi lélektan emez egyetlen törvényszerűségének variálásával, hanem bizonyos sajátos, tudtunkkal eddig még nem jellemzett, egész újként ható törvényszerűségeket olvas ki a két nem szerelmi egymásra hatásából. Hogy ezt elérje, abból indul ki, hogy ha valóságban nem is, de elméletileg minden embert két részre lehet bontani, egy sajátosan emberi, nem nemi, s egy nemi részre. Azaz mindenki amellet, hogy férfi, vagy nő, ember is egyszersmind. S ez az ember-volta, azaz nem nemi személyisége, társadalmi szereplése, szelleme, viselkedése mind nagy szerepet játszik épen a szerelemben, mely a szerző felfogása szerint nem tisztán nyers nemi ösztön, hanem az egész tudatot s így az egész embert a maga energiáival átítató emelkedettebb nemi ösztön. „Kérdés már most, hogy a nősténységgel elvegyült ember a nőben ugyanolyan tényezőként lép-e az emberrel, a férfival szembe, mint a nőstényi nemiség maga a hím-nemiséggel magával szembe? A nő fejletlenségéről előbb mondottak már megadják arra a feleletet: nem! S valóban az a két nem szerelmének legalább a szerelem mai fejlődési fokán — egyik legjellemzőbb különbsége, hogy míg a hímség és nősténység két egyenrangú egyforma értékét cserélő tényezőként szerepelnek bennök, a szerelmesek nem nemi, sajátosan emberi mivolta, a férfi fejlettebségénél fogva két különböző erejű tényezőként szerepel. Minden ember:

ember + nem, tehát ember + hím, vagy ember + nőstény. Ki lehet mondani, hogy a hímség egyenlő rangú a nősténységgel; a hímmel együtt járó ember ellenben fejlettebb a nősténységgel együtt járó embernél; nyilvánvaló tehát, hogy a szerelemben a férfi hatása a nőre nagyobb, felemelőbb, mint a nőé a férfira. Azt is lehet talán mondani, hogy a férfi a nőt két boldogságfajtában részesíti. Az egyiket nemének hatása által, lévén a hímség a nősténységre a kiegyesülés boldogító érzését megsejtető, a másikat emberi mivoltának hatásával, lévén a férfi egy magasabb fejlődési fok képviselője, mint a nő. A nőbresztette szerelem ellenben csak egy ilyen boldogságfaját idéz elő, azt, amit az egyik nem a másikban mindig létrehozhat, ebben az esetben a nősténység hímség-kiegyesítő hatását: azt a boldogságot ellenben, amelyet egy magasabb fejlődésű lény az alacsonyabbra árasz-tani képes, a nő nem sugározza a férfira”.

„Az átlag-férfi szerelme ép eme okoknál fogva csak az erotikái feszültségű lelki állapotokban, mikor a nőben csak a nemi lényt nézi, összhangzatos és boldogságteljes; oly életviszonylatokban ellenben, mikor a szeretett nővel, mint emberrel is számolnia kell, szerelme már gyakran a vegyes érzelmek csatájává válik. A nemi vonzódásban olyankor belevegyül a nemenkívüli szempontból való kicsinylés. Innen származik aztán az, hogy a férfi a nő varázsával nem tud tisztába jönni; a nemi lény benne vonzza és elbűvöli, a benne lévő embert ellenben unja, kicsinyeli, nem veszi komolyban, esetleg szánja. A nőnek ez a felemás hatása is egyik oka annak, hogy a gyengébb nem az erősebb szemében szfinkszént, rejtélyként, nyugtalanító jelenségként szerepel. S ez az oka annak is, hogy bár a gyenge férfiak gyakran korlátlanul imádják, az erősek rendszeren szelíd kicsinyléssel nézik a nőt.”

Beilleszkedik ebbe az elméletbe a szerző ama megállapítása is, hogy a nő szerelme normális körülmények közt is enyhén mazochista, a férfié pedig enyhén sadista. Nemkülönben az, hogy a nő szívesen látja a férfi fölényét, a férfi viszont vágyik arra, hogy a nővel szemben fölénye legyen.

A könyv harmadik része *Szerelem és társadalom* címet viseli és benne Szász Zoltán azokról a társadalmi és jogi intézményekről szól, melyeknek keretében manapság a szerelem lejátszódni, lezajlani vagy elcsenevészedni szokott. Szerző nem híve se a mai házassági rendnek, sem a családnak. A házasságot egy a szerelem változó, múltó és fejlődő jellegéhez simulni nem képes, túl-merev formának tartja. E helyett a sokat hangoztatott és félreértett szabad szerelemnek a híve, melyet azonban igen kedvező világításba tud helyezni.

„A jövő szabad szerelme csak azt fogja jelenteni, hogy a szerelém gazdasági megfontolásoktól menten, szabadon fog érvényesülni s csak a szívek vágya szerint fog igazodni. A mai szerelmi vágyakozások a legtöbb esetben tekintettel vannak az anyagi megélhetésre, a társadalmi rangra, erkölcsi előítéletekre. A mai szerelem valóban nem szabad, hanem rab, de nem is tiszta és emelkedett, hanem szennyes, földhöztapadó és erőtlen**.

A családnak azért nem híve a szerző, mert a gyermeknevelés számára nem tartja eléggé alkalmasnak. Alap gondolata itt az, hogy a felnőtt és a gyermek, vagy serdülő számára két egész külön világ a megfelelő környezet. Az ami a felnőtt szükségleteinek megfelel, az nem célszerű környezet a gyermek számára. A gyermek s így a társadalom érdeke tehát megkívánja, hogy családi otthon helyett külön, a nevelés céljaira berendezett, a közösség által fentartott s ellenőrzött gyermeknevelő telepeken történjék a nevelés. Ezt a gondolatát a szerző nemcsak mint egyszerű pedagógiai javaslatot hangoztatta, hanem beleilleszti a mai termelési rend átváltozási tendenciáinak egészébe.

Ezt az elméleti társadalomtani levezetést követi egy külön fejezetben egy olyan nevelő telep leírása, amely szerző szerint a mai családot tökéletesen helyettesítené, sőt értékben felülmúlná. S mindeme újításoknak az volna céljuk, hogy felszabadítván a férfit és a nőt a gyermektartás és gyermeknevelés gondjaitól s megóvván a házasságkötéssel járó társadalmi lekötöttségektől teljesen felszabadítsa a szerelmet s ezt tisztán s kizárólag a szívek ügyévé tegye.

Külön meg kell emlékeznünk a könyv előadásmódjáról. A szerző egyike az újabb magyar irodalom legeredetibb stilsztáinak. Egy egész új jellegű nyelvet teremtett, melynek hatása a mai publicisztikán és irodalmon már is megérzik. Szász Zoltánnak páratlanul bő szókészlete van. Külön kiemelendő, hogy egész új kifejezéseket és fordulatokat teremtett. Nemcsak az ilyen szavak: dísznő, nemi lakoma, testiség, nősténység, származnak tőle, hanem a most szélében használt „alsórendű”, „felsőrendű” is; én legalább úgy tudom, hogy előtte mástól nem olvastam e klasszifikáló kifejezéseket. A „szerű”, az „enyhén ilyen, vagy olyan”, az „inkább, ez vagy az” formákat és fordulatokat is ő vitte bele a magyar irodalomba és aki tudja, mily nagy szüksége van egy modern nyelvnek a finom árnyalatok, átmenetek, elmosódottságok kifejezésénél az ily formákra, az kellőleg méltányolni is fogja Szász Zoltán nyelvgazdagító működéseit.

Azokat, akik Szász Zoltánt egyes újságcikkeiből s olykor bizarr szellemi rakétáiból ítélik meg, kellemesen lepi meg a mű rendkívül emelkedett salaktalan tónusa s erősen idealista irányzata. Ez az idea-

lizmus persze nem a ma uralkodó uralkodó erkölces, vagy a mai nyárspolgári szentimentálizmus előtt való meghajtás, hanem ellenkezőleg ezeknek könyörtelenül radikális revíziójával jár együtt. Szerző könyvében igen tisztult érzésű, érett és erkölcsös írónak mutatkozik.

Fogyatékosága a műnek szerintünk az, hogy nem értékesíti elég bőségesen a Freud-féle iskola által nyújtott adatokat és elméleteket. Mert ha igaz is az, hogy ezek inkább a patológikus életre vonatkoznak, mint az egészségesre, a normálisra, melyet Szász könyve tárgyal, mégis lehetett volna a normális szerelem lélektanára vonatkozó érdekes következtetéseket is levonni. A szerelmet tudományosan tárgyaló lélektani műben továbbá nemcsak a nemiség és a szerelmi élet, hanem az egyéni jellem és a szerelem közötti összefüggést is tárgyalni kellett volna. Mert alig lehet vitás, hogy valamely egyén jelleme a legmélyebben az illető egyén szerelmi életével áll kapcsolatban. A szerelem és társadalom című rész szerintünk túlságosan is racionalista, hogy ne mondjuk utópisztikus jellegű s nincsenek az egyes nemi kapcsolati formák a család s gyermeknevelés kérdéseinek történelmi levezetésével eléggé megvilágítva. Szóval, hiányzik az a valami, amit történelmi távlatnak nevezünk. Mindent összevéve, azonban *A szerelem* igen értékes könyv, mely a szerzőt, akit eddig is mint újságíróként rendkívül kedvelt az olvasóközönség, most mint bölcsészeti és tudományos íróként juttatja megérdemelt elismeréshez. (L. J.)

Egy új Nietzsche kötet. (*Nietzsche. Sein Leben und seine Werke, von Richard M. Meyer. München, 1913.*)

Egy hétszázoldalas könyv Nietzschéről, a legkiválóbb német filológusok egyikétől! Melyik Nietzsche-tisztelő ne venné a legnagyobb érdeklődéssel kezébe, s ki ne várna tőle — szerzője nevét ismerve — új szempontokat, eredeti felfogást, szóval a Nietzsche-irodalom jelentékeny gazdagodását?

A Nietzsche-tisztelő csalódni fog! Kap a munkában rengeteg szorgalommal összehordott anyagot, megtalálja benne Nietzsche munkáinak igazi filológiai pontossággal megállapított történetét, érdekes életrajzi adatokat — de a nagy filozófus gondolatainak újszerű, megragadó és a legnagyobb mélységekig leszálló megértését nélkülözni fogja.

Négy fejezeten kell áthaladni, amíg magához Nietzschéhez jutunk. Ebben a négy fejezetben Meyer a XVIII. és XIX- század gondolkodásának és tipikus élményeinek szövetéből azokat a szálakat igyekszik kifejteni, amelyekből Nietzsche egyénisége és filozófiája

szövődött. Ez a könyv legérdekesebb része, bár itt sem találunk annyit, mint amennyit a fejezetek címei után várnánk.

Meyer szerint a két utolsó század egy nagy kétfelé oszlást teremtett a gondolkozó lelkekben. Az egyiket a felvilágosodás, a másikat a romanticizmus szelleme jellemzi. A modern filozófusok és költők mindegyike besorozható valamelyik csoportba, bár olyanok is akadnak, kikben e két irány egyes elemei keverednek. Kissé erőszakos az emberi temperamentumoknak ilyenét osztályozása, de tagadhatatlanul van valami igazság benne. Kétségtelen, hogy a haladó lelkeknek észrevehető ez a két nagy táborra szakadása, bár a felvilágosodás és romanticizmus ellentéte nem szerencsés elnevezés raja. Inkább lehetne talán a pusztán racionalisztikus, a pozitív irányban, a minden téren a természettudományok exaktségát látó és követelő gondolkodókat szembe állítani a histórián edzett, s az emberi szellem teljességének (szóval nem csupán racionalisztikus megnyilatkozásának) jogait hirdetőik csoportjával. Bizonyos, hogy az első irányt a XVIII. századi felvilágosodás dobta a modern gondolkodásba, de a másikkal nem azonos a romanticizmus, legfeljebb az utat egyengette felé; az is bizonyos, hogy ez a másik kétfelé választás is megenged sokféle mondjuk kevert „példány”okat, de Meyer felosztásánál mindenestre termékenyebb és találóbb szempontot nyújt.

Szerencsésebb a modern tipikus élmények felsorolása. Az önvizsgálat, a nagy várakozás és nyomába következő dezilluzionizmus igen érdekes példákkal vannak illusztrálva. Itt is azonban nélkülözünk valamit. Az a benyomásunk, hogy Meyer megfigyeléseiben csak a leírásig, a tény megállapításáig jut el, a szociális viszonyokat, a históriai alakulásokat azonban mint e tipikus élmények okozóit nem látja meg és nem közli velünk.

Nietzsche előzőinek és a vele rokon problémákon törődőknek felsorolásából hiányzik sora azoknak az íróknak és gondolkozóknak, akik — természetesen bizonyos különbségekkel — Nietzsche etikai főproblémájáig vezetnek. Hiányzik annak a visszahatásnak kifejezése, mely a XVIII. század mindent egyenlősíteni kívánó erkölcsi értékelésére támadt. Pedig éppen a XIX. század elejétől hosszú a sora azoknak, akikben az *Übermensch* gondolata dereng. Csak egy párra utalunk itten: Grabbe egész költészete ezen alapszik, Stendhal, Balzac egy-egy mondatában meglepő világossággal csillan elő, Hebbelben is számos nyomára akadunk. (Zárójelben legyen megemlítve, mert hiszen ezeket a jeles német filológus nem ismerhette, hogy a magyar irodalomban is föltűnik ez a még eddig észre nem vett jelenség: Bolyaiban, Keményben és Madách ifjúkori drámáiban.)

Ezután a nagy történeti megalapozás után joggal várhatnók Nietzsche egyéniségének rajzát. Ha láttuk a szálakat, amelyekből problémái és érzései szövődtek, akkor a „hogyan”-t is szeretnénk látni. Meyer azonban Nietzsche egyéniségéről hét lapon akar tájékoztatni, s ez a rövid kis rajz is milyen szegényes ehhez a gazdag lélekhez! Ehelyett azonban Nietzsche élete történetének elbeszélése elég érdekes.

Következik Nietzsche munkáinak tárgyalása. A filológiai pontosságot tekintve valósággal mintaszerűek a könyv e fejezetei. Az egyes munkák keletkezésének külső történetére nagyon megbízható és részletes adatokat szolgáltatnak. De Nietzsche filozófiájáról hiába keresünk mélyebben megvilágító szempontokat. Jó részben az eddigi megállapítások nyomán halad a szerző, ahol eltér tőlük, rendszeren hibás következtetésekre jut. Nem oszthatjuk Meyer felfogását az „örök visszatérés” Nietzschei gondolatáról. Szerinte minden szervezett vallásnak szüksége van egy irracionális elemre, amely a tudomány szempontjából bizonyítható vagy elvethető, de a valláshoz tartozók előtt megdönthetetlen hitbeli értéke van. Nietzsche, akinek prófétai, vallásalapítói vonásait elvitatni nem lehet, ilyenszerű irracionális hitbeli elemnek szánta az örök visszatérés eszméjét. Minden Nietzsche ismerő tudja, hogy Nietzsche igenis bizonyítja ezt a gondolatot — hogy persze mi elfogadjuk-e vagy sem, az mellékes. Az az állítás pedig, hogy csak amolyan mesterségesen tenyésztett dogmának szánta volna, igazságtalanul alásülyesztí Nietzsche filozófusi jóhíszeműségét. Nem térnénk ki Meyer egy másik állításának cáfolatára, ha maga a szerző nem venné olyan komolyan, s nem foglalkoznék hosszú lapokon keresztül vele. Ez a *Zarathustrának* műfaji hovatartozása. Meyer szerint ez nem tiszta filozófiai munka, inkább költői mű. No már pedig akkor be kell sorozni valamiféle műfajba! Szerző szerint ez a legsikerültebb modern eposz. Ott áll ősi rokonai, az Ilias, a *Nibelungenlied* mellett, azzal a különbséggel, hogy nem harci, hanem filozófiai tartalmú. Ez a megállapítás felette téves. Eposz nem keletkezhetik — s kinek kellene ezt jobban tudni, mint Meyernek? — csak amikor nemzeteket vagy egyes osztályokat egy szorosan összekapcsoló nagy érzés vehemens erővel ragad meg, amikor ennek a közönségnek minden tagján egy közös vállalkozás vagy egy közös eszme szinte parancsoló, kétséget nem tűrő és vitatkozást kizáró erővel reszket át. Eposz nem terem enélkül a nagy szociális háttéri egység nélkül. Eposzt nem lehet egy embernek írni akarni, az eposzt népek vagy osztályok elragadtatásából teremti meg a költő. Meg volt ez a nagy szociális egyhangúság Nietzsche korában? Nem is kell a törté-

neti igazságra hivatkozni, elég egy pár lapot a *Zarathustra*-eposzról elolvasnunk, hogy az ellenkezőjéről győződjünk meg. Hiszen a műnek már dialektikus, vitatkozó hangja is lehetetlenné teszi azt a nagy feltétlenséget, azt a magától értetődést, amely egy eposzi munka szükséges mozgató ereje.

Aki Meyer munkájához csak filológiai felvilágosításért fordul, bámulni fogja nagy olvasottságát, alaposágát, tudományos lelkiismeretességét. S épen a Nietzsche irodalomban — ahol annyi a selejtes, felszínes, nagyokat mondó, üres írás — ez az érdeme és jelentősége Meyer munkájának. *Galamb Sándor*

Művészség és kultúra. (*Nádai Pál: Az élet művészete. I—II. Budapest. Franklin, 1914. 237, 215. l.*)

Jóleső érzéssel lapozzuk végig ezt a két csinos kötetet, mely nemcsak esztétikai kérdésekről szól, hanem egy finom íróművész munkája s így maga is esztétikai értéket képvisel. Leszögezzük ezt már csak azért is, mert az utóbbi időben német példára sűrűn bukkannak fel nálunk is száraz és logikai célzatú tanulmányok, melyekben jóakarató és egyébként tanúit szerzők stíltalanul sántikálnak a szép elmélete és a művészet dolgai körül. Nádai színesen szövi tovább a művészet angol szociális apostolainak álmát a mindennapos élet szürke darócának megnevesítéséről, megszépítéséről. *Aesthetik von unten*-t ad abban az értelemben, hogy nem a fogalmak és meghatározások világába teszünk kirándulást, hogy nem az eszmények messzeségében keressük a szépet, hanem körülöttünk abban a reális valóságban, melynek mindannyian részei vagyunk. Az író fölényesen rendelkezik azzal, ami e feladathoz szükséges: éles, mindent rögzítő szemlencséje van, a szép ezernyi szétszórt reflexét felfogja, összesűriti, majd dús és enyhe fénykévébe fonódva bocsátja reánk.

Neki vágunk a világnak s a könnyed, rövid fejezetek ritmusában besétáljuk Európát. Az ízlés országútján megállunk Bécsben, melynek stílje régi és új elemeket sajátosságán forraszt össze, Münchenben, hol az ottani iparművészet sikeresen szolgálja a művészet szociálizálódását; Párisban megállapítjuk, hogy a radikális Franciaország régi stílusokban fürdik, Londonban felfedezzük az angol művesség új áramlatát: az anyagszerűség lassan divatját mülja s kezdődik stilizálás. Megfordulunk a városi ember lakásában, keressük az önkénytelenül adódó művészséget üzleti-szokásaiban, terített asztalánál, sportolásában és szórakozásai körül, sőt temetkezése módjában is. Utunkat finom zene kíséri — ez a könyv könnyed, franciás stílusában sok élmény, közben pedig egy tudós és elmés cicerone ma-

gyaráz — ez a szerző. Elvisz Stuttgartba, ahol megnézzük az iparművészeti izléstelenségek gyűjteményét, vonatról figyelmeztet egy kis temető fejfáinak festőiségére, világvárosok utcáin kószálva szól a reklám esztétikájáról, majd a modern kereskedelem és az izlés viszonyát s a tervező művészet gazdasági szerepét fejtegeti. A polgári bérlakás berendezésének problémái becses megjegyzésekre adnak alkalmat. Nemcsak szóval tart azonban, hanem gyakorlati útmutatással is szolgál arra nézve, hogy miként lehet az életet minden lát. ható részletében műtermékké gyúrni. Kipellengézezi a kapitalizmus siralmas termékét: a bazári műipart, továbbá a Makart-stílusban agyondekorált lakásberendezést s legfőbb dísznek a bútor-anyag becsületességét tartja. A legmodernebb kultúrán át is mindig a fajok sajtóságos varázsát élvezzi, mutogat pajkos silhouette-képeket, régi divatok kérészeletén tündöklik, sétára visz München, Versailles és Windsor parkjaiba, közben sokat tekintgetünk okulás végett a múltba és igyekszünk, optimizmussal igyekszünk egy megszépített és kifinomodott társadalom égtája felé. Sok gyengéd szín és nemesen gyönyöröző élet-öröm van Nádaí könyvében, stílusa a francia iparművészet csillogó, lágyan fluoreszkáló és odalehelt rajzokkal ékes vázáira emlékeztet. Sokfélét találni benne, ami felfrissítheti azt a hosszú és egyhangú utazást, melynek neve mindennapos élet és amely a banalitás zsákutcáival és az izléstelenség szürke sikátoraival fenyeget.

Miközben a szerző a mai kor adekvát stíljét keresi s a ruház. kodást, a bútordivatot, vagy a temetési pompát szemléli, sorát ejti a történelem folyamán feltűnő nagy művészi áramlatok áttekintésének. El-elnézi, miként delez egy történelmi stílus — ezen a szón egyúttal a stílfarmákban kifejeződő lelki életet érti — majd fájó melancholiával kíséri ellankadását. Nehéz bárók függöny mögöl érzékeny szemmel figyel a pompázó külső alá rejtett belső nyugtalanságot, mely olykor egy torzító taglejtésben felüti fejét. A versaillesi kért architektúrájában oligarchikus álmok megvalósulását érzi, a XVIII. századbéli angol parkok sűrű bokrainak suttozásából annak a kornak szavát hallja, mely Thomsonnal imádta a természetet s Richardson regényein érzékenyedéit el. Kezébe veszi a francia rokokó finom porcellánját és keresi rajta — *il est brisé* — a rejtett repedést. Sok szuggesztív szó-szezámmal rendelkezik, melyre felpattannak régi intimításokhoz vezető ajtók. Bacsányi János és Baumberg Gabriella szerelmi regényéről szólva az *Alt-Wien* egész varázsa elénk bontakozik porcellán csészéitől halk *ständcheneiig*. Bécsset kitűnően ismeri Nádaí és sok megértéssel írja le. Azelőtt szidtuk Bécsset, de suba alatt mindent átvettünk tőle. Ha ma megbecsüljük értékeit, ez bizonyos öntudato-

sodást és függetlenséget jelent. Űde pasztell-vázlatok e korjellemzések s azt hangsúlyozzák, ami az élő ízlésben elevenen maradt a történet nagy stílusaiból.

Olykor egy-egy komoly társadalmi probléma lebben a lapokra, mert Nádai a művészeti kérdéseket sokféle és sokirányú kapcsolatba fűzi. Felmerül a tömegízlés irányításának problémája s az a kérdés, mért is született újjá a biedermeier-lakás? Mért fordult vissza az ízlés kereke az utolsó tíz év alatt nyolcvan esztendő t olyan korba, midőn „szerte a világon le volt verve, ami merész, forradalmi, ami pezsgős kedvű volt valaha”. Ízléssel tárgyalja azt kényes és nehéz témát, hogy milyenek legyenek a jövő ünnepei. Szereti a mai emberben a dionizoszt, az ősit, az ösztönszerűt, amint ez a kultúra magasabb formáiban is utat tör magának. Az ízlés fejlesztésének eszközeit és útjait keresve a speciális magyar viszonyokról nem feledkezik meg. Régi becses motívumokat örömmel keres elő s régi megrögzött fogyatkozásokat szépítgetés nélkül feltár.

Hasznos munka volt mindenk felett ilyen könyvet írni, mert a felnőtteknek ízlésre való nevelését szolgálja. És erre főleg Budapesten van szükség, ahol az építőmester-stílus, malter-paloták és a tervszerűtlen középítkezés megrontják az érzéket a kedves régiség és a monumentális modernség íránt egyformán. A természet-érzék valamelyest ébredőben van, de még mindig hálátlan közönszámba megy ahhoz képest, amit e téren Berlinben, vagy Londonban tapasztalni lehet. Azután egyre sűrűbb rajokban utaznak tőlünk külföldre s Nádai könyve jó szolgálatot tesz az utazók látásának javítására és irányítására.

Nem prédikálja egy csinált és erőltetett esztétikai műveltség tantételeit, mert az ilyen gyökerekből táplálkozó német iparművészeti mozgalmakat, tartalmatlanságukat és félszegségüket jól ismeri. Az élet művészségének a jóléten kívül a talajból és a szép hagyományok benső erejéből kell kisarjadnia, mint Franciaországban. De ha a mi rögös talajunkban jó csirák szunnyadnak, akkor palántává zsendülésüket segítve segíti az a nemes és tevékeny érlelő erő, mely Nádai művéből sugárzik.

Sas Andor

Giordano Bruno filozófiája (*Giordano Bruno párbeszédei Az okról, elvről és egyről és A végtelenről, a világegyetemről és a világokról. Olaszból fordította s bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel ellátta dr. Szemere Samu. Budapest, 1914. Filozófiai írók tára.*)

A nagy filozófiai rendszereknek értékelése független az utánuk következő tudományos fölfedezésektől és a megváltozott világszemlélettől. A filozófiai tanítások értéke nem azokban az igazságokban van, amelyeket a világ magyarázataiként hirdetnek, hanem magyarázataiknak formájában, abban az erőben és mélységben, amellyel a gondolkozó léleknek a világhoz való viszonyát kifejezik. Ezen a ponton lesznek hasonlóvá a filozófiai rendszerek a nagy művészeti alkotásokhoz, s ezen a ponton válnak el a kutatásokon alapuló, exakt tudományoktól. Míg ezeket az újabb kutatás, egy újabban felderített igazság avulttá, fölöslegessé teszi, s a történelmi értéken kívül minden más, élő értéktől megfosztja, addig amazok időntúliak, időfelettiek. Mértékük nem lehet valami kívülről elővett; jelentőségüket és nagyságukat csak a bennük magukban rejlő, s a belőlük magukból kifejtett mértékhez viszonyítva lehet megállapítani.

A filozófia történetének e rendszerei közé tartozik Giordano Bruno világszemlélete. Rendszerének középpontja a világiélek hipotézise. A világlélek, amely belülről ható oka és elve a világegyetemnek. A világlélek áthat mindent, még az élettelenek tartott göröngyöt is és mint valami belső művész formálja az anyagot. A világlélek elve minden mozgásnak és életnek, Ezért aztán a teremtő, kívülről ható istennek vagy demiurgosnak nem jut hely Bruno filozófiájában.

A nagy olasz filozófusnak, aki pantheizmusával és miszticizmusával olyan közel áll a modern gondolathoz, két dialógusban írt munkáját adta ki a *Filozófiai írók tára*. Az első *Azokról, elvről és egyről* Giordano Bruno világszemléletét adja, a második *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról* Bruno kozmológiáját. A mai olvasót az első érdekelheti csak igazán, a másodiknak sok részlete túlhaladott, elavult, s valódi értéke inkább történelmi. Az első dialógus azonban — az említett okok miatt — ma is ható és eleven.

A két dialógust dr. Szemere Samu fordította és látta el bevezető tanulmánnyal. A bevezetésben megrázó képét adja a filozófus tragikus életének, kit a középkori szellem egyéb áldo-

zataival szemben mint a gondolatszabadság vértanúját tüntet fel. Bruno nem vallásos meggyőződésért, nem valamely új hitért halt meg, hanem filozófiai meggyőződéséért, a gondolatszabadságért. Érdekesen és nagy vonásokba foglalva rajzolja képét a renaissance-kor gondolkozásának, mint amelynek betetőzője Giordano Bruno. Azután a lefordított két dialógusnak magyarázatát kapjuk. A magyarázat világos, kimerítő, s mégsem pedánskodó, száraz professzor-munka. Ugyanezt mondhatjuk a dialógusokhoz írt jegyzetekről is, amelyek nélkül bajos volna az olasz filozófusnak három század távolságán keresztül minden vonatkozását megérteni. A fordítás, valamint a bevezetés nyelve egyszerű és világos, bár helyenként elevenebb és magyarosabb is lehetne. A párbeszédekben előforduló verses részeket a magyarázó felesége, dr. Horvát Renée fordította. A szonettek hangzatosak és jól gördülők, különösen a legutolsó a fordító művészet igazi kis remeke. Kár, hogy a klasszikus formában fordított verseket egy-két feltűnő prozódiai tévedés zökkenősekké teszi. —b.

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

A kisegítő nemzetközi nyelv problémája

Dienes Pál ily című, a Társadalomtudományi Társaság 1913. december 13. ülésén tartott és a Huszadik Század 1914. január 14. számában megjelent előadásának tévedéseit óhajtom az alábbiakban megvilágítani. A helyreigazítás okvetlenül szükséges, nehogy a Huszadik Század előkelő olvasóközönsége a nemzetközi nyelv kérdését egyoldalú és — tegyük mindjárt hozzá — igaztalan, elfogult megvilágításban ismerje meg. Ez a veszedelem annál is inkább fenyeget, mert a cikk a lap színvonalához mérten megtévesztően tudományos hangon van tartva. A szerző a nemzetközi nyelv problémáját látszólag általánosságban tárgyalja, valójában pedig a cikk célja az Esperanto támadása és lekicsinylése az Ido javára. Igaz, hogy az Esperantóról eleinte csak mint egy rendkívüli fontosságú problémának első lehetséges, de még nem végleges megoldása körül kialakult lelkes dilettantizmusról emlékezik meg, ám a cikk nagyobbik fele mégis az Esperanto ellen folytatott polémia. Hogyan is mondja Heine? Aki szakítani akar, az nem ír olyan hosszú levelet. — Az alkalom nagyon kínálkoznék az Esperanto és Ido viszonyáról részletesen írni, de ezúttal csak Dienes cikkének eszmemenetét követve fogok az igazság érdekében egynémely észrevételt tenni.

Azokat a szép fejtegetéseket, amelyekkel szerző a kisegítő nemzetközi nyelv szükségét általában indokolja, természetesen az eszme minden hívének rendszeri különbség nélkül alá kell írnia. A magam részéről három dolgot legyen szabad még hozzáfűzni. A nemzetközi nyelv nem lehet élő nyelv azért sem, mert minden élő nyelv nehéz. Hányan — idegenajkúak — merik például magukról elmondani, hogy a francia rendhagyó igéket hibátlanul tudják? Gyakori az az ellenvetés, hogy mindenben a természetes a szép, a mesterséges nem lehet szép. Vajjon azok, akik így argumentálnak, ha egy szép parkot akarnának létesíteni, kihez fordulnának, a műkertészhez, vagy a jó öreg természethez? Nyilvánvaló, hogy egy nyelv elsajátítása még nem ismeretszerzés; a tudománynak, kultúrának nem előbbre vitele, hanem ennek csak eszköze. Milyen mérhetetlen nyereség volna, ha az a sok munka és energia, amely idegen nyelvek tanulásában elpazarol tátik, egyenesen a kultúra és tudomány szolgálatába szegődnek.

Hogy a kisegítő nemzetközi nyelv csakis két alapelven nyughatik: 1. kölcsönös egyensúlyon alapuló nemzetköziség és 2. a meg-

újuló viszonyokhoz alkalmazkodó fejlődőképesség, ez így nagyon szépen hangzik, csak épen azzal marad a szerző adós, hogy e feltételeknek mivel felel meg jobban az Ido, mint az Esperanto. Avval, hogy az Esperanto *mi* helyett az Ido *me-t*, viszont *de* helyett *di-t*, *mi estas* helyett *me esas-t* mond, ez utóbbi aligha lesz hajlékonyabb és fejlődésképesebb. További követelmény gyanánt állítja föl a cikk a grammatika szabályainak a logikai egyszerűség és hajlíthatóság alapján való megválasztását, amely munka nem lehet egy ember műve. Ez utóbbi kijelentés beharangozás akar lenni annak az árulásnak, amelyet a „Delegáció” Zamenhoffal szemben elkövetett. Egy dolgot biztosan állíthatok: ha valaha lesz az Esperatonál jobb világnyelv, ezt egy ember fogja megcsinálni, nem pedig „Delegáció”. Bizottságokkal eltemetni szokták a dolgokat, nem előbbre vinni. A logikai egyszerűséget pedig ilyen összetételben ne nagyon hangoztassák az idisták. L. Beaufront, az Ido mestere az idisták hivatalos lapjában (Progreso, 1913. január) így nyilatkozik: „A logika számunkra nem cél, csak eszköz. A nemzetközi nyelv célja nem a legnagyobb logikusság, hanem a legnagyobb egyszerűség és könnyűség”.

Tény, hogy az 1900. világkiállítás alkalmával megalakult a *Delegation pour l'adoption d'une langue auxiliaire internationale* Couturat és Leau kezdeményezésére, de fatális tévedés azt mondani, hogy e bizottság cirkulárjában alkotandó nyelvről volt szó. Ellenkezőleg a hivatalos program első pontja nemzetközi nyelv választásáról (*faire le choix*) szólt. A felhívás sikere az esperantisták agitációjának köszönhető. Méltán hihette mindenki, hogy az Esperanto approbálásáról van szó. Maga prof. Ostwald így írt: „Mindinkább meg vagyok győződve, hogy az Esperantot fogják választani”. A Comitében Zamenhofot Louis de Beaufront képviselte, vállalván egyúttal az Esperanto védelmét. Siessünk megjegyezni, hogy Beaufrontnak ekkor már zsebében volt az Ido tervezete. A Comité üléseiben fölmerült névtelenül az Ido. 1908. januárban jelent meg Zamenhof dr. körlevele, melyben tiltakozott az ellen, hogy a Delegáció túllépve hatáskörét, az Esperantot megreformálja. Zamenhofnak igaza volt. Azóta sem történt még, hogy valaha pályabíróság egy pályamunkát megreformálni akart volna. A Delegáció határozata, hogy az Esperantot megreformálja, mindenféle megütközést keltett. A 310 társulattól, amely a Delegációhoz csatlakozott volt, 1910-ben csak 14 pártolta az Időt. A többi tiltakozott, tiltakozott a tiszteletbeli elnök, prof. Förster is. Ha az esperantisták annak idején sejtették volna, hogy Couturat és Beaufront mire készülnek, másképpen állították volna össze a Comitét. Couturat a maga híveit és olyanokat vitt be a Comitéba (Barrios Peruból, Harvey New-Yorkból), akikről tudta, hogy nem jelennek meg. Kilépések folytán csakhamar leapadt a 12 tagú Comité 4 tagra, akik közül hárman társszerzői az Idonak.

Említsük föl minden kommentár nélkül Beaufrontnak, az Ido szerzőjének s ugyanakkor az Esperanto ügyvédjének szereplését 1907-ben. Beaufront, a *L'Espérantiste, organe propagateur et conservateur de la Langue Internationale Esperanto* szerkesztője és kiadója, a lap júliusi számában, tehát három hónappal a Delegáció határozata

előtt, védelmére kel a *ĉ*, *ĝ*, *ĵ*, jeleknek és az Esperanto akuzativusának. Októberban Couturat bemutatta a Comitében az egyelőre névtelen szerző Idoját. A füzetben ilyen rész is volt: „mi nem utánozhatjuk az esperantisták championját, L. Beaufront urat”. Hinné-e az ember ezután, hogy a füzet szerzője B.? A decemberi számban, tehát másfél hónappal a Delegáció határozata után „a mi kedves mesterünk”-ről ír és ismétli a felhívást „folytassuk munkánkat nyugodtan, komolyan”. Ugyancsak decemberben nyilvános beszédet tartott Bordeauxban az Esperanto világhódító szerepéről, mechanizmusának egyszerűségéről és hajlékonyságáról. Az 1908. évi első számban újból buzdítja híveit, folytassák a propagandát, mintha semmi sem történt volna. A második számban jelent meg Zamenhof körlevele, amelyet B. ezzel a megjegyzéssel kísért: „mi, Esperantisták, úgy mint eddig, haladjunk ezután is nyugodtan utunkon”. Így írt B. akkor, amikor már megjelent a *Progreso* és amikor már talán szedték az idista szótárt. Két hónap múlva, a májusi számban végre leveti az álarcot B., ugyanaz, aki Zamenhof fölkérésére az Esperanto védelmét vállalta magára a Comitében. B. kétszínűsége érthető: nyitva akarta hagyni maga mögött az ajtót felsülés esetére.

Háromnnyi esperanto szótó van használatban, mint amennyit a Fundamento megengedne, mondja Dienes előadásában. Ne szóljunk arról az ellenmondásról, hogy egy lappal később avval vádolja az Esperantot, hogy szókincese szűk. Az idisták épen arra büszkék, hogy szótáruk vastagabb, mint az esperantistáké. Ám ha a nyelv jósága a szótár vastagságával áll egyenes arányban, akkor bármely nemzeti nyelv jobb az Idonál. A következőkből némileg ki fog derülni, miért vastagabb az Ido szótár, mint az Esperanto. Az Esperanto az ellentétes fogalmak jelölésére, mint: nagy és kicsiny, jó és rossz, meleg és hideg, barát és ellenség, becsukni és kinyitni, megjelenni és eltűnni — kivétel nélkül ugyanazon szótövet és *mai* ellentétképzőt használ: *granda, malgranda; bona, malbona; varma, malvarma* s. í. t. Az Ido is így jár el általában, mindössze a *mai* helyett *des*-t mond (talán ebben a módosításban rejlik annak a titka, hogy az Ido fejlődésképebb, mint az E.), bizonyos esetekben mégis, mint új és régi, fiatal és öreg, gyenge és erős, hideg és meleg, jobb és bal, barát és ellenség, — két külön szótóval jelöli a fogalmakat állítólag azért, mert mindkét szótó nemzetközi jellegű. A szavak nemzetközi jellege mindenestre figyelembe veendő, de ennél fontosabb szempont, hogy minden szabály és elv kivétel nélkül való legyen. Az idisták az ilyen szóképzés ellen, mint bal = ma *dekstra*, avval szoktak érvelni, hogy szórói-szóra akarják lefordítani, így mai *dekstra* = rosszul jobbra. Két dolgot kellene tudniok. A *mai* nem azt jelenti, hogy „rosszul”, hanem egyszerűen ellentét képző. Ugyanilyen ferdítéssel idóul *desagreable* = rosszul kellemes. Másrészt az összetett szó értelmét nem szabad csakis az alkotó részek szerint értelmezni. Bizonyos például, hogy a magyar testvér szó *test*-bol és *vér*-bői van összetéve, de a szó hallásakor vagy írásakor sem az egyikre, sem a másikra, hanem egy harmadik fogalomra gondolunk. Egyébként erről a kigúnyolt *mal-roi* Beaufront, az Ido szerzője, 1907-ben — az Ido születésének évében

— így ír: „Ügyszólván egy tollvonással fölöslegessé tette az Esperanto minden ellentétes szó tanulását és megkészserezte a nyelv gazdagságát, ugyanazon arányban könnyítvén a memórián”. És ami a legérdekesebb, éppen olyan három példát hoz fel: *longa* — *mal-longa*, *forta* — *malforta*, *rica* — *mairica*, amelyeket az ido megváltoztatott: *mallonga* = *kurta*, *malforta* = *feblya*, *mairica* = *povra*. Lecouer így nyilatkozik a *Progresoban*: „az ellentétes fogalom kifejezésére bevezetett új szótó, pl. *malgranda* helyett *mikra*, *malamar* helyett *odiar*, *malsana* helyett *malada*, . . . nyelvünknek haszontalan komplikálása”.

Kifogásolja Dienes, hogy az Esperanto mindent képezni akar. Talán helyesebb, ha az Ido — akárcsak a magyar — férj, házasodni, elválni számára három külön szótövet használ? Világító torony, ami talán minden nyelvben összetett szó, idoúl *faro*, déli szél (német Südwind, angol south wind) idoúl *austro*. Ha pedig e jelenségeket az illető szavak intern acionális jellegével indokolják az idisták, hogyan van az, hogy e szót *dueno*, maga az ido Akadémia olaszra *governante*-nak, angolra *governess*-nak fordítja?

És mégis — Dienes előadása is — az Esperantot vádolják azzal, hogy sok „ténylegesen meglévő és használható internacionális szóértéket mellőz”. Csak épen a példák megválasztásában volt D. szerencsétlen, hogy ne mondjam: felületes. Azt mondja: ágyú esperantoul pafilego, fölösleges körülírás, mikor van egy nemzetközileg ismert szó: *canon*. Tessék csak felütni pl. Christaller német — esperanto szótárát, abban ez áll, die Kanone = kanono. Vagy a másik példa: az E. nem fogad el olyan internacionális szót, mint *transformator*. Megint csak ki kellett volna nyitni Christaller szótárát, abban ez áll: Transformator = transformilo (transformatoro), alispicilonak nyoma sincs. Nyilván Török Péter esperanto — magyar szótárából sem merítette értesüléseit D., mert annak előszavában olvasható: „A már magukban is nemzetközi szavak, a *Fundamente de Esperanto* 15-dik szabálya szerint, minden esperantista által használhatók, még ha az *Universala Vortaroban* nincsenek is felvéve”. Megjegyzem, hogy a *kanono* ez utóbbiban is fel van véve.

Éppen ilyen nyitott ajtókat dönget D. a tudományosan hangzó megfordíthatóság, reverzibilitás elvével és felhozott példáival. Hogy az E.-ban nincs különbség korona és koronázás között, mert mindkettő esperantoul *krono*? Kérve kérjük az idistákat, nyissanak ki egy esperanto szótárt, pl. ugyancsak Christallert és olvasni fogják: die Krone = *krono* die Krönung = *kronado*. A következő mondatra: „a *dormi* = aludni igének megfelelő *dormo* főnév természetszerűleg alvást jelent, azaz ugyanazt, mint az igealak, mert hiszen ugyanarra a dologra vonatkozik, csak két különböző mondattani szerepet választanak széjjel” — nem tudok felelni, mert — megvallom — egyszerűen nem értem. Talán az is a reverzibilitáshoz és nemzetköziséghez tartozik, hogy az Ido a latin *sed* helyett *ma-t* (francia mais) mond viszont a franciás *car-t* a latin *nam-mal*, *direktoro-t*, *inspektoro-t* *direktisto-val* *inspektisto-val* helyettesíti.

Tény, hogy a circonflexes betűk használata az E.-ban kissé

nehézkés, de úgy, ahogy az I. teszi, nem lehet a bajon segíteni. C, s (olv. cs, s) helyett az Ido ch-t, sh-t (olv. cs, s) ír. Evvel már meg van sértve az az elv, hogy minden betű úgy olvasandó, ahogyan írva van, mert c+h nem cs, s+h nem s. Másrészt e szóban *chashundo* az sh szh-nak olvasandó (császshundo); ismét meg van sértve az egyértelműség elve, mert általában sh = s, de néha = szh.

Az idisták állandóan közölnek egy kimutatást, mely szerint pl. a franciák megértik az ido szótár 91%-át, az esperantonak pedig csak 83%-át. Az olaszokra e százalékszámok 83, illetőleg 76, a németekre 61, illetőleg 59, mindenütt az I. javára. Ebben meg az a fraus, hogy az I.-nál a teljes szótárt — terminus technikusokkal, internacionális szótövekkel együtt —, az E.-nél pedig a Cart-féle szótógyűjteményt veszik alapul a fenti táblázathoz. Cart előszavában kijelenti, hogy kihagyta az internacionális szavakat. Mindenki be fogja látni, hogy ha az E. internacionális szavait is számításba vesszük, a százalékszerű kimutatás nem az E. hátrányára üt ki.

Említettük már, hogy Beaufront az Ido születésének évében védelmére kelt az Esperanto akuzativusának. Más alkalommal így ír B.: „Az akuzativus fölöslegessé teszi a francia szórend szigorú és néha komplikált szabályainak tanulását. Nem is tudom, miért mondják e szórendet logikusnak, holott nem engedi, hogy a szókat odategyűk, ahova a gondolkodás kívánja. Logikusság, világosság, hajlékonyság: háromszoros eredménye az Esperanto akuzativusának.” Couturat és Leau a „Histoire”-ban így védik az akuzativust: „Az előtt a dilemma előtt állunk, vagy legyen az internacionális nyelvben akuzativus, vagy ne legyen meg a mondat szerkezet szabadsága. Azt hisszük, az utóbbi több zavar okozója, mert tudjuk, hogy a francia nyelv mennyit veszít hajlékonyságban és néha világosságban megkötött mondat szerkezete miatt.” Mi sem természetesebb e nyilatkozat után, mint hogy az Ido ki akarja küszöbölni az akuzativust. De következetesen nem tudja ezt keresztülvinni. Az Ido-ban általában nem kötelező az akuzativus, de bizonyos esetekben kötelező. Waltisbühl nyelvtana így tanítja a dolgot: „Ha a tárgy megelőzi az alanyt, akárhol is van az ige, a tárgy akuzativusba teendő”. Már csak helyesebb az E. szabálya, hogy a tárgy kivétel nélkül akuzativusban áll. Így vélekedik az idista Oswald, mondván: „Az akuzativusnak esetről-esetre való használata zavarosabb, mint az Esperanto állandó tárgyesete”. Az akuzativus törvényének határozatlansága folytán a következő ido mondat: amez la homo quale vu ipsa — négyféleképen érthető: 1. Az ember szeressen, mint te magadat; 2. Szeresd az embert, mint te magadat; 3. Szeresd az embert, mint téged magadat; 4. Az ember szeressen, mint téged magadat.

Még csak egyet. Hasonlóképpen örökös kétértelműség forrása az a „reform”, hogy az I. kiküszöböli a jelző és jelzett szó egyeztetését. A magyar nyelv kivételével minden élő és holt nyelvben meg van ez az egyeztetés, így a kezdő idistának ugyancsak nehezebbé eshetik megszokni az „egyszerűsítést”. Az, hogy az esperanto melléknév a főnévvel együtt fölveszi az akuzativus és a többes szám végzetét, semmi külön

elmemunkát nem igényel és kizár minden lehetséges félreértést. Vajjon a *Progreso*-ból (1909. 302. oldal) vett következő mondat: „Me ricevis del'tutmondala Asocio Esperantista letro” hogyan értendő? Az Esperantista Asociótól kaptam-e levelet, avagy az Asociótól kaptam Esperantista levelet?*

Hantos László

II.

Válasz

Nem hiszem, hogy a *Huszedik Század* közönségét különösebben érdekelnék az Ido keletkezésénél szereplő személyek és külső körülmények. Hantos úr pedig nagyrészt ezeket tárgyalja cikkében s főként egy francia márki, Beaufront, volt esperantista vezér eljárásának korrektsége ellen vannak kifogásai. A nemzetközi nyelv problémájának tudományos tárgyalása alkalmából ily természetű kérdések vitatásába nem bocsátkozhatom.

Tárgyi megjegyzéseim a következők.

Előadásomban nem kritizáltam az Esperantot általában, hanem ismertettem a *Delegation* róla szóló kritikáját s ez a Zamenhof-féle rendszerre, a *Fundamento*-ra, nem pedig Christaller vagy Török Péter szótárára vonatkozott. Az Ido és az Esperanto egybevetésére nem helyeztem súlyt s most is csak utalom az érdeklődőket a *Weltsprache und Wissenschaft* című munkára (szerzői: L. Couturat, O. Jespersen, R. Lorenz, W. Ostwald, L. von Pfaundler) Jena, Fischer 1913.

Ugyancsak fölöslegesnek tartom H. úr tárgyi tévedéseit felsorolni, csak példának hozom fel a következőt. A jelző és jelzett szó többszámú egyeztetéséről beszélve ezt mondja: „A magyar nyelv kivételével minden élő és holt (!) nyelvben megvan ez az egyeztetés”. Nyilvánvaló, hogy H. úr nem ismeri pl. az angol nyelvet, hol ez az egyeztetés nincs meg. Tegyük hozzá zárójelben, hogy az Ido nyelvet sem ismeri, melyből egy teljesen egyértelmű mondatot négyféleképpen fordít, holott az Ido nyelv szabályai szerint csak a 2-ik értelmezés lehetséges. Természetes különben, hogy a nyelvszabályok többé-kevésbé szigorú betartásával Ido nyelven is lehet többé-kevésbé pontosan beszélni.

Ami végül az Esperanto szükség-paragrafust illeti, mely szerint mindenki használhat bármilyen nemzetközi szótöveget, erre nézve csak azt kérdem: mi jögon protestálhat ily körülmények közt H. úr az ellen, hogy pl. *mal-longa* (= rövid) helyett „kurta”-t mondjak: hiszen a kurta szó csak internacionális talán. Legalább szerintem az

* Adataimat Kotzin: *Historie Kaj teorio de Ido* munkájából vettem.

s a szükség-paragrafus semmi kritériumot vagy tekintélyt nem állapít meg az internacionalitás eldöntésére. Eszerint tehát, aki az Esperanto ezen előnyét értékesíteni akarja, annak ismernie kell az összes európai kultúrnyelveket (s épen ennek nélkülözhetővé tételére volna hivatva az internacionális nyelv). Hogy pedig ez még az írásbeli polémiába bocsátkozóknál sem általános eset, arra legjobb példát H. úr szolgáltatja, aki nem tudja, hogy *phare* (= világítótorony) mind az angolszász, mind a román nyelvekben megvan, tehát teljesen internacionális.

Dienes Pál.